

सिंह सेनापति

राहुल सांकृत्यायन

लो क - सा हि त्य

८७ शिवाजी पार्क, मुंबई २८

१९४५

किंमत सव्वातीन रुपये

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192881

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—391 29-4-72—10,000

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No **M83** Accession No **M 2557**
S222

Author
Title **High school algebra**

1st edition.
The book should be returned on or before the date last marked below

सिंह सेनापति

राहुल सांकृत्यायन

लो क - सा हि त्य

८७ शिवाजी पार्क, मुंबई २८

१९४५

पहिली हिन्दी आवृत्ति: १९४३

पहिली मराठी आवृत्ति: १९४५

(सर्व हक्क राहुल सांकृत्यायन यांचे स्वाधीन)

PRINTED BY S. V. LELE AT THE PRAJNA PRESS, WAI,
AND PUBLISHED FOR LOK-SAHITYA BY SHAKUNTALA MODAK,
87 SHIVAJI PARK, BOMBAY 28.

दोन शब्द

‘जीनेके लिबे’ (‘जगायसाठी’) या कादंबरीनंतरची ही माझी दुसरी कादंबरी. ती बिसाव्या शतकांतली आहे, आणि ही इसवी सनापूर्वी ५०० या काळांतली. मानवसमाजाच्या उषःकालापासून आजतागायतपर्यंतचा विकास वीस गोष्टींच्या रूपाने (‘वोल्गा से गंगा’ या ग्रंथांत) लिहिण्याचा मी संकल्प केलेला होता. या गोष्टीपैकी एक गोष्ट या बुद्ध काळांतलीहि होती. ती लिहिण्याचा प्रसंग आला तेव्हां माझ्या लक्षांत आले की सगळे तपशील एका गोष्टीत मांडता येण्याजोगे नाहीत. म्हणून हा ‘सिंह सेनापति’ कादंबरीच्या स्वरूपांत आपणासमोर हजर होत आहे.

‘सिंह सेनापति’च्या समकालीन समाजाचे चित्रण करतांना मी ऐतिहासिक कर्तव्य व औचित्य पालन करण्याची पूर्ण खबरदारी घेतलेली आहे. त्या काळातील गणांची (प्रजातंत्राची) माहिती देणारी साधनें पाली व संस्कृत वाङ्मयांत, जास्त प्रमाणांत तिबेटी वाङ्मयांत आणि कांहीं प्रमाणांत जैन साहित्यांतहि उपलब्ध आहेत. मी त्यांचा उपयोग करण्याचा प्रयत्न केला आहे. खाणे-पिणे, हास-विलास इत्यादि बाबतींत या कादंबरीतील कित्येक प्रसंग आजच्या काळाशी तुलना करतां निराळे आढळतील, पण हा वेगळेपणा प्राचीन साहित्यांत लिखित स्वरूपांत प्रत्यक्षच उपलब्ध आहे.

सेंदल जेल, हजारीबाग,
२७-५-४२.

राहुल सांकृत्यायन.

अनुक्रमणिका

विषय	पृष्ठ
विषयप्रवेश	१-८
१. आचार्य बहुलाश्व	१
२. आचार्य-पत्नी	९
३. तक्षशिला	१५
४. उप-अध्यापक	१९
५. रोहिणी	२५
६. पार्श्वशी सामना देण्याची तयारी	२९
७. रणांगण	३८
८. उत्तर कुरुंतील युद्ध	४३
९. तक्षशिलेचा नागरिक	५७
१०. तक्षशिलेहून प्रस्थान	६४
११. वैशालीच्या मार्गावर	७०
१२. लिच्छवीच्या भूमीत	८५
१३. वैशालीत स्वागत	१०४
१४. लिच्छवि-अभिषेक	११५
१५. कर्मान्त	१२८
१६. युद्ध-परिषद	१३९
१७. वैशालीचे व्यापारी व कारागीर	१५५
१८. वन-भोज	१६७
१९. आपल्या सरहद्दीवर	१८२
२०. मगधाशी युद्ध व विजय.	१९१
२१. तह	२०७
२२. बुद्धाचा अनुयायी	२२६
२३. कपिल प्रवृत्तीचे प्रस्थान	२३९

विषय-प्रवेश

वैशालीच्या प्रजातंत्राविषयी माहिती देणारी अशी फारच थोडी लिखित साधने उपलब्ध आहेत. ती वाचतांना मला सारखे वाटे की या बाबतीत आणखी माहिती मिळाली असती तर बरे झाले असते. मृतांचा आत्मा शरीरापासून अलग होऊन प्रेत-लोकांत आमचे भोंवती घिरण्या घालतो असे मानणारे माझ्याच मित्रांत काहीजण आहेत; आणि त्याच्याशी बोलणारे महापुरुषहि हजर आहेत. माझा आत्म्यावरच विश्वास नाही, तर प्रेतात्मा व प्रेतलोक यांचे मला काय होय ? तरीहि हरसुराम ब्रह्म * यांना पूज्य मानणारे बाबू रामदास गौड याच्या परीक्षेची ही चागली संधी आहे असे पाहून मी वैशाली गणातील (प्रजातंत्रातील) काही व्यक्तींची नावे दाखवून म्हटले— “यापैकी एखाद्याला बोलावून तुम्ही वैशाली गणाच्या इतिहासासंबंधी काही माहिती मिळवलीत तर आपल्या प्रेत-विद्या प्रचाराचे कार्य सर्वात जास्त माझीच लेखणी करील. मात्र लक्षात ठेवा, प्रेतात्मा जर काही खोटेनाटे सागेल तर माझ्याजवळ पुरावे आहेत.” त्यावर गौडजीनी इकडच्या तिकडच्या गप्पा सुरू केल्या. त्यांचा साराश इतकाच की भूत-प्रेत विद्येवर अंध विश्वास ठेवणारे किंथेक मोठमोठेहि लोक आहेत. जाऊ या, ही एक गंमत केली म्हणा, किंवा असेहि म्हणा की गौडजीची भूत-प्रेतविद्या म्हणजे काय चीज आहे हे मित्रांना दाखवले. *

गौडजीची जीवनायात्रा संपल्यानंतर पुष्कळ वर्षांनी एकाएकी एक आश्चर्यकारक घटना झाली. माझे आई बाप गरीब शेतकरी होते. बाळपणापासूनच मला मारून मुटकून नाजूक वनवण्याचा प्रयत्न केला होता. माता-पित्याची इच्छा नसूनहि मी शारीरिक कष्टांना नालायक ठरलों. ही दुर्बलता माझ्या सोन्यासारख्या शरीराला मातीमोल करीत आहे, ही जाणीव मला तरी त्यावेळी कुठे होती ? आणि जाणीव झाली तेव्हा बैल गेला नि झोंपा केला अशी स्थिती झाली. तरीहि या प्रौढ वयात पायांवर पाय ठेवून बसणे मला आवडत नाही. इतर कामाशिवाय रोज मी जमीन खणण्याचे काम करतो. हाच व्यायाम मला जास्त आवडतो. कारण यात व्यायाम होऊन शिवाय भूमातेची सेवाहि होते.

* उत्तरेकडील एक प्रसिद्ध ज्योतिषी.

त्यावेळीं छपरा जिल्ह्यांत एका मित्राकडे मी उतरलों होतो. सकाळच्या प्रहरी मी त्याच्याकडून एक कुदळ घेऊन त्याच्या शेताजवळच्या पडीक जमिनींत खणू लागलों. जमीन कठीण व मुरमाड होती. त्यामुळें व्यायाम तर चांगलाच होणार होता. कुदळीचा घाव टणकपणामुळें उशी घेऊन वर येई. सुक्या बाभळीवर कुन्हाड मारली म्हणजे ती जशी नुराती सालच काढते तसे त्या जमिनींत कुदळीनें वरवर नुमतें टोकरल्यागत होत होतें. माझ्या मित्रानेहि जरा हात चालवून देखल्या देवा दंडवत केले. व तें निष्कळ ठरल्यावर तो काही तरी बहाणा करून मला त्या कामापासून परावृत्त करूं लागला पण मला माझा नेम पुरा करायचा होता. आणि माझे हातहि आता इतके टणक झाले आहेत की त्यांच्यावर फोड येऊंच शकत नाहींत. शेवटी निरुपाय होऊन त्याने बाजूला बैठक मारली. आणि त्याचवेळीं मध्येंच जमीन मऊ लागल्यामुळे माझा घाव खोल गेला आणखी दोन घाव घातल्यावर माझी कुदळ पृष्ठभागापासून दीड हात खोल गेली. जमिनीच्या पृष्ठभागावर मानवी वस्तीचे काहीच चिन्ह नव्हते. पण तेथें मात्र खापराच्या भाड्याचे काहीं तुकडे आढळले. मला पुराणवस्तु संशोधनाची आवड—थोडासा नादच—आहे. तीन फूट खोलीवरील ही वस्तु ६०० वर्षांपूर्वीची नसली तरी ४०० वर्षांपूर्वीची नक्कीच आहे असे मला वाटले. यावरून मैठभर लांबी-रुंदीच्या पडीक जमिनीवर मानवी वस्तीचे चिन्ह आज नसले तरी तेथें पूर्वी केव्हा तरी मानवी वस्ती होती असेहि वाटले. माझे कुतूहल वाढले. मी पुढच्या अंगाला कुदळ चालवण्या ऐवजी तिथल्या तिथेच खोल उकलूं लागलो. दोन फूट आणखी खाली गेल्यावर वस्तीच्या खुणा बेपत्ता झाल्या. या पांच फुटांच्या थरामध्यें हजार नाही तरी आठशें वर्षांपूर्वीच्या—म्हणजे मुसलमानांची स्वारी आली त्या काळांत वस्ती असलेल्या पण दरम्यान जन-शून्य झालेल्या—भूमीला माझे पाय लागले. पुराने वाहून आलेला कोऱ्या मातीचा थर पाहून माझी जिज्ञासा कमी न होता उलट वाढली मात्र. त्या दिवशीं मी तेवढ्यावरच काम बंद केलें पण जातांना “उद्यां मला इथेंच व्याया-माला यायचं आहे,” असें मित्राला सांगून ठेवले.

रात्री विचार करूं लागलों - पूर्वीची मही किंवा आजची गंडकी आतां जरी पाव बदलून किलेक कोस उत्तरेकडे हटून वहात आहे, तरी ही सर्व जमीन एका काळची तिचीच पायधूल आहे. महीचा प्रवाह एके काळी आणखी दक्षिणेकडून वहात असला पाहिजे. अन् म्हणून ही जमीन पूर्वी दुसऱ्याच कारणानें प्रसिद्धहि असेल. असो ! आणखी कांहीं फूट खालीं खणलें पाहिजे. म्हणजे कदाचित् पुरानें वाहून आलेल्या मातीच्या थराखालीं पुन्हां वस्तीच्या खाणाखुणा सांपडतीलहि. कुणी सांगावें ?

दुसऱ्या दिवशीं मी आपलें खोदणें सहा फूट व्यासाच्या विहिरीसारख्या आकारांत पूर्ण केलें. खालच्या अंगाला जमीन नरम होती. खड्यांत एका जागीं आणखी दीड फूट खोल खणून पाहिले. तर काय ! पुन्हां भाडी, विटा, खापराचे तुकडे ! या शिवाय दोन सुंदर मातीची खेळणी व काचेच्या पेट्याचे तुकडेही सांपडले. प्रथमपासूनच दोन फुटांखालीं वस्तीची ओळख देणाऱ्या ज्या ज्या महत्वाच्या वस्तु मिळत गेल्या, त्यांचे मी दर सहा इंचाचे हिशोबानें वेगवेगळे गट करून फक्त त्या त्या थराची थादी करीत गेलो. खालच्या अंगाला आठ फुटांवर गुप्तकालीन (इसवी सनाच्या चवथ्या शतकातील) थर सांपडला. त्यातील वस्तु तर मला आणखीच आकर्षक वाटल्या. त्यामुळे नुसत्या व्यायामासाठी नव्हे तर पुरातत्त्वाच्या जिज्ञासेने माझा त्या जमिनीशी दड संबंध जडला. परंतु इतके खोल खणणे व तिथली माती काढून बाहेर फेकून देणे ही दोन्ही कामे माझ्या एकव्याच्याने होणारी नव्हती. ही माझी अडचण माझ्या मित्राच्या लक्षात आली. कारण माझ्या गप्पा व माझे लेख त्याच्या योगाने त्यालाहि पुरातत्त्वाबद्दल थोडी थोडी आपुलकी वाटू लागली होती. आणि मी बोलण्याचें अगोदर तोच म्हणाला—“ आणखी खोल खणायचें म्हणजे माणसांची मदत पाहिजे. कारण आणखी थोडें खाली गेलें की इथें पाणी लागेल. माणसाना तर इथें तोटा नाहीच, अन् मजुरीच्या बाबतीत तूं संकोच करूं नको. किती माणसं हवीत तेवढें सांग म्हणजे झालें. ”

मी म्हटलें—“ सध्या फक्त पाच मजबूत व जरा समजूतदार अशी माणसं सहा आणे रोजावर मिळतील, नाही ? पण अट ही की मजुरी मी देईन. ”

माझ्या मित्राला माझ्या शक्तीची व अडचणीची पूर्ण कल्पना होती. म्हणून त्यानें माझी अट साफ नामंजूर केली. दुसरे दिवशी मी एकटाच तिथे गे मी तो पाच मजबूत इसम कुदळी-टोपल्या घेऊन तेथे हजर. पण मी माझी अट सोडण्यास तयार नव्हतो. पण तो म्हणाला—“ अरे अट कसली धरून बसतोस ? चल, ही बघ मी टेप सुद्धा घेतली. दर सहा इंचाच्या थरातील वस्तूंचा ढांग करून नंबर लावून तो अलग ठेवायला लावतो आणि वस्तीच्या खाणाखुणा सापडेंपर्यंत खणण्याचें काम चालू ठेवूं या. अन् त्यातूनहि काही चूक झाली तर तुझ्यावर जबाबदारी. सगळ्या पाप-पुण्याचा तूंच धनी. ”

आता थोडा देखील अनमान करणें म्हणजे निव्वळ मूर्खपणा ठरला असता. मी भितीजवळ दोन्ही टोकाला सहा इंच खोलीचे दोन समतल खडे खणले. प्रथम त्या खड्यातील तळापासूनची सारी माती काढून तळ साफ करून माती वर फेकून द्यायची. अन् अशा प्रमाणेच सहा सात इंच खालीं खोल खणीत जायचे, हें मी मजुरांना समजावून सांगितलें.

सहा सहा ईंच खाली खोल जाणें म्हणजेच शंभर शंभर वर्षांपूर्वीच्या इतिहासाकडे क्रमाक्रमानें मागें जाणें, असा यांतला मतलब होता. व गंगा-गंडकीच्या खोऱ्यांतील जमीन इतकी टणक-जाड असण्याचें कारण तरी हेंच. जणुं काय आम्हीं चवथ्या शतकांतून तिसऱ्यांत, मग दुसऱ्यांत ... . असे मागें मागें चाललों होतों.

आतां मला खणण्याचा व्यायाम करतां येईना. कारण जमिनीतून वर येणाऱ्या प्रत्येक टोपलीवर मला लक्ष ठेवावें लागे. मानवनिर्मित वस्तु एकत्र करणें, मातीची पारख करणें, व सर्वांची संगतवार नोंद ठेवणें, शिवाय मजुरांना संभाळून कुदळ चालविण्याची सूचनाहि देणें-ही सगळीं कामें करावीं लागलीं. वस्तु पुष्कळ व त्यांतल्या बऱ्याचशा महत्त्वाच्या अशा हातीं लागल्या. त्यांतल्या त्यांत इसवी सनापूर्वीच्या पहिल्या शतकांतल्या थरांतील विशेष होत्या. इकडे गावांत अशी कंडी उठली कीं “इथें कुणा प्राचीन राजाचा खजिना पुरलेला आहे, आणि त्याचे ‘बीजक’ * पंडितजींचे जवळ आहेत व त्यावरूनच म्हणे ते ही उकराउकरी करवीत आहेत.” या अफवेला आमच्या मजुरांचाहि हातभार विशेषकरून होता. या अफवेनें मला फारच घाबरून सोडलें. कारण रात्री जर कुणाला इकडे यायची लहर लागली आणि कुदळ चालवायसाठीं सर्वांनीच जर भाऊगर्दी केली, व वाटेल तशी माती उकरून तिची फेंकाफेंक केली, तर होईल काय ? कंपोज केलेल्या पुस्तकाच्या टाईपाची विस्कटा-विस्कट होऊन त्याची जशी पै होते तसा प्रकार होऊन माझ्या झालेल्या कामावर सपशेल पाणी फिरेल. हें माझ्यावरचें मोठें संकट मित्राच्याहि लक्षात आलें. त्यानें त्याच दिवशीं एक तंबू ठोकून तेथे वस्ती करायची ठरवली. मला तरी याहुन जास्त काय हवें होतें ? आधळा मागतो एक डोळा, आणि देवानें दिले दोन.

आता ती व्यायामाकरता खणली जात असलेली पडीक जमीन पुराणवस्तुसंशोधनाचें उत्खननक्षेत्र बनली. तासभर रात्र असतांना व्यायामाकरता मी त्याच पड जमिनीच्या दुसऱ्या टोकाला खणत असे; रात्री कंदिलापुढें बसून दिवसभरांत निवडून काढलेल्या वस्तूंची यादी करीत असें. आणि त्या संगतवार लावून, त्यांवर बुणेचीं अक्षरें व आंकडे घालून पेट्रीत क्रमवार ठेवण्याचें काम माझा मित्र करीत असे. हें काम संपल्यावर एखाद दुसऱ्या विशिष्ट वस्तूबद्दल मी त्याला माहिती देई. “सहा ईंच खोल गेलें कीं एक शतक मागे जायला मिळते,” या विधानावर त्याचा विश्वास नसे. परंतु आतां कित्येक थरांमधून माती काच व दोन दगडांचे तुकडे यांवर अक्षरेंहि सांपडलीं. मी ओझाजींचा ‘पुरालिपि’ हा ग्रंथ मागवलेला होता.

* ‘बीजक’ म्हणजे धान्यागार, रत्नभांडार, यांची तपशीलवार माहिती असलेले कागदपत्र.

तो आल्यावर त्यांतून कांही अक्षरांचें सादय जेव्हां मी त्याला दाखवलें, तेव्हां त्याची खात्री झाली. इतकेंच नव्हे तर खोदाई बद्दलची त्याची उत्सुकता माझ्या-
हुनहि जास्त वाढली.

आणखी मागच्या काळांतील शतकांमध्ये घुसल्यावर आम्हांला आणखीहि पुष्कळ महत्वाच्या वस्तू मिळाल्या. परंतु त्या स्वतंत्र ग्रंथाचा विषय आहेत. ती सामुग्री पाहिल्यावर बालसूर्यापुढें चांदण्या जशा निष्प्रभ ठरतात तशी स्थिति होते. शिवाय असें की माझ्या चालू कामाच्या दृष्टीनें त्या वस्तू अप्रासंगिकहि आहेत.

पंधरा फूट खालीं गेल्यावर माती जास्तच ओलसर लागूं लागली. तेवढ्या खोलांत मिळालेल्या महत्वाच्या वस्तूंमध्ये सागाच्या लांकडावर कोरलेले कोरीव काम सांपडलें. पाणी वर येण्याची भीति वाटूं लागली. मी स्वतः खालीं उतरून पुढच्या सहा इंची थराच्या निरीक्षणाकरतां कुदळ चालवूं लागलो. कांही तरी कठीण वस्तूवर कुदळाचा आवाज झाला. म्हणून मी त्याच कुदळीनें हळू हळू जमीन कोरूं लागलों. तेथे विटांची फरशी केल्यासारखी जमीन दिसली. मी त्या विहिरीच्या दुसऱ्या टोंकाला जाऊन पाहिलें. तों तेथेहि तशाच विटा बसवलेल्या दिसल्या. मी त्यांतील एक वीट उचलण्याचा प्रयत्न केला. पण ती कटकट तुटली. ती जोडून पाहिली, तों ती दीड फूट लांबरुंद व एक इंच जाड अशा टाईलप्रमाणें झाली. मला वाटत होतें कीं मौर्यकालीन ख्रिस्तपूर्व तिसऱ्या अगर चौथ्या शतकांतील थराच्याहि खालच्या या विटा आहेत. पण त्या काळच्या आतांपर्यंत सांपडलेल्या विटांपेक्षां या वेगळ्या आहेत.

त्या दिवशीं मी तेवढ्यावरच काम बंद केले. व विटेचे तुकडे वर आणून न्याहाळूं लागलों. त्यांवर अस्पष्ट अशीं कांही अक्षरे खोदलेली दिसलीं. मी स्वतःवरच चिडलो. आत्मप्रीतीची मला चीड आहे. मला असें वाटूं लागले कीं ही अक्षरे खरोखरी या विटांवर खोदलेलीं नसावीत. पण माझ्या मनानेच जणूं अशी समजूत करून घेतली कीं तीं त्यांवर उमटलेलीं असावीतच. कारण पुन्हां पाहिलें तर अक्षरे दिसत नव्हतीं.

सकाळीं ते विटांचे तुकडे थोडे कठीण झाले होते. या विटा खूपच काळजीपूर्वक काढल्या पाहिजेत असें मी ठरवलें. त्याकरतां मी लांकडाचे समतल तक्ते दोरीनें बांधून तराजूच्या पारड्यांप्रमाणें तयार केले. मी माझ्या मित्राला म्हटलें—
“आज आपण दोघेच हें काम करूं या. आणि मजुरांना विहिरीजवळचीं माती लांब नेऊन टाकण्याचें काम देऊं.” हा नवा हुकूम ऐकतांच, या विटा त्याच पुरलेल्या संपत्तीच्या तळघराच्या असाव्यात आणि म्हणून आपल्याला तेथून दूर घालवण्याकरतां हा नुसता बहाणा आहे, अशी मजुरांची आणखीनच खात्री झाली.

मी पहिल्या थराच्या विटा तक्त्यावर ठेवून हळू हळू वर पाठवण्यास सुरवात केली. दोन तीन खेपा झाल्यावर माझा मित्र वरून एकदम ओरडला-“ या विटांवर अक्षरं खोदलेली आहेत. ” खाली उजेड थोडा होता म्हणून वर आलों. पाहिले तों खरोखरीच ब्राम्ही अक्षरे आहेत. अन् तींही सगळ्याच विटांवर. आतां मात्र खात्री झाली की या विटा नसून कोणत्या तरी पोथीचीं पाने आहेत. मी दुसऱ्या थराच्या विटा काढून पाहिल्या तर त्यांवरचीं अक्षरे पुष्कळच स्पष्ट कोरलेलीं होती व त्या मजबूतहि होत्या. त्या जरा संभाळूनच मी आणल्या.

तुम्ही हे छापलेले पुस्तक जितकें सहज वाचूं शकतां तितक्याच सहजपणानें मी अशोकाचे ब्राम्ही शिला-लेख वाचूं शकतो. म्हणून मी प्रथम एका विटेवरील दोन्ही बाजूंना खोदलेल्या ओळींचे नागरी लिपींत रूपांतर केलें. जरी कांहीं अक्षरे अशोककालीन अक्षरांपेक्षा वेगळीं असून वाचण्यास कठीण वाटली, तरी सर्व विटा-वरचीं अक्षरे स्पष्ट होती. भाषाहि अशोकाच्या शिला-लेखांपेक्षा थोडी भिन्न होती. परंतु त्याच्या अगोदरच्याहि कित्येक पिढ्यांतील भाषांशीं माझा परिचय होता. आणि ती अशोककालापेक्षा थोडीशीच मागची असल्यानें मला फारशी कठीण वाटली नाहीं. म्हणून थोड्याशा प्रयत्नानें ती मला आत्मसात् करतां आली. अशा प्रकारें भाषेच्या शंका लिपीच्या सहाय्यानें व लिपीच्या अडचणी भाषेच्या मदतीनें नाहीशा करीत करीत मी सर्व विटांवरचा मजकूर लिहून काढला. विटेच्या एकेका बाजूवर सोळा सोळा ओळी होत्या व प्रत्येक ओळींत सव्वीस-सत्तावीस अक्षरे होती. अर्थात एका विटेवर सुमारे एक हजार अक्षरे (किंवा पंधरा श्लोक) होती.

त्यावेळी माझ्या मनाची जी काय अवस्था झाली ती विचारूच नका-आनंद माझ्या हृदयांत मावतां मावेना. आनंदाची परिसीमा म्हणजे काय याचा मला त्या वेळी अनुभव आला. त्याच्या भरांत मी जे हावभाव केले त्यांवरून व मी लिहीत होतो तो मजकूर पाहून त्या विटांचें महत्व माझ्या मित्राच्या लक्षांत आलें. लिहिणें संपतांच मी त्या विटा उन्हांत तशाच राहूं देऊन तंबूंत गेलों, आणि मित्राची उत्सुकता पाहून म्हणालों-“ या विटा नसून कोणत्यातरी पुस्तकाचीं ही पाने आहेत. लेखकानें कागद शार्डच्या ऐवजीं ओल्या विटांवर लौह-लेखणीनं हें पुस्तक स्वतः लिहिलें वा लिहविलें. नंतर त्या वाळवून भाजून वाटोळ्या कड्याच्या आकारांत इथं गाडून टाकल्या. या कड्यांत किती विटा आहेत तें आपल्याला अजून पुढें समजायचें आहे. या पृष्ठावर जें लिहिलें आहे त्यावरून असा पत्ता लागतो कीं लेखकानें आपल्या भोंव-तीच्या सुंदर वस्तूंचें सुंदर पण अकृत्रिम भाषेत वर्णन केलें आहे. हं, इथं दोन नांवें आहेत, तीं माझ्या परिचयाचीं आहेत, एक ‘ इट्का-घर ’ आणि दुसरें ‘ शीह ’. बुद्धाचे वेळीं ‘ इट्का-घर ’ हें वैशाली गणांतील (वज्जी देशांतील) एका चांगल्या

प्रमुख वसाहतीचं नांव होतं. याचा शब्दशः अर्थ ' बिटांचं घर ' असा आहे. इथंच ' शीह ' (=सिंह) ची ' कम्मन्त ' (=सेती) होती. वैशाली गणाच्या सेनापतीचं नांवहि सिंह असं आहे. पण हा सिंह म्हणजे तोच का दुसरा कोणी हें आतां सांगतां येणार नाही. तसंच या पुस्तकाचा लेखक सिंहच असेल का दुसरा कोणी, हेंहि सांगतां येणार नाही. कांहीं का असेना, या बत्तीस ओळीत जसं वर्णन आहे तशीच धर्ती जर सगळ्या ग्रंथाची असेल तर जगांतल्या मोठमोठ्या आविष्कारांमध्ये त्याची गणना होईल यांत शंका नाही. "

वाचक हो ! पुस्तकासंबंधी जास्त माहिती करून घेण्याऐवजी खुद्द पुस्तकच वाचण्यासाठी तुम्ही उतावीळ होऊन राहिले असाल. आणि या उतावळेपणाला खुद्द मीहि बळी पडलों आहे. म्हणूनच मूळ ग्रंथाचें प्रकाशन करायच्या किती तरी अगोदर हा अनुवादित ' सिंह सेनापति ' आपल्यापुढें उपस्थित होऊन राहिला आहे, हेंहि आपल्या लक्षांत येईलच. पण थांबा हं, आणखी एक दोन गोष्टी ऐकण्यापुरता धीर धरा. सर्व पुस्तक लिहून त्याचा अनुवाद झाल्यावर ग्रंथकार हा दुसरा कोणी नसून वैशालीच्या प्रजातंत्राचा महान सेनापति स्वतः ' सिंह ' हाच आहे याबद्दल संदेह राहिलेलाच नाही. त्याने हें आत्मचरित्र म्हणून लिहिलें असले तरी त्या वेळच्या जगाचें एक सजीव वर्णन या पुस्तकाच्या रूपाने आपल्या पुढें ठेवलें आहे. त्या बरोबरच त्याच्या जीवनासंबंधीहि कांही गोष्टी आल्या आहेतच. दुःखाची गोष्ट ही की ' सिंह ' च्या चरित्रापैकी कांही ' बिटा ' अक्षर-शून्य झाल्या आहेत. तथापि आपल्या पुढे जें आहे तें कांहीं कमी संतोषजनक नाही. पुस्तकाचे वरचे संबंध वर्तुळ तर वाचतां येण्याजोगे राहिलेलें नाहीच त्या बरोबरच मधल्या कांही कांही अर्धवट भाजलेल्या ' बिटा ' वाचतां येण्या जोम्या नाहीत. त्यामुळे आपणांस पुरतकात ठिकठिकाणी रिकामी जागा दिसेल. बिटांवर नंबरहि दिलेले आहेत असें पुढल्या बिटा पाहिल्यावर कळून आलें. मात्र हे नंबर-ही अनुक्रमणिका-आंकड्यांत लिहिलेले नसून अक्षरी आहेत. आपल्यांतच नव्हे तर सर्व जगांत रूढ असलेल्या आजकालच्या आंकड्याचा आविष्कार फक्त तेरा चौदाशे वर्षांपूर्वी खुद्द भारतांतच पहिल्याने झाला. यामुळे त्यांचा या पुस्तकातला अभाव स्वाभाविकच आहे. शेवटीं सांगायचें म्हणजे हें की अडीच हजार वर्षांनंतर ' सिंह सेनापति ' ला (हें मी ठेवलेले नांव आहे. मूळ पुस्तकांत नांव कोठेंच आढळलें नाही; त्याचप्रमाणें प्रकरणाचे मथळे व आंकडेहि माझेच आहेत.) तत्कालीन वैशाली भाषेतून हिन्दीत फक्त अनुवाद करून आपल्यापुढे ठेवत आहें. मी स्वतःचे असें जें काहीं जोडलें आहे तें चतुष्कोणी कंसांत घातले आहे. जिथल्या बिटा लुप्त झाल्या आहेत तेथे (XXXX) असे चिन्ह आहे. जिथलीं अक्षरें वाचतां येत नाहीत तेथें (... ..) असें चिन्ह आहे. हं. पण प्राचीन भौगो-

लिक नांवांच्या ऐवजी कुठें कुठें वाचकांच्या सोईकरतां आधुनिक नांवें दिली आहेत. मात्र ही मूळ नांवें मूळ पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यावर वाचकांना कळतीलच. सिंहकालीन रीति-रिवाजांत आजच्या हिन्दुधर्माच्या अगदीं उलट गोष्टी या ग्रंथांत दिसून येतील. म्हणून माझी हिन्दु वाचकांना अशी प्रार्थना आहे कीं या करतां आपण मला खुशाल शिष्या या; पण एवढें लक्षांत ठेवा कीं आज-कालच्या कित्येक हिन्दु लेखकांप्रमाणें मी सत्याशीं दगलबाजी करण्यास तयार नाहीं. मी सिंह सेनापतीशी बेइमानी करूं शकत नाहीं. आपल्याला माझ्या सत्यतेचा संदेह असेल तर आपण पाटण्याला जा आणि या सोळाशें विटा 'पटना म्युझियम' मध्ये पाहून या. आणखी थोडा धीर धराल तर या विटांचे फोटो व त्या अक्षरांचे नागरी लिपीतील परिवर्तनासह छापलेलें पुस्तक आपल्याकडे चालून येईल. सत्यापुढें मला आजकालच्या संकुचित हिन्दु मनोवृत्तीची पर्वा नाही. मला फक्त सत्याचीच पर्वा आहे—

“ कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ”

— संपादक

(१)

आचार्य बहुलाश्व

× × × [दुसऱ्या सोबल्यांचे] मागून आचार्यासमोर जाण्याची माझी पाळी आली. आचार्य बहुलाश्वानीं विचारले—“ बाळ, तुझं नाव नि गोत्र काय बरं ? ”

“ गोत्र काश्यप, आणि नांव सिंह. ” असें सांगतानाच मी गेज्याच्या कात-
ज्याची ढाल आचार्यापुढें ठेवली.

ठिकठिकाणीं लोखंडाचे खिळे बसवलेली ती ढाल हातांत घेऊन आचार्यानीं सांगितलें— “ फारच सुंदर आहे ही ढाल, अन् त्याचबरोबर चांगली मजबूतहि आहे. ”

“ माझ्या वडिलांनीं स्वतः गेज्याची शिकार केली होती. त्याच्याच केलेल्या ढालीपैकीं हो एक आहे. ”

“ बाळ सिंह, तर मग तुझ्या पित्याला तक्षशिलावासींची आवड ठाऊक आहे तर. अन् म्हणूनच ती एवढ्या तत्परतेनं संभाळून पाठवली त्यांनीं. होय ना ? ”

“ पण गुरुजी, माझे वडील तर तेरा वर्षापूर्वींच वारले. मी त्यावेळीं सारा पांचवें वर्षाचा होतो. ”

“ अरेरे ! पिताहीन पुत्राचे हाल नि दुःख मला चांगलेंच ठाऊक आहे. माझे वडील गेले त्यावेळी मी आठवें वर्षाचा होतो. पण मला तिघे वडील भाऊ व आई होती. तुझी पण आई आहे ना ? ”

“ हो तर, मला ती जीवाविशेष मानते. मी तिचा पहिलाच मुलगा. माझे वडील गेल्यावर तिनं दुसरं लग्न केलं. पण तिच्या नव्या यजमानांनीं मला पित्याची उणीव भासूं दिली नाही. त्यांच्याच आशीर्वादानं मी आतांपर्यंत थोडंफार शिकलो. ”

“ तर मग मुला, मला वाटतं तुला फी देऊन शिकणं जड जाईल. हरकत नाही; तुझ्यासारख्या नादार शिष्यांकरतांच आचार्य बहुलाश्वचं घर खुलं ठेवलेलं आहे. ”

“ आचार्यांच्या या असीम कृपेबद्दल मी कोणत्या शब्दांनीं कृतज्ञता व्यक्त करूं ? ”

“ तशी कांहींच जरूरी नाही. माझ्या विद्येचं चांगलं चीज कर म्हणजे झालं. ”

“गुरुजी, त्याकरतां मी कसून प्रयत्न करीन. आणि वैशालीत आचार्य महा-
लीचा योग्य शिष्य होण्यांत मीं जसं यश मिळवलं, तसंच इथंही करीन.”

“म्हणजे तू वैशाली गणाचा निवासी आहेस तर ! पूर्वेकडल्या वज्जी देशा-
हून आलास ? माझा मित्र व गुरुबन्धु आचार्य महाली लिच्छवी याचा तू शिष्य
आहेस ? मग फारच छान झालं. बाळ सिंह, तू तक्षशिलेला आपली वैशालीच समज
बरं. पूर्वेकडे आम्हांला अभिमान वाटण्याजोगी एक वैशालीच आहे. बाकीचे तर
सगळे रजुल्लेच आहेत. कुरु, पांचाल, वत्स, कोसल, मगध, हीं सारीं रजुल्लीं आहेत.
तिथलं आर्यत्व नष्ट झालेलं आहे. तिथं खांद्यावर मस्तक सरळ ठेवून चालणारा पुरुष
आहे कुठं ? हे रजुल्ले स्वतःला देव म्हणवून घेतात अन् आर्यहि म्हणवून घेतात.
आर्यांचं नातं बरोबरीच्या भाईभाईचं असू शकेल; त्यांच्यात कुणीहि देव अगर
रजुल्ला नाही होऊं शकत. सतलजच्या अलीकडे कुठं कुणी रजुल्ला दिसला तुला ? ”

“ नाही आचार्य ! ”

“ खरं आहे बाळ ! आमच्या सप्तसिंधूत पाहिजे तर मल्लमध्ये जा अगर मद्र-
मध्ये जा, किंवा या पूर्व गांधारमध्ये जा. सगळीकडे तुला गणशासनच दिसेल. इथं
कुणीहि रजुल्ला नाही. कुणापुढं गोंडा घोळायची जरूर नाही. वैशालीप्रमाणंच तक्ष-
शिला व सागल [सियालकोट] मध्ये गणाची-संघाची-हुकुमत आहे. पूर्वेकडे
वैशाली हें रजुल्ल्याच्या समुद्रांत एक गण-द्वीप आहे. होय एकच.—शाक्य, कोलिय,
मल्ल हे नांवापुरतेच गण आहेत. कोसलचा रजुल्ला, काय बरं त्याचं नाव ? ”

“ गुरुजी, प्रसेनजित् ! ”

“ बरोबर, प्रसेनजितच. तो इथं आमचे आचार्य भूरिथ्रवा यांच्याजवळ
शिकत होता. अगदीच मंदबुद्धीचा होता तो. पैसा होता ना त्याच्याजवळ. नाहीतर
तो तक्षशिलेचा विद्यार्थी होऊंच शकला नसता. आणि खरंच, पूर्वेकडून आलेल्या
विद्यार्थ्यांमध्ये बंधुल मल्ल महाली यांच्याविषयी आमच्या आचार्यांना फार अभिमान
वाटे. आणि मलाहि आपले धाकटे गुरुबन्धु या नात्याने त्यांच्याबद्दल तितकाच
अभिमान वाटे. ”

“ बंधुल मल्ल आपले गुरुबन्धु म्हणतां आचार्य ! आजकाल तर कोसलचे सेनापति
आहेत ते. ”

“ धिक्कार असो ! रजुल्ल्यांची चाकरी करण्यापेक्षां उपाशी मरणं काय वाईट ?
विष खाणं काय वाईट ? खरं कीं नाहीं बाळ सिंह ? ”

“ होय गुरुजी, आम्हां गण-पुरुषांच्या बाबतींत कर्मात कमी एवढी तरी अपेक्षा
असायला हरकत नव्हती. ”

“ बाळ सिंह, आम्ही आमच्या पूर्वेकडील गणांतल्या बंधूंबरोबर लिहिणं बाचणं इत्यादि सर्वच बाबतींत विशेष संघटन ठेवतो, सर्वांशीं विशिष्ट वर्तनानं वागतो, ते कां म्हणून ? आम्ही त्यांना पूर्वेकडील आमचेच ध्वजधारी समजतो म्हणूनच ना ? आम्ही स्वतंत्र मानव आहोत, आर्य आहोत, आणि हरएक आर्यानं स्वतंत्र असावं अशी आमची इच्छा आहे, म्हणूनच ना ? आमच्या पूर्वजांपैकीं कांहीं भाऊबंद पूर्वेकडे गेले आणि त्यांनीं आर्यांची परंपरा सोडून कुरु पांचालांच्या गणांचे—जनांचे—जार्गीं रजुल्ल्यांना कायम केलं. त्या दिवसापासून आम्ही त्यांना पतित मानूं लागलों. ते स्वतःला आर्य म्हणवून घेऊन खुशाल आपण डांगोरा पिटत राहोत; पण आम्ही त्यांना आर्य समजत नाहीं. आर्यांचा देश हाच आहे, आर्यांचा धर्म इथंच प्रचलित आहे. आर्यांचं खरं वर्ण-स्वरूप इथंच सांपडेल. काय बरं म्हणत होतो मी ? हं, बरं का बाळ ! पूर्वेकडील गणांतल्या लोकांकडे आम्ही प्रेमदृष्टीनं पाहतो, याचं कारण तरी हेंच. त्यांची वर्ण-रूपादि संपत्ति आमच्याप्रमाणेच आहे. महाली लिच्छवी आमच्यासारखाच होता. बंधुल मल्ल देखील असाच होता. प्रसेनजितचं तोड बघायचा अवकाश की तो संकर वर्णाचा आहे हें समजून येत असे.”

“ होय गुरुजी ! राजे कासुक असतात. आणि कामवश झाल्यामुळं आर्य, अर्ध-आर्य, अनार्य इत्यादि कसलेच भेदभाव ते राखत नाहीत. म्हणून त्याच्या रक्तांत अनार्य-धारा मिसळली आहे. ते वीर्याची प्रधानता मानतात. ”

“ तोंड बघा या मानणा-याचं. कुठून तरी एकदा बाध फुटला म्हणजे पिळ्यान् पिळ्या सुरक्षित ठेवलेली वैशिष्ट्यं, वर्ण-संपत्ति धुळीला मिळते. ज्या बोटाला साप चावतो, तें बोट आपण कापून टाकतो, ज्या फांदीला कांड लागते ती आपण झाडा-वर राहू देत नाही. इथले सर्व स्त्री-पुरुष गौरवर्ण आहेत. सर्वांचे केंस अग्निज्वाले-प्रमाणं पिंगल अगर पांढुरके आहेत. सर्वांचे डोळे नीलवर्ण किंवा सुवर्णवर्ण आहेत. यांत भिन्नता नाहीं, याचं कारण तरी तेंच. आतां तूंच साग, तुझ्या अगोदर पूर्वेकडेचे ते तिघे तरुण माझ्यापुढं आले होते; त्यांच्यामध्ये ही वर्ण-संपत्ति तुला दिसली का ? ”

“ पण गुरुजी ! त्याला दुसरीही कारणं आहेत. पूर्वेकडे अनार्य- वा अर्ध-आर्य-लोकांची संख्या पुष्कळ आहे. ते जर आर्यांच्या आधीन असले तरी आर्य-रुधिर दूषित करण्यास एवढी बहुसंख्या पुरेशी आहे.”

“ मग तुझं रक्त कसे दूषित झालं नाही ? बाळ, तुला माझ्या रोहिणी शेजारी उभा केला तर तूं तिचा भाऊ नाहींस असं कोण म्हणेल ? तिच्या सारखेच पिंगट केस, तसेच निळे घारे डोळे; महाली पण मला तसाच दिसला. बंधुल मल्लहि पण तसाच. ”

“पण त्याकरता आम्हांला पूर्वेकडील गणवाल्यांशीं फार कडक प्रतिबंधानं बागावं लागतं. आम्ही आई अगर बाप या दोहोंपैकी कोणत्याच बाजूनं बाहेरील संबंध येऊं देत नाही. आम्ही आपल्या किंवा आपल्यासारख्या गणाच्या बाहेर विवाहसंबंध ठेवत नाही. मात्र याचा अर्थ असा नव्हे कीं आमच्या इथं अर्ध-आर्य नाहीतच. अनार्य काळ्या दासी आमच्या घरोघरीं पुष्कळच दिसतात. ”

“ही मोठी धोक्याची गोष्ट आहे वरं बाळ ! भयंकर धोका आहे हा. आर्य-रक्त अनार्य क्षेत्रांत जाईल, आणि तिथूनच आर्यांची अवनति सुरू होईल. आमच्या इथं पहा, आमच्याकडे दास-प्रथा नाही. थोडेसे अनार्य कर्मकर – नोकर – आहेत. त्यांना आमच्या गण-शासनांत काही अधिकार नाही. पण त्याच बरोबर आम्ही त्यांचे शरीर ही खरेदी-विक्रीची वस्तु नाही समजत. आणि असे अनार्य सतलजच्या अलीकडे तूं फारच थोडे पाहिले असशील. अच्छा, राहूं देत या गोष्टी. वैशाली गण तर ठीक आहे ? सौम्य महालींची प्रकृति चांगली आहे ना ? ”

“होय गुरुजी, वैशालीची भूमी समृद्ध आहे. तिच्या खाचरांतून गंधशाली भात पिकतं. तिथल्या गाईचं दूध-तूप-मांस लिच्छवीची शरीरं धष्ट-पुष्ट बनवतं. मल्ल, शाक्य, कोलिय हे गण कोशल राजाचे चरणी लीन झालेले पाहून मगधराज बिंबिसार यानं वैशालीचीहि मान वांकवायचा विचार केला होता. दक्षिण आणि उत्तर-अंग (अंगुत्तराय) हे देश जिंकल्यानंतर त्यानं वैशालीच्या वैभववर धाड घालायचा विचार केला होता. पण अजून लिच्छवीचीं खड्गं तीक्ष्ण आहेत. अजून त्यांचे भाते शर-शून्य झालेले नाहीत. अजून लिच्छवीचं रक्त गरमच आहे. लिच्छवींनीं आपल्या बाहुबलाच्या जोरावर मगधराजाचा असा जबरदस्त पराजय केला की आज तेरा वर्ष झालीं तरी वैशालीकडे मान वर करून पाहाण्याची देखील त्याला हिम्मत झालेली नाही. त्याच युद्धांत माझा पिता मारला गेला. ”

“तर मग मुला, तूं वीरपुत्र आहेस ! ठीक आहे. माझा गुरुबंधु महाली यानं तुला काय काय शिक्षण दिलं ? ”

“गुरुजी ! मी मुष्टि-युद्ध शिकलों आहे. मल्ल-युद्ध व खड्ग-युद्ध जाणतो. तिरंदाजीतील शब्द-वेध व चल-वेध येतो मला. अश्व, रथ, गज, पदाति यांचं आक्रमण-प्रत्याक्रमण या संबंधांतील कौशल्य, त्याच बरोबर व्यूह रचना व दुर्ग-रचना या बाबतींतील माझं ज्ञान प्राथमिक स्वरूपाचं आहे. ”

“तर मग मुला, अठरा वर्षांच्या वयाला अनुरूप असं जितकं ज्ञान हवं त्या-पेक्षां तूं ज्यास्तच शिकलेला आहेस. परंतु वत्सा, विथेला अन्त नाही; व तिचा अन्त कधीं होणारहि नाही. उलट ती दिवसानुदिवस वाढतच जायची. आमच्याकडे पूर्वेकडचे विद्यार्थी येतात, इतकंच नव्हे तर पश्चिमेकडूनहि येतात. इथं पश्चिम गांधार,

कम्बोज, पर्शु [पारस], बबेरू [बाबिलोनिया] आणि यवन [ग्रीस] इतक्या दूरदूरचे विद्यार्थी आहेत. लांबून येणारे आमचे हे विद्यार्थी तुसते विद्यार्थीच नाहीत तर त्यांच्या जवळूनहि आम्ही बरंचसं नवीन युद्ध-कौशल्य शिकतो. आतां तुकतीच पार्श्व राजावर यवनांनीं जी जोराची चढाई केली, तीत त्यांनीं एक अगदीं नवीन डाव-पेंच उपयो-गांत आणला. परंतु हें समुद्रांतील युद्ध होतं म्हणून तुमच्या आमच्या गणाला त्याचं महत्त्व फक्त ज्ञानापुरतेंच. पण वत्सा ! यावरून हें सिद्ध होतं कीं युद्ध-विद्या दिवसेंदिवस वाढतच राहिलेली आहे. आम्हां तक्षशिलावासीयांना या वाढत असले-ल्या अत्यल्प ज्ञानाचंहि फार महत्त्व आहे. जर आम्ही तेंच तेंच शिकलं ज्ञान शिकवत राहिलों, तर तक्षशिलेला स्वतःचं स्थान किती दिवस टिकवतां येईल ? आणि ही सावधगिरी ठेवल्यामुळच, तक्षशिलेनं आपलं स्थान अढळ राखलं आहे. पूर्वेकडे जितक्या दूर वैशाली आहे, तितकीच पश्चिमेकडे पार्श्वशहाची राजधानी-पर्शुपुरी-येईल. यवन यापेक्षा पुष्कळ लांब असले तरी ते आमचे मित्र आहेत—शत्रूचा शत्रू आपला मित्र असतो. यवनानीं शहाचा फारच मोठा पराजय केला ही बातमी ज्या दिवशीं आम्हांला कळली, त्या दिवशीं आमच्या या पूर्व गंधारामध्ये सर्व ठिकाणीं मोठमोठे उत्सव झाले. आमचा पश्चिम गंधार—सिंधूच्या पलीकडचा प्रदेश—अजूनहि पार्शवांचे हातीं आहे याबद्दल आम्हाला फार वाईट वाटतं. त्यांनीं जर यवनाकडून हार खाल्ली नसती तर ते आमच्या तक्षशिलेच्याच बाजूला सरकले असते. ”

“ गुरुजी, जें भय तक्षशिलेला पश्चिमेकडून आहे, तेंच भय वैशालीला मगधा-कडून आहे. तक्षशिलेला फक्त एकाच दिशेकडून-पश्चिमेकडून-भय आहे. पण वैशा-लीच्या पूर्वेकडे व पश्चिमेकडे अशा दोन्ही बाजूंना दुष्ट बिंबिसारचं राज्य आहे. बिंबिसार सध्या स्वस्थ आहे. पण तो पुन्हा एखादेवेळी चढाई करील हें आम्ही लिच्छवि-कुमार जाणून आहोत. ”

“ परंतु मगध देशाचा रजुश पार्श्व शहापुढं नांगी टाकणारच. इथून तीन चार दिवसाच्या रस्त्यावर सिंधु नदी आहे हें ठाऊक आहे ना तुला ? सिंधूपासून यवनांच्या देशापर्यंत याच दुष्टाचा अंमल आहे. आम्ही गंधार-पुत्र लढण्यांत किंवा युद्धविद्येत मुळींच कमी नाहीं. परंतु पार्शवांनीं आमचे निम्मे लोक जिंकून आपल्या अमला-खालीं ठेवले आहेत. हीच आमची सर्वांत मोठी अडचण आहे. आणि हिच्यावर उपायहि सुचत नाही. जर सप्तसिंधूतील सर्व गण एक होतील, तरच कदाचित युद्ध करतां येईल. पण अशी एकी करणं म्हणजे गण-परंपरेला सोडून देणं होय ! गण-धर्माला तिलांजली देणं होय. ”

“ हीच अडचण आमच्यापुढं देखील आली होती. गुरुजी ! शाक्य, कोलिय, मल्ल, हे गण याच कारणामुळं कोसलांचे चरणीं लीन झाले. आपल्या परंपरेविरुद्ध

ते एकी करूं शकले नाहीत. आणि अलग अलग राहून कोसल राजसेनेशी सामना देणं त्यांच्या आवांका बाहेरचं होतं. ”

“ ... .. आणि त्याच कोसलाचा सेनापति झाला आहे बंधुल मल्ल ! धिक्कार असो ! ! ”

“ गुरुजी, त्याचा सर्वच धिक्कार करतात ! आतां तो नांवाचा मल्ल राहिला आहे. कोणीहि मल्ल त्याला आपला समजत नाहीत. ”

“ पण बाळ, बंधुल आपला देह विकण्यास कां तयार झाला याचं कांहीं कारण कळलं का ? ”

“ असं म्हणतात की, मल्लांनीं तक्षशिलेच्या विद्येची परीक्षा पाहाण्याकरतां एकाच घावांत कापण्यासाठीं सात खुंट पुरले. ”

“ आणि मग ? ”

“ बंधुल मल्लानं ते कापले तर खरे, पण कापतांना त्यांतून ‘ झन्न ’ असा आवाज झाला. आणि पाहिलं, तों प्रत्येक खुंटपांत मधोमध लोखंडाचे खिळे बसवलेले होते. ”

“ मल्लांचं हें कृत्य वीरोचित-आर्योचित नव्हतं. ”

“ बंधुल मल्लाला फार राग आला. त्यानं सांगितलं— ‘ कुसीनारामभ्यें माझं कोणी नाही, कुसीनाराशीं मला कांहीं एक कर्तव्य नाही. ’ आणि त्या रागाच्या भरांत त्यानं तक्षशिलेंतील आपला सहपाठी कोसलराज प्रसेनजित् याला स्वतःला विकून घेतलं. नीच पामर बंधुल ! ”

“ आणि तें देखील केव्हां ? तर ज्यावेळीं मल्ल-भूमीला आपलं स्वातंत्र्य परत मिळवण्याकरतां त्याच्या सेवेची जरूर होती त्या वेळीं. ”

“ बाळ, माझी कल्पना नव्हती बंधुल असं कांहीं करील म्हणून. समज तक्षशिलेनं माझा अपमान केला, माझं नुकसान केलं; तरीहि तक्षशिलेच्या शत्रूंशीं संगनमत करणं हें कधीं तरी क्षम्य ठरेल काय ? बा बंधुला ! तूं हें चांगलं केलं नाहीस. तूं आचार्य भूरिश्रवा याच्या नांवाला कालिमा फासलास. बरं, तें जाऊं दे. तुझ्या संबंधीं आणखी कांहीं माहितीची जरूर नाही. आज पासून तूं माझ्या शिष्यमालेत आलास. ”

एवढें बोलून नंतर आचार्यांनीं आपल्या मुलीला सांगितलें— “ रोहिणी ! सिंहाला घेऊन जा. त्याला आपला भाऊ मान. याच्या खाण्यापिण्याची व राहण्याची व्यवस्था कर. बाकी सर्व आपल्या आईला विचारून घे. ”

आम्ही बोलत होतो त्यावेळीं रोहिणी आचार्यांच्या जवळ बसली होती. ज्यावेळीं गुरुजींनीं माझ्या वर्ण-रूपाची तिच्याशीं बहिण-भावाच्या नात्यानं तुलना केली, त्यावेळीं माझी दृष्टी रोहिणीच्या चेहऱ्यावर खिळून राहिली. आणि त्याचवेळीं मला

माझी बहीण सोमा हिची आठवण झाली. सोमा सुद्धा दहाच वर्षांची आहे. तीहि पण हिच्या सारखीच सुवर्णकेशी आहे. तिचे नारुहि असेच सरळ, कपाळ असेच मोठे, वर्ण असाच उजळ, डोळे असेच विशाल. हं, पण सोमापेक्षा ही थोडीशी मोठी आहे. सार्धा बरोबर (कारवाना बरोबर) पायी चालत मी आठ महिन्यांनी तक्ष-शिलेला आलों होतो. मधल्या या काळांत सोमाची गोड आठवण जरा कमी होऊ लागली होती. परंतु रोहिणीला पहातांच ती एकदम हजारपटीने जागृत झाली. माझ्या समोर रोहिणी बसली होती, परंतु मी तिच्या जागी सोमालाच मनोमन पहात होतो. गुरुजी व दुसरे कोणीहि जर हें पाहतील तर काय म्हणतील असे वाटून मी स्वतःला सांवरण्याचा प्रयत्न करू लागलो. गुरुजीच्या मनोरंजक व उपदेशपर गोष्टींनी जर मला मत्त केली नसती तर मला आपले अशू आंवरतां आले असते की नाही शंकाच आहे. मधून मधून रोहिणीकडे जेव्हा माझी दृष्टि जाई त्या त्या वेळी माझे मन व्याकूळ होई. हा थंडीचा मध्य होता. आणि तक्षशिलेच्या आसपास पहाडांवर बर्फाची शुभ्र चादर पसरली होती.

आचार्यांच्या आज्ञेप्रमाणे रोहिणी माझ्याजवळ येऊन उभी राहिली. तिच्या बरोबर मी मुकाब्याने निघालों. आचार्य बहुलाश्व हे तक्षशिला गणतंत्रातील एक समृद्ध व संभावित व्यक्ति आहेत. ते गगाचे प्रमुख सेनापति झालेले आहेत. गण-संस्थेत (प्रजातंत्र समेत) त्यांना मोठा मान आहे. त्यांचा वाडा सात चौकी आहे. पहिल्या चौकांत घोड्यांच्या पागा आहेत. सैधव (सिधूकांठच्या) घोड्याची इतकी वाखाणणी का केली जाते याचे कारण येथील घोडे पाहून माझ्या पूर्ण लक्षात आले. आचार्यांना घोडे बाळगण्याचाच नव्हे तर अवलाद उत्तम करण्याचाहि खूप शोक आहे. तक्षशिलेच्या इतर नागरिकांप्रमाणे आचार्य बहुलाश्व यांच्या कित्येक जमिनी गांवाबाहेर खूप लांबपर्यंत पसरलेल्या आहेत. त्यांपैकी एक कर्मान्त (जमीन) घोड्यांच्या चंदीसाठी राखून ठेवलेली आहे. आचार्यांना घोड्यावरून रपेट करण्याची फार हौस आहे. साठ वर्षांच्या वयांतहि ते नियमाने सकाळी एक ताव घोड्यावरून फेरी मारतात. त्या कामाकरतां प्रत्येक वेळी सोळा घोडे त्यांच्या तबेल्यांत हजर असतात. मी घोड्यांकडे निरखून बघतो हें पाहून रोहिणी म्हणाली-“ सिंह भय्या, तुलाहि घोड्यावर स्वार होण्याचा नाव आहे वाटतं ? ”

“ हो आहे तर, रोहिणी ! आमच्याकडे इथूनच सैधव घोडे जातात. पण इथले लहान सहान घोडेच तेवढे तिकडे जातात, हें या घोड्यांना पाहिल्यावर लक्षांत येतं.”

“ होय, आमच्या घरूनहि दरवर्षी चाळीस पन्नास घोडे व्यापारी विकत घेतात. अन् बाबा कधीहि उत्तम घोडे विकत नाहीत. ”

“तें तर यांच्याकडे बघतांक्षणींच कळतंय. मी वैशालीमध्ये असले घोडे कोणाकडेहि पाहिले नाहीत. एक गोष्ट विचारूं रोहिणी ? तूं घोड्यावर बसायला शिकते आहेस की नाही ? ”

“शिकतंय आहे तर ! मी या सोळा घोड्यांपैकी वाटेल त्या घोड्यावर बसून रपेट करीन. मी रोज सकाळीं बाबांबरोबर घोड्यावरून रपेट करतंय. ”

“माझी धाकटी बहिण सोमा, हिला घोड्यावर बसतां येत नाही म्हणून विचारलं. ”

“काय सिंहभय्या, तुला लहान बहीणहि आहे ? ”

“होय, माझ्या आईची मुलगी. तुझ्यासारखीच आतां ती दहा वर्षांची आहे. आणि तूं ग ? ”

“ओहो, किती सारखेपणा ! माहि दहाच वर्षांची आहे. ”

“पण ती चणीनं तुझ्यापेक्षां लहान आहे. निदान माझा तरी अंदाज असा आहे. गेल्या आठ महिन्यात ती थोडीशी वाढलीहि असेल. पण सोमा फारच कमी बोलकी आहे. ”

“म्हणजे मी जास्त बोलतंय वाटतं ? ” असं म्हणून रोहिणी थोडीशी रुसलीहि.

तिच्या पाठीवर सुवर्णतंतूप्रमाणें विखुरलेल्या केंसांवरून हात फिरवीत मी म्हणले- “नाहीं बरं रोहिणी, मी तुझ्याशीं सोमाची तुलना करताना तिला मुकी म्हणत होतो. पोरीच्या जातीनं मुकं असणं मला आवडत नाही. बरं आहे, माहि एखादे दिवशीं तुझ्या बरोबर घोडदौड करायला येईन हं. ”

“तर मग सिंहभय्या ! तूं त्या अगदी लाल घोड्यावरच बैस हं. त्याचं नांव आहे रोहित. तो सर्वांत चांगला अन् बाबाचा फार लाडका आहे. तो मला ओळखतो. पहा मी आतां त्याच्या जवळ जायते. ” असं म्हणून रोहिणी रोहितकडे जाऊं लागली. तिला पहाताच तो फुरफुरं लागला. आणि जवळ जाताच तो रोहिणीचें मस्तक हुंगूं लागला. रोहिणी आनंदानें म्हणाली-“रोहित माझ्यावर प्रेम करतो; बाबा माझ्या कपाळाचं चुंबन घेतात, माझं उपाघ्राण करतात, तें रोहितला कळतं आणि तोहि माझ्या केंसांचं उपाघ्राण करतो. सिंहभय्या, तूं असा माणसाप्रमाणं समजदार घोडा कुठं पाहिला आहेस ? ”

मी हंसत म्हणालों- “छे छे ! इतका माणसासारखा तर नाहीच पाहिला मी. अन् तूं कधीं रोहितवर स्वारी केली आहेस ? ”

“स्वारी तर केली आहे; पण हें पहा माझा हात उंच करूनहि त्याच्या पाठीवर पोचत नाही. म्हणून चढतांना मला बाबांची मदत घ्यावी लागते. ”-असं म्हणून म्यान मुखानें रोहिणी माझ्या जवळ आली.

मी तिची हनुवटी वर उचलून म्हटलं-“पण रोहिणी, तू कांदी नेहमीच इतकी लहान राहाणार नाहीस. तू घोड्याच्या पाठीपेक्षांहि उंच होशील. आणि रोहितवर जेव्हा बसायचं असेल तेव्हा तुला उचलून त्याच्या पाठीवर बसवायला मी तर हजर आहेच.”

“पण सिंहमय्या ! तुला रोहित आपल्या जवळहि येऊं देणार नाही. रोहित अपरिचित माणसाला आपल्या जवळ येऊं देत नाही. त्यांतल्यात्यांत ज्यानं त्याची खोडी केली असेल त्याला तर कधीच नाही. हंसू नको बाबा, रोहित खरोखरच फार समजदार आहे. पण मी तुला एक युक्ति सांगत्ये. रोहितला गव्हाच्या लोंब्या फार आवडतात. त्या त्याला खाऊं घाल. अन् मग तुला पाहून जर तो फुरफुरला, तर तो तुझा मित्र झाला असं खुशाल समज.

“बरं आहे, चल आपण जाऊं या. तुला भूक लागली असेल. आईला भेटवून प्रथम तुझ्या भुकेची व्यवस्था करवते.”

“होय रोहिणी, मला भूक तर लागलीच आहे. पण तिच्यापेक्षां आईच्या दर्शनाची उत्सुकताच मला जास्त आहे.”

“माझी आई फार चांगली आहे. आणि माझ्यासारखीच तुला एक बहीण आहे, आणि माझ्या आईसारखीच तुझीहि आई आहे, हे जेव्हा तिला कळेल तेव्हा ती तुझेहि खूप लाड करील. चल लौकर जाऊं या.” असे म्हणून ती पुढे निघाली.

आचार्य बहुलाश्व [बहुत घोडेवाले] हे नांव अगदी बरोबर आहे.

(२)

आचार्य-पत्नी

प्रथम आचार्य-पत्नीकडे जायचें होतें. म्हणून आम्ही भराभर चालू लागलों. गोशाळा व एक छात्रशाळा मागे टाकून सरळ त्यांच्याकडेच गेलों. घराची बांधणी आमच्या वैशालीच्या घराशी बरोचशी जुळणारी आहे. तेथल्यासारखेंच आंगण व त्याच्या सभोवती पडव्या व त्याच्या मागे खोल्या वगैरे ओळींनी आहेत. बहुतेक

घरें दुमजली तरी आहेतच. तबेले व गोठे यांच्या वरच्या माळ्यावर चारा ठेवण्याची जागा, त्याच्याच जवळ दुग्धशाळा व नोकरांची राहण्याची जागा आहे. इथे खरेदी-विक्री होणारे दास-दासी नाहीत, आचार्य बहुलाश्व यांना आर्य-वर्ण-संपत्तीचा फार अभिमान असवा असे वाटते. त्यांच्या नोकर वर्गात काळे किंवा सांवळे कोणीही नाहीत. बरेचसे पश्चिम गंधार, परत व कम्बोजचेच आहेत. थोडेसे पार्श्व [इराणी] सुद्धा आहेत. घरांची छपरे आमच्या प्रमाणे कौलारू नसून पश्चिम कोसल प्रमाणे समतल आहेत. माती व खडी चोपून ही धाबी तयार केलेली असतात. भिंतीसुद्धा ओबडधोबड दगडांच्या असतात. व त्यावर जाड मातीचा थर लिपून त्या गुळगुळीत केलेल्या असतात. मी गवड्यांना भिंती बांधतांना पाहिले म्हणून बरे, नाहीतर असल्या विन घडलेल्या लहान मोठ्या ओबडधोबड दगडांच्या इतक्या सुंदर गुळगुळीत व मजबूत भिंती तयार करता येतात याची मला कल्पनाहि आली नसती. खिडक्या दरवाजासाठी देवदारी लाकूड उपयोगात आणले आहे. लाकडांवर तऱ्हे-तऱ्हेच्या नकशी-बेलबुटी काढण्यांत तक्षशिलेचे तक्षरू वैशाली इतकेच हुशार आहेत. आचार्यांच्या निवासापुढील आंगण पुष्कळ मोठे असून त्यांत फुलझाडे लावलेली आहेत. आजकाल थंडीमुळे त्यांची पाने झडून गेलेली आहेत. मांडवांवर पर्णहीन द्राक्षालता पसरलेली आहे. रोहिणीने सांगितले--“ ही मामुली द्राक्षालता नव्हे. प्रख्यात कपिशा द्राक्षालता म्हणतात ती हीच. पिताजींच्या एका शिष्यानं ती कपिशेहून पाठविली आहे. तिचा बहार आतां ओसरलाय. नाहीतर हिचे पांढुरके घोंस हिरव्या पानांच्या गर्दीत तुला दिसले असते. ते किती सुंदर दिसतात म्हणून सांगूं. ”

“ आणि त्यांची गोडी ? ”

“ ती सांगून तुला खरी नाही वाटणार भग्या ! मी तुला ती खायला देईन तेव्हांच कळेल. ”

“ पण बाळलेलीं द्राक्षं तितकीं स्वादिष्ट थोडींच असणार ? ”

“ बाळलेलीं नव्हेत. अगदीं ताज्या सारखी. ”

“ पांच महिन्यांपूर्वीचीं द्राक्षं ताज्या सारखीं कशीं होतील ? ”

“ पहाशील तर खरा. आणि कपिशा द्राक्षांची दारू तर तूं कधींच घेतली नसशील ना ? ”

“ नाही, फक्त उपमा ऐकली आहे. ”

“ तर मग मी आईला सांगून आजच तुला कपिशाचीं द्राक्षं खायला देववीन. अगदीं याच वेलीचीं बरं का ! आणि कपिशांयिनी सुरा तर खुद्द कपिशाहूनच आलेली आहे. आमचे व्यापारी धंद्याकरतां दरवर्षी कपिशेला जातात. आणि तिथून दरवर्षी शेकडों कुप्या कपिशांयिनी सुरा आमच्या घरी येते. ”

“ तर मग रोहिणी, तुमच्या घरीं रोज कापिशायिनी सुराच प्यायला मिळते म्हणायची. ”

“ नाही, ती तर व्यापाराची वस्तु आहे. पूर्वेकडचे व्यापारीसुद्धां तक्षशिलेहून कापिशायिनी सुरेचे हजारों बुधले घेऊन जातात. काय, तूं अजून तिची चवहि पाहिली नाहीस ? ”

“ आमच्या तिथं येईपर्यंत ती फारच महाग पडत असावी. आम्ही पूर्वेकडले गणतंत्री लोक, खाणं-पिणं वस्त्र-प्रावरण या बाबतींत फारच साधेपणानं राहतो. ”

आचार्य-पत्नीची नजर अगोदरच माझ्याकडे गेली होती. म्हणून आगणातल्या त्या पर्णहीन द्राक्षालतामंडपांत आणखी जास्त थांबणें योग्य नव्हते. मी आचार्य-पत्नीला नमस्कार केला. आणि रोहिणीनें आपल्या स्वभावाला शोभेसा रीतीनें माझी ओळख करून दिली.

“ आई, हा सिंह भय्या ! बाबांनीं सिंहाला माझा भाऊ-भय्या-म्हणून म्हटलं आहे. आणि हा भाऊच आहे नाही तरी माझा. भय्या, इकडे ये, माझ्या जवळ उभा रहा पाहूं ? ओ हो ! मी तुझ्या छातीपर्यंतच लागते आहे. पहा तर खरं आई, बाबांनीं अगदीं बरोबर सांगितलं कीं नाही ? सिंह माझा मोठा भाऊ आहे, नाही का ! ”

“ होय बाळ, भाऊच आहे हो ! पण त्याला काही खायला-प्यायला घालशील कीं नाही ? कां भाऊ भाऊ म्हणूनच त्याचं पोटा भरणार आहेस ? ये बाळ सिंह, तिकडून बाहेरून हातपाय धुवून ये. मग खाता खाता आपण बोल्त या. ”

“ पण आई, त्याला मी कापिशेयी द्राक्षं देईन म्हणून कवूल केलं आहे वरं का. ”

“ मग बघत काय बसलीस, जा लौकर एक पिटारी घेऊन ये. ”

“ आणि आई, संध्याकाळला कापिशेयी सुराहि पण ! ” रोहिणीने उतावळेपणा-नें सांगितलें.

“ हो, हो, कापिशेयी सुरा सुद्धां बरं सगळं आदरातिथ्य तूंच करते आहेस. तूं आपला सिंहाला नुसता सिंह भय्या बनवून ठेवायला मागतेस वाटतं. अन् आईचा मुलगा नाही कां तो ? जा पिटारी घेऊन ये. संध्याकाळीं बहिणभावाला कापिशेयी सुरेचीच मेजवानी होईल हं. अन् तूं रोशनेपाशीं शिकलेला पार्श्वी नाचहि करून दाखव. ”

रोहिणी कोठीकडे धांवत गेली. मी आंगणांत ठेवलेल्या करपात्रानें पाणी घेऊन हातपाय धुतले. व आचार्य-पत्नी बरोबर जिना चढून वरच्या दिवाणखान्यांत गेलों. इथले जोडे दुहेरी असतात. त्याच्या तळव्यांना पुष्कळसे तुकडे जोडलेले असतात. व ते चामड्याच्या मोज्यांवर घालतात. आचार्य-पत्नीनें तसलाच जोडा घातला होता. मीहि थंडी लागूं नये म्हणून रस्त्याने तसलाच जोडा घातला होता. आम्ही

दारांत जोडे काढून दिवाणखान्यांत गेलों. तेथें सुंदर वेलबुट्टीदार गालिचा पसरला होता. भिंतीवर दोन तीन रंगीत चित्रे टांगलेली होती. त्यांतलें एक चित्र आचार्य-पत्नीनें रोहितसारख्या घोड्याचे काढलेले होते. या दालनाची-भोजनगृहाची-सजावट अगदीं साधी होती. याला लागूनच मागच्या बाजूला स्वयंपाकघर होतें. घुरा-ज्यांतून धूर येत होता त्यावरून दोन प्रहरच्या जेवणाची तयारी होत असावी असें दिसत होतें.

आम्ही बैठकीवर बसलों. आचार्य-पत्नीनें आमच्यापुढें एक पांढरी चादर आंथरली. आणि ती खायचे जिन्नस आणायला स्वयंपाकघरांत गेली. तेवढ्यांत रोहिणी खापराची पिटारी घेऊन आली. मला तोंपर्यंत कल्पनाहि नव्हती की पाच महिन्यांनंतर देखील अंगूर इतके ताजे राहूं शकतात. दोन चापुटकी गोलाकार झाकणें चिकणमातीनें साधून ती पिटारी बनवलेली होती. रोहिणीनें सांगितलें की, कपिशाकडे द्राक्षें अशा तऱ्हेन पिटारीत बंद करून ठेवण्याची सर्रास चाल आहे. साध्याची माती फोडून वरचें झाकण बाजूला काढल्यावर पाहिले तो दोन दोन बोटें लांबीचे सुंदर मोठमोठे अंगूर आत लावून ठेवलेले. तेवढ्यांत मासाचे शिजवलेले दोन तुकडे, मीठ मसाला, सुरा व थोडीशी मिठाई घेऊन आचार्य-पत्नी तेथे आली. मी रोहिणीला पंक्तीला घेऊन जेवायला बसलों.

“सिंह, आता सांग पाहूं ? तुझी जन्मभूमी कुठं आहे ?” आचार्य-पत्नीनें मातेच्या प्रेमळ आवाजात विचारलें.

मी त्यांच्या प्रश्नाचें उत्तर दिल्यावर त्या म्हणाल्या-“महाली लिच्छवी माझ्या ओळखीचे आहेत. त्यावेळी मी रोहिणीपेक्षाहि लहान होत्यों. महाली माझ्या वडिलांचे शिष्य. म्हणजे भूरिश्रवांचे. ते मला त्यावेळीं फार चांगल्या चांगल्या गोष्टी सांगत असत.”

“सिंह भय्या, तुला येतात का गोष्टी ? तूं मला मोठमोठ्या अन् चांगल्या गोष्टी सांग हं.” रोहिणीनें मध्येंच म्हटलें.

“रोहिणी, तूं मला बोलूं सुद्धा देत नाहीस हं. काय म्हणत होत्यें मी, सिंह ? महाली त्या काळीं तक्षशिलेच्या सर्व मुष्टिमज्जात जास्त बलवान् होते. त्याच्या बरोबरीचा जर कोणी थोडासा असेल तर तुझे आचार्यच. बरं, तुझा प्रवास कसा काय झाला ?”

“सार्थाबरोबर आलों मी आई ! वैशालीच्या एका व्यापाऱ्याचा सार्थ साकेत-ला येत होता. मी साकेतपर्यंत जाण्यासाठी त्याच्याजवळ कांहीतरी काम मागितलं तेव्हां त्यानी नावेंतलं सामान चढवण्या-उतरण्याचं व हत्यारबंद पहारा करण्याचं

काम सांगितलं. व त्याबद्दल साकेतपर्यंत फुकट पोंचवून वरती पंचवीस कार्षापण [एक नाणे] द्यायचं ठरवलं. ”

“ तर मग वत्सा ! तूं मजुरी करून इथपर्यंत आलास ? फार त्रास झाला असेल नाहीं. ”

“ साकेतपर्यंत तर मुळींच झाला नाहीं आई ! तो पाण्यातला प्रवास होता. आम्ही महींतून गंगेत व गंगेतून प्रवाहाच्या उलट प्रवास करीत शरयूंत शिरलो. आमच्या सार्थवाहकाच्या ताब्यांत पन्नास नावा व हजारांपेक्षा जास्तच माणसं होती. फक्त एका ठिकाणी शरयूच्या अर्ध्या वाटेत डाकूंनी हडा करायचा बेत केलेला दिसला. परंतु आम्ही संख्येने जास्त होतो. व आमचे धनुर्धारीहि चांगले मजबूत होते. हें पाहून डाकूंनी दोन चारच बाण मारून जंगलांत पळ काढला. आमच्या घोडेस्वाराना त्यांचा पाठलाग करायला हवा होता. पण त्या जंगलांत त्यांचा ठाव ठिकाण लागणं कठिण होतं. हं, साकेतपासून पुढे मात्र त्रास झाला खरा. धावस्तीचे श्रेष्ठी सुदत्त यांचा सार्थ तक्षशिलेला येत होता. या सार्था-बरोबर एक हजार गाड्या, अडीच हजार बैल, व दीड हजार माणसं होती. वाटेत मोठमोठी जंगलं होती. व मोठमोठ्या नद्या उतरून जावं लागलं. रस्ता तयार करायचा, इतक्या पशूंची व माणसींची अन्न-उदकाची व्यवस्था करायची, व रात्रंदिवस सशस्त्र राहून पाळीपाळीनं सार्थांची रखवाली करायची—हे फार त्रासाचं काम होतं. मला एका गाडीवर पहाऱ्याचं काम मिळालं होतं. जेवून खाऊन तक्षशिलेपर्यंत शंभर कार्षापण म्हणजे फार कमी वेतन होतं परंतु मला ही नोकरी सगळ्यांच्या शेवटी मिळाली होती ; व मी कमी वेतन पत्करल्यामुळं दुसऱ्या कामगारांचे कांही नुकसाम होणार नव्हतं. ”

“ वैशालीहून इथं आयला किती महिने लागले ? ”

“ आठ महिने आई ! ”

“ तुझं खाणं चालू दे बाळ ! वामराचं मांस गरम गरमच चांगलं लागतं. चाकू आण इकडे, मी तुकडे कापून देईं. अन् हे काय ? लाडू खा ना ! अंगूरच काय खातोस ? ही काय दुर्लभ वस्तु थोडीच आहे ? ”

“ आई, आमच्या पूर्वेकडे लाडू म्हणजे अगदीं रोजची वस्तु आहे. अंगूर मात्र आम्ही दुर्लभच समजतो. बाळलेली द्राक्षं तर मिळू शकतात. पण असले ताजे अंगूर म्हणजे तिथल्या लोकांना स्वप्नांतच मिळायचे. ”

“ बरं तर बाळ ! त्या गाड्यांच्या सार्थांची हकीगत तर सांग. इतका उशरि कां लागला ? ”

“ गाड्या दोन योजनांपेक्षां जास्त चालत नाहीत. अन् शिवाय कुठं घास-चारा मिळाला नाही तर लौकर मुकाम हालवायचा व जिथं सर्व सोई जमतील तिथं चार पांच दिवस थांबून बैल व स्वारीचे घोडे यांना विश्रांति द्यायची. या शिवाय वाटें-तलीं अहिच्छत्र, हस्तिनापूर, इंद्रप्रस्थ यांसारखीं मोठमोठीं शहरं व बाजारपेठा यांतून व्यापारहि करावा लागतो. आमच्या गाड्यांतून रेशमी व सुती कापडाचीच भरती जास्त होती. या शिवाय चंदन, सुवासिक वस्तु, हस्तीदंत, सोनं, मणिकार्य, इत्यादि वस्तुहि होत्या. गंगा यमुना व इतर नद्यांच्या घाटांवर श्रेष्ठी सुदत्त यांच्या कित्येक बखारी (अनाथपिंडक) आहेत. तिथून आम्ही आपला खरेदी केलेला माल ठेवीत असूं व विक्री करायचा माल बरोबर नेत असूं. ”

“ म्हणजे, सुदत्त हा फारच मोठा सार्थवाह दिसतो. ”

“ होय आई, साऱ्या पूर्वेत तेच मोठे आहेत. त्यांच्या बरोबरीचा श्रेष्ठी सार्थवाह यावेळीं तरी कोणी नाही. जम्बुद्वीपात इतरत्र कुणी असलाच तर असेल चुकून एखादा. तक्षशिलेत देखील त्यांची वखार आहे. ”

“ तक्षशिलेत ? इतक्या लांब ?

“ होय, इथंच काय पण पश्चिम समुद्रावर भरूकच्छ (भडोच) आणि पूर्व समुद्रावर ताम्रलिप्त यांसारख्या महातीर्थांच्या ठिकाणी त्यांच्या वखारी व मोठमोठे पडावहि आहेत. नद्या जशा समुद्राकडे वहात जातात तसा लक्ष्मीचा प्रवाह यावेळीं श्रावस्तीत सुदत्ताकडे वहात आहे. ”

“ ठीक पण आपल्या सार्थाची हकिमत तर सांग. ”

“ श्रेष्ठी सुदत्त यांचा सार्थ इतका बलवान व संघटित असतो की त्याची ध्वजा लांबून पहातांच दरवडेखोर रस्ता सोडून बाजूला होतात. फक्त पांचालच्या जंगलांत एका मोठ्या डाकूनं आम्हाला हटकलं होतं. त्याच्या जवळ पांचशे योद्धे व कित्येक घोडेहि होते. तरीहि त्यांना एक तामच टिकाव धरता आला. तिथंच मला आचार्य महालीच्या दांडपट्टा-कौशल्याचा थोडासा उपयोग करण्याची संधी मिळाली. मी एकट्यानं माझ्या तलवारीला आठ डाकूंच्या रक्ताचं स्नान घातलं. ”

“ आणि तुला कुठंच जखम झाली नाही ? ”

“ आई, थोडंसं लागलंच की, हें पहा हाताला; मनगटाच्या वरच्या बाजूला. ”

असैं म्हणून मी कांबळ्याचा आंगरखा मागे साहून तिथला लाबट वण दाखवला.

रोहिणी मला अंगूर पुसून देत होती. तिने त्यावर हात फिरवून म्हटलें--“ सिंह भय्या, मग रक्त पुष्कळच आलं असेल नाही ? ”

“ नाही रोहिणी, तलवारीच्या घावांत रक्तसावाची इतकीशी भीती नसते, कारण नस तुटली असली तरीहि दोन्ही शिरा जोडून बांधल्या म्हणजे रक्त तेव्हांच

धांबतं. पण बाणाची जखम जास्त भीतिप्रद असते. कारण त्याचा धावच असा असतो की त्या जखमेचं रक्त धांबवणं फार कठीण असतं.”

“पण भय्या त्या जंगलांत तुझ्या औषधपाण्याची व्यवस्था करायला कोणीच नसेल ?”

“एवढ्याशा जखमेला औषधपाण्याची काय जरूर ? शिवाय सुद्धांच्या सार्थात शल्य-चिकित्सक, विष-चिकित्सक, नेहमी बरोबर असतात बरं का आई ! एका जागी फक्त हाणामारीची पाळी आली होती. बाकी सर्व प्रवास इथं येईपर्यंत सुरळीत पार पडला. मी ज्याच्या बरोबर आलों तो सार्थ कालच तक्षशिलेला पोचला. आचार्य महालींनी सांगितलं होतं, म्हणून मी सरळ इथं आचार्यांच्या गुरुकुलांत येऊन पोचलों.”

“बाळ, हें तुझंच घर आहे बरं !”

× × × × ×

(३)

तक्षशिला

तक्षशिला आमच्या वैशालीप्रमाणेच मैदानांत बसलेली मोठी नगरी आहे. आमच्या वैशालीनजीक डोंगर मुळींच नाहीत. पण तक्षशिलेच्या सभोवती मात्र पुष्कळ लांबवर हिरवेगार डोंगर आहेत. तक्षशिलेच्या जवळून एक लहानशी नदी वहाते. पण ती लहान असूनहि तिला बारा महिने पाणी असतं. उत्तरेकडच्या नदीचा डोंगरी भाग बांधून काढून मोठा जलाशय तयार केला आहे. तो बराचसा मगधच्या ‘सुमागधा’ सारखा आहे. याच्यातून निघालेले कालवे सर्व गांवभर पसरलेले आहेत. त्यांच्या काठांवर ओळीने ‘सरल’ वृक्ष लावलेले आहेत. हेमंतऋतूत ज्यावेळीं सगळी-कडे रुक्ष रुक्ष दिसतं, त्यावेळीं हिमालयातल्या या वृक्षराजाची नैसर्गिक हिरवळ तक्षशिलावासी नरनारीच्या नेत्रांना आनंद देत असते. गांवातील रस्त्यांच्या एका बाजूने वहाणारे हे सरलवृक्षांकित कालवे फारच सुंदर दिसतात. नगरातील वापराबरोबरच बागबगीचे व शेती-वाडी यांनाहि या कालव्यांचे पाणी उपयोगी पडतं. इतकंच नव्हे तर गांवाबाहेर लांबवर पसरलेले फळबाग हें देखील तक्षशिलेचे एक मनोहर वैशिष्ट्य

आहे. या बागांतून द्राक्ष, अक्रोड, सफरचंद, रक्तालु, अंजीर इत्यादि नाना प्रकारचे फळवृक्ष लावलेले आहेत. उन्हाळ्यांत या वृक्षांच्या सावलीत बसून खालून वहाणाऱ्या कालव्यांतील नीलवर्ण पाण्याकडे कितीही पाहिले तरी तृप्ती होत नाही. आमच्या आचार्यांचे पुष्कळसे फळांचे बाग आहेत. त्यांत फळे सुकवणें व सांठवून ठेवणें या करतां हि जागा आहेत. पावसाळ्याच्या आरंभापासून शरदाचे अंतापर्यंत या उद्यानांची शोभा अवर्णनीय असते. कुठे कुठे द्राक्षांचीं कलमें आहेत. मोठाल्या वेलाऐवजी काट छाट करून लहान लहान कलमाच्या आकारांत द्राक्षा ठेवण्याची इथें पद्धत आहे. प्रथम हिरवट तुरे, नंतर पुष्परागाच्या पुष्प-गुच्छाप्रमाणें त्यांचे फळांचे घोंस फारच सुंदर दिसतात. पद्मरागाप्रमाणे लाल-लाल अंजीर आपली शोभा निराळीच दाखवतात. अक्रोडाचे मोठमोठे वृक्ष, त्यांचीं पाने आमच्या रिठ्याप्रमाणें; छायाहि तशीच थंड. अक्रोडाचें लाकूड कोरीव कामाला फार चांगलें असतें. फळांचे मोसमांत तक्षशिलेच्या बगिच्याचे दरवाजे प्रत्येक पांथस्थाकरतां खुले ठेवलेले असतात. त्यानं हवी तेवढी फळे तोडून खावीत. हं, पण बांधून घरी नेणे चांगलें समजत नाहीत.

बागांच्या पलीकडे दूरपर्यंत तक्षशिलेच्या नागरिकांची शेती आहे. आमच्या आचार्यांचीहि पुष्कळ शेते आहेत. थंडीच्या दिवसांत इथे स्मशान-शांतता दिसते. शेते ओसाड असतात. व फक्त शेतातील झोपड्यांतून थोडथोडे गाडी-बैल व शेत-कामगार कंटाळवाणें दिवस काढतांना दिसतात. तोच वसेत आला की चहुंकडे नवे चैतन्य दिसतें. नुकत्याच झालेल्या हिमवर्षावानें ओलसर झालेल्या जमिनीत शेकडो नांगर चालू झालेले असतात. आणि नांगऱ्यांची मधूर गाणी व अधून-मधून ऐकूं येणारे 'टू टू' असे उद्गार याच्या योगाने सगळा प्रदेश दुमदुमून जातो. नांगर-टीच्या दिवसांत आचार्यांबरोबर आम्ही सर्व विद्यार्थी शेतांत जात असूं. नागरणे, गवत बाजूला करणें, निर्जाव मुळे निवडून बाजूला करणें वगैरे कामात मदत करीत असूं. वैशालीमध्ये शेतीच्या कामांत मी चांगलें नांव कमावले होतें. तो लौकिक मी इथेहि तसाच कायम राखला. मला आपल्या देशांतलil नांगरणीच्या वेळचीं गाणीं आठवत होती. पण तक्षशिलेची भाषा जशी निराळी तशीच इथलीं गाणीहि किती-तरी वेगळीं. म्हणून लोक हंसतील या भीतीने मला माझी गाणीं म्हणायचा संकोच वाटत होता. आपल्या सवंगड्यांबरोबर नांगरतांना त्यांचा लय धरून स्वतःशीं गुण-गुणत मात्र होतो. दुसऱ्या वर्षी मी इकडचीं कित्येक गाणीं पाठ केलीं.

दोनप्रहरी नांगर सोडून नवीन पालवी फुटलेल्या झाडांखालीं आम्ही जरा विश्रांति घेऊन कालव्यांत स्नानें करीत असूं. अधून मधून हे कालवे पुष्करिणीसारखे बांधलेले असत. हा स्नानाचा वेळ होता इतकेंच नव्हे तर या वेळीं आमच्या शारीरिक

गुणदोषांची चर्चा आचार्य करीत असत. आम्ही स्त्री-पुरुष सर्व कपडे काढून कालव्याच्या उंच कांठावरून पाण्यांत उड्या टाकून जलक्रीडा करीत असू. त्यावेळीं आचार्य म्हणत-“रोहिणी, तुझा कमरेखालचा भाग अलीकडे वाढला आहे.” “सुमेध, तुझ्या पोटाच्या पिळदार नाहीत.” “अनिरुद्ध, नितंबावर मांसाचा येवढा बोजा का वाहतोस” “सिंह, तुझं शरीर सर्वांत सुडौल आहे. त्यांत चरबीचं नांवहि नाही. शरीरांतील नस नी नस पिळदार भरीव व जोमदार आहे. कामचुकार-पणाचा दंड मेदवृद्धी हाच आहे.” “सरस्वती तर अगदीं म्हशीसारखी होत चालली आहे. तिचं पोटावर पहा ! नेहमींवीच जणू गर्भारशी !” “सरस्वती, तू रोज घोडदौडीचा व्यायाम घेत जा. इथं शेतांत घोडे आहेत कीं.”

याप्रमाणें तासन्तास पोहत, उड्या मारीत, एकमेकांवर पाणी उडवीत, ग्रीष्माची दोनप्रहरांची वेळ आम्ही घालवीत असू. नंतर दही, मध, सतू, एकत्र घोलून पीत असू. उन्हाळ्यांत दुपारचें जेवण थोडेंच जात असे. पण संध्याकाळी फार मजा असे. त्यावेळी कामहि फार थोडा वेळ असे. सूर्यास्त होतांच शेतीतील घराच्या सारवलेल्या अंगणांत आम्ही सर्वजण बसत असू. प्रथम निखाऱ्यावर भाजलेले गो-मांसाचे तुकडे व सुरा-पात्र पुढे येत. आम्ही मधून मधून मासाचे तुकडे खात असू, व लाकडी पेन्यांतून सुरा स्वतः पीत व दुसऱ्यांना देत असू. नंतर जेव्हां डोळ्यांत किंचित लाली चढे, तेव्हां गाणीं सुहं होत. अन् शेवटीं विशिष्ट नृत्य-लास्य; असा आमचा कार्यक्रम असे. आचार्य-पत्नीने हल्लीं पन्नाशी गांठलेली होती. तरीहि पण तिचे नृत्य-शैल्य पाहून आश्चर्य वाटे. आमच्या सारखे दोन दोन तरुण जवान थकून घामानें चिब होता; पण तिचे पाय, हात, अंग-विक्षेप जराहि तालाबाहेर जात नसत. किवा कुठल्याहि तऱ्हेने तिच्या शरीराला शिथिलना येत नसे. व चेहऱ्यावर किंचितहि थकवा दिसत नसे.

आचार्य बहुलाश्व यांनीं मशागत समाप्तीच्या महोत्सवादिदर्शी स्वतःचें नृत्य-नैपुण्य दाखवले होते. शरीराची प्रत्येक पेशीन् पेशी त्यांच्या आज्ञेत आहे असें हें नृत्य पाहून आम्हांला वाटलें. ते म्हणत-“नृत्य म्हणजे व्यायामाचा राजा. हा जन्मापासून मृत्यूपर्यंतचा व्यायाम आहे. तान्हें मूल पाळण्यात पडल्या पडल्या आपले सारे अवयव हलवितं, आणि मेद घालवून स्नायु तयार करतं. ज्ञान झाल्यावर तेंच नृत्य शरीराला चिवट-काटक बनवतं. कुदळ कुऱ्हाड इत्यादींच्या कामानें कांहीं स्नायु पुष्ट होतात. धांवण्याच्या व्यायामानें पाय बळकट व पिळदार होतात. मल्लयुद्ध व मुष्टियुद्ध यांच्या योगानें शरीराचे बरेचसे अवयव सशक्त होतात. परंतु हें नृत्य ! हे पद्धतशीर केल्यानं शरीरांतील नस न नस बळकट होते, व उन्हानं बर्फ वितळावा तशी चर्बी नाहीशी होते. वुसऱ्या इतर व्यायामांकरतां मनावर जबरदस्ती करावी

लागते. तसं नृत्याचं नाहीं. सर्व शरीराबरोबरच मनहि उल्लसित होतं. दिवसभराच्या श्रमानंतर संध्याकाळी थोड्याशा दारूबरोबर नृत्य करण्यानं दुसऱ्या दिवसाकरता उत्साह येतो. मनुष्याला नृत्य हें आवश्यक आहे. ही सरस्वती जी म्हशीसारखी बाढते आहे, त्याचं एक कारण तिची नृत्याविषयी विरक्ती हेंच आहे. ”

मशागत समाप्तीचा उत्सव आमच्या वैशालीतहि होत असतो. पण इथला हा उत्सव व उत्साह कांहीं वेगळाच. या दिवसांत खोंड, गवे, डुकरें, मेंढे इत्यादींचे नाना तऱ्हेने तयार केलेलें मांस, तूप-मद्य घालून गोड व रुचकर केलेल्या पुऱ्या, अपूप, सुगंधी तांदूळांची निर्जल खीर, आठ तास शिजत ठेवलेल्या हाडांमांसांचे स्वादिष्ट सूप—इत्यादि अनेक प्रकारचे पदार्थ तयार करण्यांत येतात. त्या दिवशी आचार्याच्या मद्य-कोषांतील जुन्यांत जुनी दारू उपयोगांत आणली जाते. आणि कापिशेयी सुरेचे कित्येक बुधलेहि रिकामे होतात. आचार्य व सर्व कामगार-परिवार यांचे त्या दिवशी सहभोजन असतें. सर्व रात्र नृत्य-गानात जाते.

शेती व मळे यांच्या संपत्तीशिवाय व्यापार हेंहि तक्षशिलेच्या नागरिकांचें एक मोठें चरितार्थ-साधन आहे. खुष्कीच्या मार्गाने प्राचींतील [पूर्व भारतांतील] वस्तु पार्श्व [इराण], बाबूल [बाविलोनिया], यवन [ग्रीस], इत्यादिकांच्या देशांतून पोचविण्यास मदत करणें हें तक्षशिलेच्या स्थल-सार्थांचे मुख्य काम आहे. श्रावस्ती, राजगृह, कौशांबी, व उज्जयिनी या सर्वांपेक्षांहि तक्षशिला जास्त समृद्ध आहे. याचें मुख्य कारण हा व्यवसाय हेच. श्रावस्ती व कौशांबी या शहरीं राजे, राजकुमार, अमात्य, श्रेष्ठी, सार्थवाह, यांचे मोठमोठे भव्य प्रासाद आहेत. त्यांच्या या प्रासादां-तील ऐश्वर्याची तुलना तक्षशिलेंतील साध्या-सुध्या नागरिक भवनांशी होणार नाहीं. पण तक्षशिलेत जी एक गोष्ट आहे ती त्या राजधानींतून दिसणार नाहीं. इथें भुके-कंगाल नागवेउघडे भिकारी सापडायचेच नाहीं. इथले नागरिक ही गोष्ट फारच लांछनास्पद मानतात. काम करण्यास लायक असलेल्या प्रत्येक माणसास काम अगर चरितार्थाचें साधन शोधून देणें नागरिक आपले कर्तव्य समजतात. दास-गुलाम इथे मुळींच नाहींत; कामगार स्त्री-पुरुष अर्थातच आहेत. परंतु मालक त्यांना आपल्या सारखीच बरोबरीची माणसे समजतात व त्याप्रमाणेंच त्यांच्याशी वर्तन ठेवतात. त्यांना पुरेसे भोजन व वेतन देतात. व आमोद-प्रमोदाचे प्रसंगी त्यांच्यांत ते समानतेनें मिसळतात. या कर्मकर मंडळींत पुष्कळ वेळां तक्षशिलेचे नागरिकहि असतात. आपत्कालीं त्यांना नोकरी करावी लागली तरी त्यांना कर्मकर [नोकर] कसें म्हणावचे ? ती कुटुंबांतीलच एक व्यक्ति म्हणून खान-पान, वस्त्र-प्रावरण इत्यादींमध्ये त्यांच्याशी समानता ठेवतात. तक्षशिला प्रजातंत्राच्या बाहेरून आलेल्या कर्मकरांसंबंधी आचार्य यदुलाभ म्हणत—“ आमचा गण रक्त-संबंधावर आधार-

लेला आहे. म्हणून आपल्या बाहेरच्या व्यक्तीला नागरिकत्व देणं आम्हांला पसंत नाही. परंतु आर्य व मानव या नात्यानं त्याला परदेशी-परका असं वाटू नये अशी वागणूक आम्ही ठेवली पाहिजे.

(४)

उप-अध्यापक

तक्षशिलेत येऊन चार वर्षे झालीं. आतांपर्यंत काय काय शिकलो तें सांगितलें. आतां मला तक्षशिलानगरी एक अद्भुत, अपरिचित, अनोळखी नगरी राहिली नाही. तिच्या विषयी वैशालीचे खालोखाल जें प्रेम प्रथम उत्पन्न झालें, त्याची वाढ होऊन त्याला अंतःकरणात स्थायी स्वरूप प्राप्त झालें. मी आतां वेश, भाषा या बाबतींत सुद्धा तक्षशिलावासी बनलो. थंडीच्या दिवसात मी त्यांच्याप्रमाणेच पायजमा, चामड्याचा आंगरखा घाली. त्यांच्याप्रमाणेच मी आपल्या लांब केसांचा बुचडा बांधून त्यावर नरम चामड्याच्या कानटोपीचें आच्छादन घालीत असें. सर्वात आनंदाची गोष्ट म्हणजे आचार्याच्या विद्यार्थ्यांमध्ये मी सर्वात शीघ्र-ग्राही व त्यांचा आवडता बनलो. मी आता खालच्या वर्गातील शिष्यांचा अध्यापक झालो होतो. मधून मधून वैशाली, आई, सोमा इत्यादींची आठवण येत नव्हती असें नाही. तरीहि तक्षशिलेत सुद्धा आचार्य, रोहिणी, तिची आई यांच्या गोड प्रेमळ बंधनांत मी इतका बांधला गेलों कीं त्यांना सोडतांना मला वाईट वाटण्याशिवाय राहिलें नसतें. इतक्या दिवसांत वैशालीचा समाचार फक्त एकदांच मिळाला. आईनें कुणा सार्थाच्या हातां पायां पडून एक ताडपत्र सुदत्तांच्या माणसांजवळ दिलें होते. व ते सुदत्तांच्या सार्थाबरोबर इथे पोचलें होतें. मी बहुधा दरवर्षी परत जाणाऱ्या सार्था-हातीं पत्र पाठवीं. परंतु त्यांतली फारच थोडी पत्रें आईपर्यंत पोचलीं. श्रावस्ती वा साकेतमध्ये जर आई असती तर पत्र पोचणें कदाचित जास्त सोपें होतें. प्राची [पूर्व भारत] चा समाचार दरवर्षी सुदत्तांच्या सार्थामार्फत मला मिळत असे.

शेतांतून सुंदर गहू [कनक] कापणीला आलेले होते. मला आचार्यांनीं एका कर्मान्तांतील [शेतांतील] कापणीचे काम दिलें होतें. आचार्यांची सगळ्यांपेक्षा जास्त

जमीन होती. तींतील शेतें कर्मान्तघरापासून पुष्कळ लांबपर्यंत पसरलेली होती. कर्मकरांच्या जोडीला कित्येक विद्यार्थी व रोहिणीहि येथे आली होती. संध्याकाळी आम्ही कर्मान्तघरांत परत येत असूं सकाळी अंधार असतांनाच थोडीशी न्याहारी करून व चामड्याचे पिशवींत ताक भरून ती पाठीवर बांधून मी घोड्यावरून शेतांकडे जाई. कापणी झालेल्या शेतांत राहिलेल्या हिरवळींत घोडे चरायला सोडून देई; नंतर विळा घेऊन शेत कापण्याच्या कामास सुरवात करी हे काम चालू असतां स्त्री-पुरुष वेगवेगळ्या टोळ्या करून गाणी म्हणत किंवा पालुपदाची री ओडीत असत. आम्ही पुरुष बायकांच्या आवाजाची नकल करीत असूं; परंतु ती स्वाभाविक मधुरता, कोमलता कुठून येणार? पण त्यामुळे कामाचे श्रम होत नसत-त्यांची जाणीव होत नसे. जेवणाची व्यवस्था रोहिणीकडे होती. ती दुपारच्या वेळीं घोडीच्या दुधाची मेरय [कच्ची सुरा] पाठीवर एका बुधल्यांत आणि खाद्यपदार्थ व पाणी एका लहान गाडींतून असे घेऊन येई. एका मोठ्या झाडाखाली आम्ही सर्व जमत असूं आणि तिथें थट्टा-विनोदांत आमचे दोनप्रहरचे जेवण होई. नंतर स्वयंपाक्यांना परत पाठवून ती आम्हाला मदत करण्यास तेथेच राहो. दोनप्रहरचे ऊन कमी होईपर्यंत आम्ही विधाति घेत असूं. कधी हिरव्या लोंब्या भाजाव्या, तर कधी आपल्या मैत्रिणीच्या सोनेरी लाल अगर भुज्या केसांना रानफुलांनी शोभा आणावी; केव्हां मनोरंजक गोष्टी सांगव्या किंवा झोंपा काढाव्या.

सूर्य कलला कीं पुन्हा आम्ही विळे कोयते घेऊन काम करूं लागावे. रोहिणी विळा चालवण्यात कुशल होती तिचा आवाज तर हिमालयांतील कलविक पक्षांप्रमाणें मधुर होता. ती गाऊं लागली कीं आम्हांला त्या कडक उन्हाची झळ थंड वाटे. सूर्याची किरणें कोमल झाली कीं आम्ही कधी कधी क्षेत्र-नृत्य करीत असूं. तरुण-तरुणीच्या केंसांमधून हिरव्या पानाफुलांचे अलंकार असत. मधोमध मुळासकट उपटलेले गव्हाचे काड उभे करून डाव्या हातांत सोनेरी केंसांचे झुबके व उजव्या हातांत विळे घेऊन आम्ही त्या उभ्या काडा भोवती गाणी गात नाचत असूं. गाऊन सुकलेला घसा रोहिणीने आणलेल्या 'मेरया' नें ओला करीत असूं. त्यामुळें डोळ्यांवर थोडीशी लालीहि येई. तिकडे सूर्य अस्ताचली जाई, व इकडे आम्हीहि शेतांतल्या घरांत जात असूं. हा थंडीचा शेवट नव्हता; ग्रीष्माचा शेवट होता. घांसचा-याच्या विपुलतेमुळे पशू धष्ट पुष्ट होत असत. रात्रीच्या जेवणांत मुख्य भाग मांसाचा असे. त्याकरतां मोठीशी गाय, मेंढा अगर डुकर मारलें जाई. आम्ही कर्मान्तघरांत आल्यावर प्रथम कालव्यांमध्ये स्नानें करून शरीरावरील दिव-सभराची घाण काढीत असूं. नंतर धुतलेले कपडे घालायचे. उन्हाळ्यांत वैशाली-प्रमाणेंच इथेहि कपडे वापरीत. धोतर व उत्तरीय [उपरणें]. बायका धोतर व उत्तरीय

याशिवाय आंतून कंचुकी [चोळी] घालीत असत. आमच्या इकडच्यापेक्षा तक्ष-शिलेच्या बायका दागिने कमी वापरतात. एक दोन अगर तीन पदरी माला व कर्णभूषणें. बरस, एवढेच याचे दागिने. धातूच्या दागिन्यापेक्षा पानांफुलांचीच भूषणें त्यांना जास्त आवडतात. गांधारी (तक्षशिलावासी) व माद्री (सियालकोटवासी) या मुळांतच इतक्या सुंदर असतात की दागिन्यानी त्यांना शोभा येण्याऐवजी दागिन्यांनाच त्यांच्यामुळे शोभा येते. उन्हाळ्यात चामड्याचे मोजे वापरत नाहीत. पण इथल्या स्त्री-पुरुषात जोडा घालण्याची पद्धत मात्र पूर्वेकडच्याहुन जास्त आहे.

प्रथम आम्ही लोड्या कापून शेतांतच एक दिवस ठेवीत असूं. नंतर त्यांच्या पेंड्या बाधून शेतातल्या घराशेजारी तयार केलेल्या मोठ्या खळ्यांतून ठेवीत असूं. सर्व शेताची कापणी झाल्यानंतर आमची कर्म-तथा क्रीडा-भूमि म्हणजे हे खळेंच तेवढें. इथेच आम्ही बैलाकडून धान्याची मळणी करतो. इथेच संध्याकाळी धान्याच्या राशी उचलल्यावर नृत्य व पान करतो. त्या गव्हाच्या सोनेरी राशी किती सुंदर दिसतात ! आपल्या श्रमाचे मातीला मिळालेले हे नवें रूप पाहून मनुष्याला किती आनंद वाटतो ! मशागतीच्या वेळेपेक्षाहि पिकाच्या कापणीचे वेळी आम्हाला अधिक आनंद होई. म्हणूनच सगळेजण स्वतःशीच गुणगुणत असत. व थोडीशी चाहूले लागताच त्याचें नृत्यात परिवर्तन होई.

कापणीचे वेळी पाऊस कोसळायची धास्ती असते. इथे पावसाचें मान जरी कमी असे, तरी खळ्या-शेतातून पडलेल्या धान्याचें नुकसान करण्यास तेवढा पुरे होई. म्हणून पिकाची आवरासावर करण्याची घाई असते. सर्व खळे धान्य व भूस काढून रिकामें केल्या नंतर पुन्हा एकदां सहभोजन होतें. त्यात सर्व शेतांतले स्त्री-पुरुष सामील होतात. या वर्षी सर्वांच्या आधी माझ्या शेताचे खळें आटोपलें म्हणून आचार्यांनी माझें व माझ्या सवंगड्याचें अभिनंदन केले.

चौथ्या वर्षाच्या सुरवातीला मी अर्धा विद्यार्थी व अर्धा अध्यापक बनलों होतो, हे तर मी आधीच सांगितलें आहे. आचार्यांच्या शिष्याची संख्या पांचशें आहे, असें म्हणत. या पांचशें विद्यार्थ्यांत सर्व विद्यार्थी उच्च वर्णाचे आहेत. त्यांच्यातील पुष्कळसे इथून लांब लांबच्या ठिकाणांहून आलेले आहेत. आज काल पूर्वेकडील विद्यार्थी कमी आहेत. जे आहेत त्यांत मागध देशाचे फी देऊन शिकणारे विद्यार्थी जास्त आहेत. आचार्य याला शुभ लक्षण समजत नाहीत. ते म्हणतात—

“ बाळ सिंह, यावरून असं दिसून येतं की पूर्वेकडे युद्ध-विद्येचं महत्त्व जाण-णारा एक मगध देशच आहे. वैशाली, कुसीनारा, कपिलवस्तु, पावा, अनूपिया, देवदह यापैकी कोणत्याहि गणतंत्राचा तुझ्याशिवाय कोणीहि विद्यार्थी नाही याचा अर्थ काय ? याचा अर्थ हाच की हे लोक युद्धविद्येला सिन्धू नदी न मानतां प्रवाह-

हीन पुष्करिणी मानतात. बाळ, मी तक्षशिलेची खोटी प्रशंसा करीत नाहीं. खरं तेंच सांगतोय. या वेळीं जो तक्षशिलेच्या ज्ञानस्रोतापासून वंचित राहील तो युद्धविद्येत तरी निःसंशय मागासलेला राहील. महाली युद्धविद्येचा पंडित आहे. पतित बंधुल-महाच्याहि विद्येबद्दल आम्हांला शंका नाही. पण त्याचं ज्ञान पंचवीस वर्षांपूर्वीचं आहे. वैशाली व श्रावस्तीमध्ये राहून त्यांना पार्शवांनीं अलीकडे बळ वाढवण्याचे नवे नवे उपाय कोणते योजले आहेत ते कसं समजणार ? व्यूह-भेदाचे नवे मार्ग कोणते निघाले आहेत ? तिरंदाजीत तीराची शक्ति वाढवण्यास काय सुधारणा केली आहे ? दगडां-विटांचे किल्ले पाडण्याकरतां कोणतीं नवीं हत्यारं तयार केलीं आहेत ? या गोष्टी तक्षशिलेंतच कळतील. आम्ही पार्शवाशी व यवनांशीं जवळचे संबंध ठेवीत नाहीं. पण आम्ही त्याच्या अंतरंगांतील रहस्यं शोधून काढण्यांत वाकबगार आहोंत. आमची युद्धविद्या सिंधूच्या धारेप्रमाणं आहे. तिचा प्रवाह कधीं आटणारा नाही. तिच्यांत नेहमी नव्या नव्या ज्ञान-जलाची भर पडत असते. आणि दुःखाची गोष्ट एवढीच कीं ही जाणीव पूर्वेकडे जर कोणाला असेल तर ती फक्त मगध देशालाच आहे. मगध या ज्ञानाचा फारच काळजीनें सांभाळ करतो. इथं आलेले मागध-विद्यार्थी जी फी मऱ्या देतात ती त्याची स्वतःची असेल असं मला वाटत नाही. ”

“ खरं आहे गुरुजी, त्यांना सर्व काही राज-कोषांतूनच मिळतं. मगधराज बिबिसार वेंचक होतकरू विद्यार्थ्यांनाच तक्षशिलेला पाठवतो. ”

“ मला सुद्धा तीच शंका होती. पूर्वी कधीहि इतके मागध विद्यार्थी इथं शिकायला येत नसत. माझं वय आता चौसष्ट वर्षांचं आहे. मला वाटतं मगध देश हा प्राचीच्या स्वातंत्र्याचा शत्रूच तयार होत आहे. एक दिवस तो तिथील गणांना खाऊन टाकील. तिकडची लहान मोठी रजुल्ली स्वतःच्या घशांत टाकील. जर त्याची ज्ञान-पिपासा अशीच अतृप्त राहिली तर मगध देशाचा रजुल्ला आज नाही दहा वर्षांनीं, पन्नास वर्षांनीं, पूर्वेकडचा पार्श्व राजाधिराज होईल. ”

“ तर मग ही गोष्ट आम्हाला फारच अनिष्ट आहे. ”

“ यांत काय संशय ? ”

“ परंतु गुरुजी, आम्ही एकटे लिच्छवी मगधांना पुरेसे आहोंत. पांच लिच्छवी कुमार या वर्षी इथं येणार आहेत. आम्ही आपली ज्ञानपिपासा शांत होऊं देणार नाहीं. वैशाली व तक्षशिला यांचा समागम कधीहि बंद होणार नाही. ”

“ ठीक आहे बाळ, आमचीहि अशीच इच्छा आहे. प्राचीमध्ये जिच्या आमच्यामध्ये आपलेपणा आहे अशी एक वैशालीच तेवढी आहे. मगधाची मान खाली बांकवायला लिच्छवि गण पुरेसा आहे असंच आम्हालाहि वाटतं. पण आतां तूच सांगितलंस कीं अंग देश मगधानं आपल्या पोटांत पचवून टाकला. याचा अर्थ

असा की, अंग देशाचं जन-धन-बल सगळें मगध देशाच्या हातीं गेलें. कोसलला आतां म्हातारपण आलेलें दिसतें. नाहींतर कोसल व बनारस यांसारखें जन-धन-समृद्ध राज्य मिळालें असूनहि मल्ल, शाक्य इत्यादि गणांच्या परवशतेचो फायदा उचलून त्याला वैशालीच्या स्वातंत्र्यावर संकट आणतां आलें असतें. मगधामध्ये मात्र वृद्धत्वाचें लक्षण दिसत नाहीं. बिंबिसार फार चतुर शासक आहे असं दिसतें. त्याचा पुत्र जर त्याच्यासारखाच निघाला तर मात्र वैशालीला फारच सावध राहावं लागेल असं वाटतें. ”

“गुरुजी, बिंबिसारचा पुत्र अजातशत्रु याला मी ओळखतों. फार हुशार मुलगा आहे. त्याची आई आमच्या विदेह देशची आहे. त्याला मी पाहिला आहे. तो आचार्य महालीच्या विद्यालयांत आला होता. त्याची फार इच्छा होती तक्षशिलेला येण्याची. पण माता-पित्यांनीं त्याला आज्ञा दिली नाहीं. तक्षशिलेहून शिकून गेलेल्या जीवकशीं त्याची गाढ मैत्री आहे. ”

“जीवक ? इथून शिकून गेला ? ”

“होय गुरुजी, पण तो वैद्य आहे. आजकाल पूर्वकडे त्यांची फार ख्याती आहे. मगध, कोसलच काय तर उज्जयिनीपर्यंत त्याला मागणी आहे. पण गुरुजी, तो फक्त वैद्यच आहे, योद्धा नाही. ”

“परंतु मुला, वैद्य व योद्धा दोघे मिळून युद्ध जिंकतात. शल्य-चिकित्सा विशारद हा हजारों जखमी लोकांचे प्राण वांचवतो. इतकेंच नाहीं तर कुटिल-युद्धांतहि त्याची फार मदत होते; तो सबंध सेनाची सेना महानिर्द्वैत निजवील. ”

“आणि गुरुजी, जीवक या गोष्टीत फार हुशार आहे. अवन्तीराज प्रद्योत याची चिकित्सा करण्याकरतां तो नुकताच तिकडे गेला होता. काहीतरी कारणानं राजाची त्याच्यावर इतराजी झाली व त्याला जीव घेऊन पळावं लागलें. प्रद्योतच्या एका दूतानं त्याला रस्त्यांत पकडलें त्यावेळीं तो पाणी पिण्याकरतां आवळे खात होता, त्यांतले दोन आवळे त्यानं राजदूतालाहि दिले. राजदूताला वाटलें थानं आपल्या खाण्यापैकी आवळे आपल्याला दिले आहेत तेव्हां ते खाण्यास हरकत नाहीं. पण तेच आवळे खाऊन तो तीन दिवस बेशुद्ध पडला. ”

“तर मग मुला, तुला ठाऊकच आहे जीवकची युद्धांत किती मदत होईल तें. कांहींहि झालं तरी मगधची जी आज शक्ति आहे, तेवढ्या शक्तिया जोरावर तो लिच्छवींचं कांहीं वांकडें करूं शकत नाहीं. परंतु ज्यावेळीं इतर राज्यं तो ताब्यांत घेईल, तेव्हांच संकटाची भीति आहे. अन् कोसलचा पोकळ डोलारा त्याच्या तेव्हांच हातीं लागेल. शिवाय तक्षशिलेतून शिकून जाणारे हे मगधचे भावी सेनापतीहि त्याच्या मदतीला आहेत. ”

“ पण गुरुजी, आपण तर त्यांना सर्व रहस्यं शिकवीत नाहीं ना ? मग काय तर ? ”

“ ते खरं रे, पण तरीहि त्यांना पुष्कळसं शिक्षण मिळतंच. अन् रहस्यं ? एखादा हुशार मनुष्य त्यांतलीं बरींचशीं तक्षशिलेच्या हवेंतूनहि मिळवील. मगध फार भयंकर आहे. तो पूर्वेचा पार्श्व [पारस] आहे. पश्चिम गंधारचे पुरुष तूं पाहिले अस-शीलच. आमचा पूर्व गंधार [तक्षशिला] आणि हा पश्चिम गंधार याच्यामध्ये फक्त महासिंधूच तेवढा आहे. ते आमच्यापेक्षा बुद्धीनं व शैथानं कमी नाहीत. परंतु कुरू, दारयू यांच्या अपार सेनेपुढं त्यांना सफलता मिळाली नाही. तक्षशिलेला युद्ध-क्षेत्रांत जर एकटो उभी राहावं लागतं तर तिच्यावर आज दारयूच्या क्षत्रपाचा अंमल बसला असता. उत्तरापथ [पंजाब] चे आमचे सर्व गण दारयूच्या विरुद्ध एक झाले, हें आमचं सुदैव. पण ही एकजूट मला पुरेशी वाटत नाही. आमची ही एकता सहा-नुभूतीची आहे. मद्र-गण मद्रासाठी जसा लढेल तसा तक्षशिलेसाठी नाही लढणार. मद्राचं सागलवर जसं प्रेम आहे तसं तक्षशिलेच्या वाढ्याला येणार नाही हें आम्ही मान्य केलं पाहिजे. याच्या उलट रथाला जुंपलेले घोडे पुढं जाण्याकरता लगामाच्या इशाऱ्याची जसे तत्परतेनं वाट पहातात त्याचप्रमाणं पार्श्व दारयूच्या ताब्यांतील प्रजा-जनपद—त्याच्या बाजूनं लढण्यास तत्पर आहे. ”

“ गुरुजी, हें भय मलाहि कधीं कधीं विचलित करतं. ”

“ परंतु बाळ, यांतून वाचण्याचा उपाय मला आतां तरी सुचत नाहीं. उत्तरा-पथाचे [पंजाबचे] सर्व गण एकत्र होऊन एक संघ, एक शासन असं कदाचित जरी झालं तरीहि आम्हाला आपलं गण-स्वातंत्र्य, गण-मर्यादा, रुधिर-बंधुत्व, हें सोडावं लागेल. म्हणून हा उपाय आम्हांला मान्य नाही. आमच्या गणांतील कोणी एकजणहि या गोष्टीला तयार होणार नाही. सहानुभूति, समान संकट या कारणांमुळं जी एकता आमच्या गणामध्ये या वेळीं आहे, तेवढी जोंपयंत शिळक आहे, तोंपयंत आम्ही पार्श्वाना महासिंधूच्या या तीराला येऊं देणार नाहीं ही खात्री. ”

(५)

रोहिणी

आतां मी चोवीस वर्षांचा होतो आणि रोहिणी सोळा वर्षांची होती. रोहिणीच्या कन्या-सुलभ स्नेहाचें कोणत्या वेळीं तरुण-तरुणींच्या प्रेमांत परिवर्तन झालें याचा नक्की दिवस-मुहूर्त सांगणे कठीण आहे. हो, पण वर्षापूर्वीच्या एका घटनेची मात्र आठवण आहे. त्यावेळीं मी फार आजारी होतो. एका आठवड्यापेक्षां जास्त दिवस ताप येतच राहिला. आणि वैद्याच्या औषधाचाहि काहीं परिणाम होईना; तेव्हां मात्र आचार्यहि घाबरले. त्यांना एक सारखें माझ्या खोलींत यावें लागे त्यासुळें आचार्यांच्या निजायच्या खोलीशेजाराच्या खोलींत मला निजवळें होतें. मी अगदी अशक्त झालों होतो. फक्त पाणी व औषध यांवरच जिवंत होतो. आई व आचार्य दिवसांतून कित्येक वेळा येत. पण रोहिणी मात्र माझ्या जवळून उठून गेलेली मला आठवत नाही. ती शेजारीं पलंगडीवर बसून पंख्यानें वारा घाली, औषध देई, अगर वरचेवर कपडे नीटनेटके करी. “ जरा झोंप घे ना ! ” असें मी जेव्हां तिला म्हणे, तेव्हां तिनें “ आत्तांच तर निजून उठलों ” असें म्हणून ती गोष्ट उडवून लावावी. त्यावेळीं माझी स्मृति तितकीच असल्यामुळे मला तें खरें वाटे. परंतु रोहिणीचे लाल आंठ फिकट झालेले मला दिसत होतेच. एक दिवस मी बेशुद्ध झालों. अर्धवट झोंपल्यासारखें करून मी थोडेसे डोळे उघडून पाहिलें. तों रोहिणीच्या डोळ्यांतून अश्रु झरत होते. माझ्या तर तोंडांतून आवाज निघणोंहि कठीण झाले होतें. तरीहि मी म्हटलें-“ रोहिणी ! ” ती तोंड लपवूं लागली. मी म्हटलें-“ तूं रडतेस होय ? मी पाहिलं बरं का ! ” तिनें डोळे पुमून माझ्याकडे पाहिलें. तिचे डोळे सुजले होते. तिच्या नील तारकांवर स्निग्ध जलाचा थर जमलेला होता. मी हात उचलायचा प्रयत्न केला. तिनें आपलें मस्तक जवळ आणलें. कित्येक दिवसांत तिनें केंस धुतले अगर विंचरले नव्हते. तरीहि ते विस्कटलेले केंस रेशमाच्या तंतूंसारखे कोमल होते. मी त्यांत बोटें फिरवीत म्हटलें—

“ रोहिणी, मी अगदीं चांगला आहे. तूं उगीच काळजी करूं नको. ”

“ होय, सिंह भैया ! तूं खरंच चांगला आहेस. ” तिनें आपल्या सद्गदित कंठांतला आवेग पूर्णपणें आवरून म्हटलें.

“ मग तूं रडतेस कशाला ? ”

ती कांहीच न बोलतां माझ्या कपाळावर हात फिरवूं लागली. तें थंडगार व सुखाचें वाटलें. त्या दिवसापासून माझा ताप खरोखरच कमी होऊं लागला. हळू हळू मी पथ्याचें खाऊं लागलों. आतां सगळ्यांत जास्त आनंदी दिसत होती रोहिणी.

एक वर्ष झालें. आतां माझें शरीर पुन्हां पहिल्यासारखें तयार झाले. द्राक्षें पिकण्याचे दिवस होते. रोहिणी व मी दोघानीं एका मळ्याचें काम अंगावर घेतलें होतें. वर्षा- ऋतू नव्हता तरी अजूनहि उष्णता होती. मी पानांसुद्धां एक द्राक्षालता घेऊन रोहि- णीच्या केसांत खोंचली. नंतर हिरव्याकच्च्या बारीक द्राक्षांचे घोंस त्यात खोंचले. तिच्या कानांत लोलकाप्रमाणें एक एक द्राक्षाचा दाणा लोंबत होता. गळ्यांतहि अंगु- रांची तीन पदरी माळ घातली होती. मी म्हणालों— “ रोहिणी, तुझें गुलाबी मुख- मंडळ, सोनेरी कंरा, अस्फुट उरोज या सर्वांवर हीं द्राक्षांचीं भूषणं किती सुंदर दिसतात ! ”

“ चल ! तूं काहीतरीच स्तुती करतोस. ” असें तिने म्हटल्यावर मी तिचे मांसल हात माझ्या राकट हातांत घेतले व हळू हळू संधपणे वाहाणाऱ्या कालव्याकडे तिला घेऊन गेलों. तिने जाण्यास अनमन केला नाही. फक्त तिच्या गालावर थोडीशी लाली चढली. कालव्याच्या काठावर बसून पाण्यांत वांकून पहात मी म्हणालों— “ बघ रोहिणी, तूं किती सुंदर दिसतेस ती. ”

तिनें एक वेळ वाकून पाहिलें. नंतर माझ्या प्रतिबिंबाकडे पाहून ती म्हणाली— “ अन् तूं ? बघ तरी हे हंसरे डोळे किती सुंदर आहेत. तुझ्या चेहऱ्यापुढं माझ्या सौंदर्याचा काय पाड ? ”

“ नाही, रोहिणी. चुकतेस तूं ! तूं मोहिनी आहेस. ”

“ जाऊं दे रे ही थट्टा. ”

“ ही थट्टा नाही. इकडे ये, आपण दोघं एकदम पाण्यांत पाहूं या कुणाचं प्रतिबिंब सुंदर आहे तें. पण रोहिणी, खरं सांगितलं पाहिजे हं. ”

तिनें आपला उजवा गाल माझ्या डोळ्या गालाला लावला. असें करतांना तिला मुळीच संकोच वाटला नाही. आणि आम्ही अगदीं एकमेकांना चिकटून एकदम पाण्यांतील प्रतिबिंबाकडे पाहूं लागलों. रोहिणीच्या अर्धोन्मीलित डोळ्यातून चमक- णाऱ्या नांल पुतळ्या फारच सुंदर दिसत होत्या. तिच्या लाल ओठांबरील हास्य- रेखा तिच्या मुखमंडलाचें सौंदर्य आणखीच वाढवीत होती.

मी म्हणालों— “ रोहिणी, खरं खरं सांग, तूं वनदेवी किंवा देवांगना दिसतेस की नाही ? ”

मी पाहिलें कीं रोहिणी स्वतःच्या ऐवजीं माझेच प्रतिबिंब न्याहाळीत होती. तिनें चटकन मान फिरवून माझ्या दृष्टीला दृष्टी भिडवून म्हटलें—“छे, सिंहाचें हें मुखच फार सुंदर आहे.” आणि उष्ण श्वास सोडीत तिनें माझ्या गालावर आपले ओंठ टेंकले. मी तिला दूर होण्याची संधी न देता दोन्ही हातांनीं तिचा सजवलेला केशकलाप संभाळून तिला तशीच अडवून ठेवली. अशा नीरव अवस्थेंत आम्हीं किती युगे तसेच राहिलो असतो कोण जाणे. मग आमच्या लक्षांत आलें की अजून आम्हाला वीस टोपल्या द्राक्षें तोडायचीं आहेत. मी हात बाजूला करून म्हणालों—

“रोहिणी, अजून आपल्याला आजचें काम पुरें करायचें आहे.”

आम्ही आपल्या टोपल्या घेऊन द्राक्षांचे घड तोडून टोपलींत टाकूं लागलों. नंतर संध्याकाळी मळ्यांतील झोपडींत येऊन तेथील दक्षिणोत्तर भिंतीत असलेल्या शेकडों झरोक्यांच्या भोकातून तीं द्राक्षे बाळण्याकरतां ठेवीत असूं. त्याप्रमाणें आम्ही करीत असता रोहिणी आपल्याशीच गुगगुगत होती. मी तिला म्हणालों—

“मोठ्यानं म्हण की.” तिनें चटकन मुरवाव केली ... ..मी म्हडलें—“रोहिणी, ही द्राक्षांची सुगी कधींच संपली नसती तर किती छान झालं अयतं !”

ती म्हणाली—“नेहमी सकाळच राहिली असती तर ? तो माध्यान्ह नको; ती

संध्याकाळ नको; नी ती रात्रहि नको.”

“आणि तूं नेहमीच षोडशी पिंगला राहतीस तर ?”

“आणि तुमचें शिक्षण कधीं संपलं नसतं तर ?”

“शिक्षण संपायला नको म्हणजे काय, रोहिणी ?”

रोहिणी कंपित स्वरानें म्हणाली—“कोण जाणे, तुम्ही चटकन वैशालीकडे

चालूं लागाल.”

“अन् तुझ्या शिवायच ? रोहिणी ! असं होणं शक्यच नाही.” असें म्हणून

हिला जगूं कोणी हिसमवून नेईल या भीतीनें मी तिला आपल्या छातीशीं घट्ट धरलें.

“कोण जाणे तुम्ही चटकन वैशालीकडे चालूं लागाल.” हे रोहिणीचे शब्द रात्रीं निजते वेळीं माझ्या कानांत गुणगुणत होते. रोहिणीचें भय अगदींच निराधार

नव्हतें. वैशालीकरताच तर मी तक्षशिलेला आलों होतो. पूर्वजांच्या वैशालीची प्रतिष्ठा राखण्यासाठीं मी त्याग करणार नाहीं अशी जगांत कुठलीच वस्तु नव्हती. मी

आपल्याशीच म्हणालों—“तुला वैशाली व रोहिणी यापैकीं एक कांहींतरी पसंत करायची वेळ आली तर तूं कोणाचा स्वीकार करशील ?” त्यावेळीं माझ्या मनानें जें उत्तर दिलें त्यानें हृदयात हजारों विंचू डसल्याप्रमाणें वेदना झाल्या. मला खरोखरच वैशालीचाच स्वीकार करावा लागणार होता; तर मग मी रोहिणीपुढें खोटा नाहीं का

ठरणार ? “नाहीं; वैशालीचें प्रेम, प्रेमाच्या समिबाहेरचें प्रेम, आहे.” असें मी मनाला

समजावलें. तरीहि तें पटेना. पुन्हां विचार आला- “मी रोहिणीला वैशालीला नेऊन दोघांचं प्रेम मिळवीन.” पण ती कांहीं मोठीशी उचित गोष्ट नव्हती. रोहिणीलाहि तक्षाशिला—आपल्या आई-वडिलांची तक्षाशिला—माझ्या वैशाली इतकीच प्रिय आहे. मग आचार्य आपलें एकुलतें एक अपत्य रोहिणी हिच्या वियोगाला कसे कबूल होतील ?

त्या दिवशीं रात्री माझें मन फारच व्याकुळ झालें होतें. सर्व शरीरांतून नुसत्या वाफा निघत आहेत असें वाटलें. निद्रादेवीनें मला त्या आगडोंबांतून काढून आपल्या शीतल मांडीचा आधार केव्हां दिला तें मला कळलेंच नाही. सकाळीं लौकर उठून मी हात-तोड धुतलें. रोहिणीकडे जाण्याचे आधीं मी रात्रीच्या विचारांतून आपलें मन काढण्याचा प्रयत्न केला. तितक्यांत रोहिणीनें माझ्या मस्तकावर हात फिरवीत म्हटलें—“रात्री कांही वाईट स्वप्न पडलें वाटतें ?” तेव्हां माझें अपयश मला कळून आलें.

माझ्या अंतःकरणाचा थरकांप झाला. चेहऱ्यावरील भावना लपवण्याकरतां मी तिच्या डोळ्याशी डोळा लावून म्हणालें—“होय; पण रोहिणी, स्वप्न हों नेहमीं मन दुखवण्याकरताच येतात वाटतें ?”

“पण अशी स्वप्न तरी काय पडली ?”

“सगळें नीट आठवत नाही.”

“प्रिया, जेवढें आठवत असेल तेवढेंच सांगा.”

“कोणी क्रूर राक्षस माझ्याजवळून तुला ओढून नेत होता. मी आपली तलवार म्यानांतून काढण्याचा प्रयत्न केला; पण ती निघेना. तेव्हां मी म्यान फेकून त्या राक्षसावर तुटून पडलों. आणि त्याचे दोन्ही हात धरून उभा फाडून तुला जमिनीवर ठेवतो तोंच त्यानें माझ्यावर वार केला. मी वार तर चुकवला. पण तुझ्याकडे पहातो तों तूं बेशुद्ध पडलेली.”

“नाहीं प्रिया, अशा वेळीं मला बेहोशी येणं शक्य नाही.” असें म्हणून रोहिणीनें मला आपल्या हृदयाशी घट्ट आवळलें व आपल्या बळाचा अंदाज दाखवला.

“अग रोहिणी, मी स्वप्नाची गोष्ट सांगत होतो. स्वप्नांतल्या गोष्टी नेहमीं उलट्या असतात.

“पण तुमच्या तोंडाकडे पाहून वाटतं की, तुम्ही स्वप्नांतली गोष्ट सांगत नसून जागेपणांतलेंच बोलतां आहांत.”

“होय प्रिये, माझें मन खरेंच भीतिग्रस्त झालेलं आहे हें मीहि कबूलच करतो. भविष्यांतील अनिष्ट गोष्टींची कल्पनाहि भीतिदायक असते.”

“बरं, मग त्या राक्षसाचें तुम्ही काय केलें ?”

“मी स्वतःचा बचाव करीत करीत त्याच्या हनुवटीवर ठोसा मारला. त्या सरशीं तो जमिनीवर उताणा पडला आणि मी त्याच्या छातीवर बसलों.”

“त्या दिवशीं तुम्ही जसं तक्षशिलेचा सर्वश्रेष्ठ मुष्टि-युद्ध-विशारद दत्त याला जमिनीवर लोळवलों, तसंच ना ? अहाहा सिह ! तें दृश्य पाहून मला किती आनंद झाला होता ! अभिमानानं माझं मस्तक हिमालयाइतकं उंच झालं होतं. तो विजय जणू कांहीं माझाच असं माझ्या मैत्रिणींना वाटलं. त्यांना माझं अभिनंदन करतां करतां कंटाळा म्हणून वाटेना.”

“आणि रोहिणी तुला ?”

“मलाहि असंच वाटत होतं. आणि म्हणून तर माझा आनंद अगदी मावत नव्हता.”

“मग मी त्या राक्षसाला चीत करून सोडून दिलं. पण मी उठून पाहिलं, तो तूं तिथं नाहीस. माझ्या हृदयाचं पाणी पाणी झालं. अन् त्याच वेळेस मी पण जागा झालों.”

“प्रियतमा, स्वप्रांवर तुमचा विश्वास आहे ?”

“नाहीं रोहिणी ! माझा विश्वास नाही.”

“बाबांचा पण नाही. पण आईचा मात्र विश्वास आहे: स्वप्राचा अर्थ उलटा असतो. वाईटाचा चांगला व चांगल्याचा वाईट.”

“रोहिणी, विश्वास ठेवायचाच असला तर मी आईच्या मतानुसार ठेवीनहि.”

“आणि... ..”

(६)

पार्श्ववांशीं सामना देण्याची तयारी

पार्श्व शासक (शहा) यवन-विजयांत सफल न झाल्यामुळें त्याला पूर्वेकडेहि सीमा-विस्तार करण्याचा उत्साह राहिला नाही. शास आर्तक्षत्र यानें पुन्हां पूर्वेकडे उच्चल करण्याचा विचार केला. तक्षशिलेला एक मोठी सोय होती. ती ही की, आस-पासच्या राज्यांची हालचाल तेथे चटकन् कळेल. तक्षशिलेचे सार्थ व व्यापारी यांचे लागेबांधे राजधानी पर्शुपुरी (पर्सपोली) येथील अंतःपुरापर्यंत पोचलेले असत. तक्षशिलेचे वैद्य व युद्ध-विद्याध्यापक यांना पार्श्व दरबाराकडून फार मोठी मागणी

होती. यामुळे पूर्व गांधारा विरुद्ध होणारी युद्धतयारी गुप्त राहणें संभवनीय नव्हतें. युद्धाच्या तयारी बद्दल अफवा उठूं लागल्या त्यावेळीं मला तक्षशिलेला आल्याला सात वर्षे झालीं होती. पिकांची कापणी होऊन गेली. पाऊस सुरू झाला. मी तक्ष-शिलेला आल्यानंतरचें हें आठवें वर्ष. याच सुमारास युद्ध-तयारीच्या अफवा शहरांत फैलावूं लागल्या. गण-संस्थेच्या बैठकी दररोज होऊं लागल्या. त्या दिवसांत आचार्यांचा चेहरा नेहमीं चिंतातुर असलेला मला दिसे. एक दिवस मी याविषयी आचार्यांना विचारले असतां ते म्हणाले-`

“ बाळ, पूर्वगंधारवर संकटाचे मेघ गोळा होऊं लागले आहेत. पार्श्व शासानं गंधारच्या क्षत्रपाला आमच्या विरुद्ध लढण्यास तयार होण्याचा आदेश दिला आहे. ”

“ युद्धाची तयारी ! तक्षशिलेवर आक्रमण ! ! ”

“ होय बाळ, आणि आम्ही ठरावहि वेलाय कीं आजपासून प्रत्येक नागरिकानं सैन्यांत भरती झालं पाहिजे. प्रत्येकाचें हें पहिलं कर्तव्य आहे. उत्तरापथा [पंजाब] चे सगळे गण आमच्या मदतीला तयार आहेत, ही मोठी आनंदाची गोष्ट आहे. वृद्धपणामुळं मला सेनापतीचं काम पत्करणं शक्य नव्हतं. म्हणून सेना-नायकांच्या शिक्षणाची जबाबदारी माझ्यावर सोंपवली आहे. ”

“ गुरुजी, मला असा विश्वास वाटतो कीं तक्षशिलेच्या या लढ्याला वैशाली आपलाच लढा समजेल. ”

“ हे तर खरंच; मी म्हटलंच होतं कीं वैशाली ही पूर्वेकडील तक्षशिलाच आहे. त्या दोघी बहिणी बहिणी आहेत. ”

“ तर मग आपला शिष्य सिंह यालाहि या संग्रामांत भाग घ्यायला अवसर मिळाला पाहिजे. ”

“ कोही हुरकत होईलसं मला वाटत नाही. मी युद्ध-उद्वाहिके [कमिटी] कडून स्वीकृति मागवीन. ”

उद्वाहिकेने मला एक सेनानी म्हणून स्वीकारलें. इतकेंच नव्हे तर वैशालीच्या पांच तरुणांना देखील नागरिक सेनेंत भरती होण्याचा अधिकार दिला. नागरिकां शिवाय हजारों पाहुणे व कर्मकर यांनीहि तक्षशिलेकरितां लढण्याची इच्छा प्रगट केली व त्या सर्वांना अनुमतीहि मिळाली.

एरवीं सुद्धां तक्षशिलेच्या प्रत्येक नागरिकाला युद्ध-विद्येची जरूरी आहे. मग आतां तर पार्श्ववांसारख्या बलाढ्य शक्तीशीं तोंड द्यायचें होतें. म्हणून चारी बाजूला सैनिक-शिक्षण, व्यूह-रचना, खोटे आक्रमण इत्यादि लुटपुट्या लढाईचे कार्यक्रम चालू होते. तक्षशिलेच्या सर्व नागरिकांजवळ स्वतःचे सैधव घोडे होते व स्वतःचीं

हल्यारेंहि होती. ज्यांच्या जवळ ज्या वस्तूची कमतरता असेल, तिचा पुरवठा गणाकडून केला जाई. सेनानायक आपापल्या फौजेची पक्की तयारी करीत होते. त्यांच्या विशेष शिक्षणाचा भार आचार्य बहुलाश्वासारख्या महान युद्ध-विद्या-विशारदावर होता. आचार्यांनी मला आपलें कवच व सर्वांत चांगला घोडा खुषीने दिला. माझ्या जवळ शस्त्रे होती ती अशी : एक शिंगाचें (शार्ङ्ग) धनुष्य, एक तूण, दीड हात लांबीचें एक खड्ग, एक शल्य [भाला], एक सुरा; आणि शिवाय एक मोठी गदाहि होती.

आम्हांला रोजच्या रोज शत्रूच्या हालचालीची बातमी मिळत असे. या बाबतींत पश्चिम गंधार मधील आमच्या बंधूंची आम्हांला मोठीच मदत होत होती. त्यांना शासाच्या सैन्यांत जबरदस्तीने भरती व्हावे लागत होत. परंतु आम्हांला खात्री होती की, ते आपल्या कर्तव्याचें पालन करतील—आणि झालेंहि तसेंच. ”

पावसाळा संपतांच आक्रमण होईल ही बातमी आम्हांला कळली होती. परंतु पाऊस थांबतो न थांबतो येवढ्यांत अचानक शत्रूकडून हल्ला व्हायचा एखादे वेळी. म्हणून आमच्या सैन्याच्या कांहीं टोळ्या घाट व खिंडी यांच्या रक्षणाकरता पाठवल्या होत्या. आचार्यांनी पुष्कळावतीकडून येणाऱ्या रस्त्यावरील घाटाच्या [अटक] रक्षणाचा भार माझ्यावर सोंपवला होता. तेथे रक्षक सैन्य हजर होतेंच. मला हुकूम मिळतांच तेथे जायचें होतें. यावेळीं तक्षशिलेचा दगडी कोट पक्का मजबूत केला होता व नगराच्या वेशीवर कडक पहारा होता. वेशीजवळ घटका दोन घटका थांबणाराला असे दिसत होतें की कितीतरी घोडे दौड करीत नगरांत येत आहेत व कित्येक दौडत नगराबाहेर जात आहेत. हे सर्व- संदेशवाहक घोडे-स्वार आहेत.

आचार्यांनी एक दिवस मला म्हटलें—

“ पुत्र सिंह, आतांच युद्ध जोरांत होणार. शिबी, सौवीर, पख्त, भलानस, त्याचबरोबर वक्षू [आमूनदी] च्या उत्तरेकडील आणि पर्शुपुरी [पर्सेपोली] च्या पूर्वेकडील सर्व जन-बल एकत्र करून पार्श्व शास तक्षशिलेचा विध्वंस करण्याच्या तयारीत आहे. आम्हीहि एकटे नाही. मल्ल, मद्र .. ... इत्यादि सर्व गण फार मोठी तयारी करीत आहेत. आणि सिंधू नदावरील आपण नेमून दिलेल्या घाटांवर त्यांचे कित्येक सैनिक आतां येऊन पोचलेहि आहेत. युद्धात चढाई करणाराचा फायदा अधिक असतो. पण आम्हाला यावेळीं हा नियम अनुकूल नाही. कारण आमचा पराभव करणाराला पिछाडाशीं संबंध ठेवायच्या बाबतींत सिन्धु नद ही फार मोठी आडकाठी ठरेल. त्यांतल्यात्यांत एवढंच बरं आहे की, शत्रुसेनेला हवी तेथून सिंधू ओलांडून येतां येणें शक्य नाही. लष्करतां तिला आम्ही ताब्यांत ठेवलेल्या

घाटावरूनच सिंधुपार व्हावं लागेल. आणि या कार्मी त्यांना आपल्या संख्याबलाचा पुरा फायदा घेतां येणार नाही. ”

पहिल्या प्रथम जेव्हां मी कवच शिरस्त्राण घालून खड्ग, गदा, शार्ङ्ग, तूण धारण करून सज्ज झालों त्यावेळीं रोहिणी माझ्या खोलींत होती. तिनें माझा हा जामानिमा पाहून मला गाढ आलिंगन दिलें. मी तिला म्हणालों “ प्रिये, या टणक लोखंडाच्या स्पर्शानं तुला फार त्रास झाला असेल, नाही ? ”

“ त्रास ? अन् मला ? नाही प्रिय सिंह ! आम्ही तक्षशिलेच्या तरुणी सुद्धां युद्धासाठीं सज्ज व्हायची तयारी करीत आहोंत. तक्षशिलेच्या बालकाला अगदीं प्रथम तलवारीच्या टोकावरचा मध चाटायचा असतो. त्याच धर्तीवर बालिकांनाहि तक्षशिलेचे नर-नारी बरोबरीच्या नात्यानं आयुध-सेवी बनवतात. ” मी शिरस्त्राण मागे सारलें व रोहिणीच्या खांद्यावर हात ठेवून म्हणालों—

“ प्रिये रोहिणी, तक्षशिलेंतल्या स्त्रिया या बाबतीत वैशालीपेक्षां चांगल्याच पुढें आहेत. ”

“ काय लिच्छवी स्त्रिया गांधारी प्रमाणं समरभूमीवर जाऊं शकत नाहीत ? ”

“ जाऊं शकतात कीं नाही हा प्रश्न नाही. कित्येक वैशाली स्त्रियांनी पूर्वेकडच्या प्रदेशात सेना-संचालन, दुर्ग-गोपन केलें आहे. त्या बरोबरच हेहि खरं की तिकडच्या सर्व लिच्छवि स्त्रियांना हे शिक्षण देऊन तयार केलें जात नाही. ”

“ प्रिया, कां बरं तयार करूं नये ? ”

“ त्याला दुसरीहि कारणं आहेतच. पण वैशालीतील दास-दासींची व अनार्यांची बहुसंख्या हेच मुख्य कारण मला तरी वाटतं. तक्षशिलेंतील अगदीं साधू रहाणी पाहून मी पहिल्या दिवसापासूनच फार प्रभावित झालों. आमच्या आचार्या-सारखे शेतीवाडी, गुरं डोरं, व्यापार इत्यादि समृद्धि असणारे धनी वैशालीमध्ये यांच्या प्रमाणं दास-दासीं बरोबर सह-भोजन, सह-नृत्य करीत नाहीत. तिथला नैसर्गिक साधेपणा, स्वाभाविक कठोर जीवन, नाहींसं झालें आहे. मात्र सैनिक-जीवनाच्या अनिवार्य आवश्यकतेमुळं नागरिकांना कठोर जीवनाची संवय ठेवणं भागच पडतं. ”

“ प्रिय सिंह ! मी अनार्य लोक कधीं कधीं इथं आपल्या घरीं आलेले पाहिले आहेत. एकदां इंद्रप्रस्थाहून परत आलेल्या आमच्या सार्थाबरोबर चार काळे लोक आले होते. बाबांनी त्यांना आपल्या पंक्तीला बसवून कापिशेयी सुरा पाजून व कोंवळ्या वासराचं मांस भरपूर खाऊं घालून तृप्त केलें होतं. ही गोष्ट तूं इथं यायच्या आदल्या वर्षी घडलेली आहे. मी विचारल्यावरून बाबांनीं मला त्यावेळीं सांगितलं होतं कीं हे गंधार, मद्र..... .. इत्यादि सगळे प्रदेश मुळांत याच लोकांच्या

मालकीचे होते. आमचे पूर्वज पश्चिमेकडून स्वतःच्या घोड्यांवर स्वार होऊन आले, तेव्हा सिंधु नदाच्या पश्चिमे कडचा विस्तृत भू-भाग सुद्धा यांच्याच ताब्यांत होता. आमच्या पूर्वजांचं यांच्याशी युद्ध झालं, व त्यात अश्वारोही विजयी झाले. आणि यांची भूमी आमच्या हातीं आली. पण प्रिया, मी दास-दासी कधी पाहिल्या नाहीत; त्या कशा असतात ? ”

“ त्या दिवशी सुद्धाच्या सार्थांचा पुढारी माझ्याकडे आला होता; त्याच्या बरोबर एक काळा मनुष्य आला होता, तुझ्या लक्षांत आहे रोहिणी ? ”

“ होय, मी त्याला पाहिलं होतं. त्याच्या केसांचा व शरीराचा रंग सारखाच काळा होता. त्याचे डोळे लाल लाल निखाऱ्यासारखे दिसत होते. त्याचं नाक खूप रुंद व नाकपुड्या मोठमोठ्या होत्या. तो ठेगणा परंतु बलिष्ठ दिसत होता. दास असेच असतात होय ? ”

“ नाही, दासांचं असं कांही विशिष्ट रंग-रूप नसतं. पण बहुतेक दास काळेच असतात. पण दास कुणाला म्हणतात ठाऊक आहे ? आपले घोडे अगर बैल याच्या-प्रमाणं ज्यांची खरेदी-विक्री आपण हवी तेव्हां करूं शकतो त्यांना दास म्हणतात. ”

“ काय ? खरेदी विक्री ? ”

“ होय, प्रिये रोहिणी; या तक्षशिलेंत आर्य हजार दीड हजार वर्षांपूर्वी आले; तेव्हां त्यांनीहि पराजितांच्या दासप्रथेचा स्वीकार करून कित्येक दास-दासी ठेवल्या होत्या. परंतु नंतर त्यांना आपल्या त्या काळच्या स्थितीत या प्रथेच्या परिणामाचं भय वाटूं लागलं. ”

“ कोणत्या बाबतींत भय वाटूं लागलं ? ”

“ सर्वांत पहिलं भय रुधिर-मिश्रणाचं. जर तें सम्मिश्रण झालं असतं तर रोहिणी, तुझ्या या केंसांचा रंग सोनेरी दिसण्याऐवजीं दुसराच कसला तरी दिसला असता. दुसरं भय सैनिक-जीवनाची कष्टसहिष्णुता नष्ट होऊन सुकुमार नागरिक होण्याचं. आणि सर्वांत मोठं भय म्हणजे इकडे शेजाऱ्यांशीं निरंतर लढाईत गुंतलों असतांना अंतर्गत व्यवहारांत या दासाचा प्रभाव सर्व प्रकारांनीं वाढत राहायचा. ”

“ मग त्याचा परिणाम लिच्छवि स्त्रियांच्या क्षत्रियत्वावर कसा काय झाला ? ”

“ शेती व पशुपालन यांकरतां त्यांच्याजवळ पुष्कळ दास होते. केर-पोतेरं, दळण-कांडण, या कामांकरतां त्यांच्याजवळ किती तरी दासी होत्या. आतां तूंच विचार कर, या सर्व गोष्टी जर तक्षशिलेंत असत्या तर आजची रोहिणी तशीच राहिली असती का ? ”

“ प्रियकरा, तुम्हीच सांगा ! ”

“तुझे हात पद्माप्रमाणं लाल झाले असते. इतकंच नव्हे तर कोमलहि तितकेच झाले असते.”

“कोमल देखील ! मग मला तलवार फिरवतां आली नसती; कुदळ चालवतां आली नसती. धनुष्याची दोरी खेचतांना माझ्या आंगठ्याला व तर्जनीला फोड आले असते.”

“आणि तुझे गाल आणखी लाल दिसले असते. परंतु उन्हाची तिरीप लागतांच ते कोमजले असते.”

“आणि मग मला घरांत गोषा घेऊनच बसावं लागलं असतं.”

“अन् थोडंसं चालत्याबरोबर तुझ दम लागला असता.”

“तर मग मी तळावांत पोहणं व जल-क्रीडा या सुखाला पारखी झाल्यें असत्यें.”

“मग तुला स्वतःच्या प्रत्येक कामाकरतां आपल्या दासीवर अवलंबून राहावं लागलं असतं.”

“मग माझ्या या हातां-पायांना काम तरी काय ? छे छे; हें मला मुळींच आवडणार नाही.”

“पण जर तुझ्या आई-आजी-पणजी सगळ्या हेंच करीत आल्या असत्या, तर तुलाहि तें पसंत करावं लागलं असतं.”

“पण प्रिय सिंह, आतां तर तो विचारहि मला करवत नाही. बाबांच म्हणणं ऐकलं आहेस ना-‘चर्बी ही कामचुकार माणसालां मिळालेली शिक्षा आहे.’ दासी बाळगणाऱ्या खरोखरच म्हशीसारख्या वाढत असतील. सर्व लिच्छवी स्त्रिया का अशाच असतात ?”

“नाहीं प्रिये, सोमा तुझ्या सारखीच आहे. सर्व लिच्छवि इतके ‘भाग्यवान’ कुठं आहेत की त्यांचीं सारी कामं दास करतील ? पण एकमेकांच पाहून सर्वांनाच तसा मोह होतो हें मात्र खरं. सैनिक-शिक्षणामुलं पुरुषांना असलं ऐदी जीवन पतकरायला प्रतिबंध होतो. पण स्त्रीवर्गात हा ऐदीपणाचा रोग भलताच पसरला आहे.”

“प्रियकरा, मग काय मलाहि वैशालाला गेल्यावर असंच वागावं लागेल ?”

मी तिच्या गुलगुलीत गालांवर माझं कपाळ टेंकून म्हणालों—“प्रिये रोहिणी ! नाही. तूं तिथल्या स्त्रियांना गांधारी माहिलांच्या जीवनाचं शिक्षण दे. माझी आई तुझ्या सारखंच काम करते. तिला तूं आवडशीलच.”

“अन् सोमाला ?”

“ सोमा अजून कुमरिका आहे. ती सुंदर आहे. ती एखाद्या श्रीमंत लिच्छवि कुमाराच्या प्रेमांत सांपडली तर कोण जाणे तिलाहि इतराप्रमाणे वागावं लागेल. ”

“ नाही, मी आपल्या नणंदेला तशी होऊ देणार नाही. ती सरस्वतीसारखी होईल मग. ”

“ बरं तें राहू दे रोहिणी ! हें कवच माझ्या अंगाला बरोबर बसतं कीं नाही तें सांग पाहू ? ”

“ जरा पाठीमागून तर पाहू दे— ” असे म्हणून ती माझ्या पाठीमागे गेली; नंतर मोठ्या आनंदानें म्हणाली “ हें कवच जणू काहीं तुमच्या करतांच तयार केलं आहे. अन् प्रिया, तुझी छाती इतकी रुंद आहे हे माझ्या कधीच कसं लक्षांत आलं नाही ? ”

“ ती दररोज चार चार बोट वाढते थोडीच ? अन् तूं तर रोजच्या रोज पहा-
तेच आहेस कीं. ”

“ रोजच्या रोज नाही, क्षणाक्षणाला ! ” रोहिणीच्या नेत्रांचे आनंदी नर्तन चालू झाले. “ अन् सिंह ! हें माझ्या आजोबांचं कवच आहे हें तुम्हाला ठाऊक आहे ? त्यांच्या विशाल छातीची बरोबरी करणारा त्या काळीं कोणीहि नव्हता. ”

“ तुझ्या आजोबांचं ? ” मी भावनोत्कंठित स्वरांनें म्हणालों.

“ होय, अन् या कवचानं नेहमी विजयच मिळवला आहे. प्रियकर सिंह, तुम्हीहि हें घालून रणक्षेत्रातून विजयी होऊनच परत याल. ”

“ रोहिणी, तुझी प्रसन्न मुद्रा पाहून मला कितीतरी आनंद होतोय म्हणून सांगूं ! ”

“ माझा चेहरा प्रसन्न कां नाही दिसणार ? रणांगणांतल्या लाल कर्दमानं माख-
लेल्या देहानिशीं आमचा प्रियकर जेव्हां परत येतो, तेव्हां आम्हां गांधारी महि-
लांना सर्वांत जास्त आनंद होतो. तुझ्या हातावरल्या खड्गचिन्हाबद्दल मी आपल्या मैत्रिणींना नेहमीं असं अभिमानानं सांगत असलों की, खड्गचिन्हापेक्षां जास्त चांगलं असं भूषण कुठलंच नाही; त्याहून जास्त गौरवाचं असं कोणतंच चिन्ह नाही. ”

मी कर-त्राणें काडून ठेवलीं. रोहिणीचे मस्तक हाती घेऊन तिचे कोमल केस कुरवाळीत म्हणालों—

“ प्रिये, तक्षशिलेपासून शिकण्यासारख्या आणखी पुष्कळच गोष्टी आहेत असं मला दिसून आलं. प्रियतमे, किती शूर आहेस तूं ! तुझ्यासारख्या वार तरुणी आपल्या प्रेमिकांच्या हृदयांत केवढा तरी शक्तिसंचार करीत असतील ? ”

“ खरंच, आम्हां गांधारींना मृत्यू हा भयानक वाटतच नाही. मृत्यूचं भय तें काय ? तो यायच्या अगोदर त्याला भिणं म्हणजे निव्वळ मूर्खपणा आहे. आणि आल्यावर

तिथं भ्यायला राहतंय कोण ? जीवन-रसाचा आस्वाद घेण्यासाठी आम्हांला आमच्या आयुष्याचा प्रत्येक क्षण नू क्षण हवा असतो. अर्थात जीवनच राहाणार नाही ही काळजी करायला आम्हांला फुरसतच नसते. ”

“ परंतु मृत्यू हा प्रियवस्तूचा वियोग घडवतो ना ? ”

“ मग काय, मृत्यूला गिणाऱ्याला आम्ही आपला प्रिय समजू ? नाही प्रियतम ! जो वीर व निर्भय आहे त्यालाच आम्ही प्रिय समजतो. याचाच अर्थ असा की आम्ही त्याचं मोल द्यायला तयार असतो ! ”

रोहिणी हे बोलत होती ते हा तिची चर्चा गंभीर दिसत होती. आणि मी मुग्ध होऊन तिचे एक एक अक्षर नुसते ऐकत होतो इतकेच नव्हे तर त्याचं श्रवण-पान करीत होतो. मी विचार करू लागलो : वैशालीमध्ये अशा स्त्रिया, अशा माता, अशा भगिनी असायला पाहिजेत. तिथे अशा स्त्रिया नाहीत असे नाही. पण सगळ्याच अशा नाहीत. मी नंतर म्हणालो—

“ रोहिणी, तू किती चांगली आहेस ! खरोखरच प्रेमाच्या राज्यांत केवळ जीवनालाच स्थान आहे. तिथं मृत्यूला जागा नाही. ”

“ सिंह ! प्रेम सदैव जिवंत असतं. दोघांपैकी एक जिवंत असेपर्यंतच नव्हे तर त्यानंतरहि जिथं आमचे पूर्वज राहात आहेत त्या प्रकाशमान लोकांत ते कायम राहतं. ”

आईचा आवाज ऐकून रोहिणी तिकडे धांवत गेली. आचार्यांच्या खोलीत त्यांची चाहूल ऐकून मी त्याच्या खोलीत गेलो. आचार्य माझें कवच पाहून म्हणाले—

“ सिंह, तुला हें कवच अगदी बरोबर बसतंय. ”

मी मान लववून आचार्यांच्या भाषणाला अनुमोदन दिले. कांहीं वेळ आम्ही युद्धाच्या तयारी विषयी चर्चा करीत राहिलो. मला त्यावेळी रोहिणीच्या त्या ‘ पितर लोकाची ’ आठवण झाली. मी आचार्यांना म्हणालो—“ गुरुजी, वीर मेल्यावर पूर्वजांच्या प्रकाशमान लोकांत जातात, यावर आपला विश्वास आहे काय ? ”

“ बाळ, माझ्या विश्वासाचा प्रश्नच विचारू नको. माझ्या मतानं ती एक गोड कल्पना आहे तरी मी म्हणतो ही कल्पना पुष्कळ बरी. पण पूर्वेकडच्या रजुल्ल्यांनी आपल्या प्रजेला अंध.कारांत ठेवायसाठी जी कल्पना काढली, व तो कपटी ऋषी प्रवाहण यानं जिचा प्रचार पूर्वेकडे जोरांत केला, ती कल्पना तर याहून वाईट आहे. पितर लोकांच्या कल्पनेत प्रियजनाच्या नित्य समागमाची भावना तरी होती. पण या रजुल्ल्यांनी याच लोकां पुन्हां पुन्हां जन्म घ्यायची—पुनर्जन्माची—कल्पना फैलावून दिली. त्यांत त्यांना आपला नीच स्वार्थ साधायचा होता. ते त्या कल्पनेद्वारां आपला या जगांतील अधिकार व भोग यांचं औचित्य शाबित करू इच्छित होते. ‘ही दास-

दासींची दुनिया आम्ही निर्माण केलेली नाही; मनुष्याच्या पूर्वकर्मांमुळेच त्याला दास्यत्व आलेलं असतं,' असा होता या रजुल्यांचा युक्तिवाद."

"जे लोक मानवी जीवनाचं मूल्य म्हणजे निव्वळ कल्पना समजतात, अगर जे जीवनाच्या नियमानुसार वागत नाहीत, त्यांनाच या कल्पनांचा प्रसार करायची जहूरी भासते असं मला वाटत."

"होय बाळ, दास्यतेच्या जगात कामचुकारांना जीवन रसाचा आस्वाद घेण्याची पात्रता रहात नाही. श्रम, व्यायाम, नृत्य, याच्या योगानं आपल्याला भूक चांगली लागते. म्हणून आपण आहाराचा रसास्वाद घेऊं शकतो. आणि तो पचवून आपलं शरीर पुन्हा श्रम, व्यायाम व नृत्य करण्यास आपण सक्षम बनवतो. जर आपण रसास्वादाकरता आवश्यक असे श्रम करण्यात कुचराई करूं तर रसास्वाद घेण्याची लायकी आपल्यात फार काळ राहणार नाही हें खास. दासांच्या श्रमावर पोसलेला मनुष्य स्वतः जीवनाचा आस्वाद घेण्यास लायक रहात नाही. मग तो कधी जीवनावर रागावतो, तर कधी दास्यप्रथा न्याय्य आहे हें सिद्ध करण्याकरता पुनर्जन्माच्या गोष्टी बोलतो. जीवनाचं रहस्य पुष्कळसं अज्ञातच असतं. परंतु जीवनाकडे पाठ फिरवून जीवनाची व्याख्या करणं म्हणजे केवळ वंचनाच होय."

"गुरुजी, आम्ही तक्षशिलेकरता प्राणोत्सर्ग करण्यास तयार आहोत, हीच जीवनाची सत्यता आहे."

"बरोबर बोललास बाळ! जीवनाच्या सत्यतेचा इन्कार केल्यानंतर आपण मनुष्य राहणार नाही. आपण मित्रे कीटक राहूं. असा पुरुष आपल्या गणाचा व बांधवांचा वैरी होतो. इतकंच नव्हे तर स्वतःचाहि वैरी होतो. तो जर कुणाचा मित्र होत असेल तर तो आर्तक्षत्रासारख्या लुटारू खुनी लोकांचा मित्र होईल. दुसऱ्याचं घर व दुसऱ्याची संपत्ति लुबाडणाऱ्यांचा मित्र होईल."

"तक्षशिलेचं चिर-यौवन... .."

(७)

रणांगण

‘टिहू’ असा सांकेतिक आवाज तीन वेळां झाला. आम्ही सर्व सावध होऊन आपापलीं आयुधें सरसावून नदीच्या पात्रावर पसरलेल्या दाट अंधारात डोळे फाड-फाडून चढूंकडे पहाण्याचा प्रयत्न करूं लागलों. चोहोकडे अत्यंत शांतता होती. एकमेकांचे श्वासोच्छ्वास ऐकू येत होते. परंतु आमचे कान नदीच्या पात्राकडे लागले होते. थोड्याच वेळांत थप-थप असा आवाज ऐकू येऊं लागला. या ठिकाणीं खड-काळ प्रदेश असल्यामुळे नदीचा प्रवाह फार अरुंद आहे. अंधेऱ्या रात्री पार्श्व याच ठिकाणाहून नदी उतरण्याचा प्रयत्न करतील अशी आम्हांला भीति वाटली. पलीकडच्या तीरावरील जंगलातून आमच्या टेहळ्यानें आम्हांला इशारा देण्यासाठीं हा संकेत ध्वनी काढला होता. पहातां पहातां ती थप-थप आणखी जवळ ऐकू येऊं लागली. त्या घोर अंधारांत फक्त आवाजाच्या अनुरोधानें आम्ही बाण मारीत होतो. तीरांनीं आपलें काम केल्याचें थोड्याच वेळांत कळून आलें. कारण वल्यांचा आवाज मार्गे परतल्यासारखा ऐकू आला. त्यावरून आम्ही निष्कर्ष काढला कीं निदान आजच्या रात्री तरी शत्रू इकडे येण्याचा प्रयत्न करणार नाहीं. बरोबर त्याच वेळीं पुन्हां एकदा संकेत ध्वनी ऐकू आला. संकट टळले नसून शत्रू मोठ्या तयारीनें येत आहे हाच याचा अर्थ होता.

नावांना तेथें तोटा नाही, हे आम्हांला ठाऊक होतें. सिन्धु नदीवरच्या नावा त्यानें जमा केल्या होत्या, इतकेंच नव्हे तर कुभा [काबूल] नदीवर शेंकडों नावा बांधवल्या जात होत्या हेहि आम्हांला ठाऊक होतें. मला पक्की खात्री होती कीं शत्रू सर्वस्व पणाला लावून नदी पार करण्याचा प्रयत्न करील. आम्ही आमचे धनुर्विद्या विशारद या तीरावर शत्रूची वाट पहात उभे ठेवले होते. तरीहि नावा या तीराला पोचतील हें भय होतेंच. म्हणून आम्ही शत्रूशीं दोन हात करण्यासाठीं खज्जधारी जवान तयार ठेवले होते. त्याचबरोबर आम्ही तीराजवळ पानें व काटक्या यांचे ढीग घालून ठेवले होते. ज्यावेळीं पन्नास एक नावा एकदम बाणासारख्या तीराकडे धावू लागल्या त्यावेळीं आमच्या धनुर्धारींनीं बाणांची वृष्टी सुरू केली. परंतु तो नावांचा पूर अडवणें आम्हांला अशक्य झालें व त्यांतल्या बऱ्याचशा नावा

या तीराला लागल्या. तेवढ्यांत आमच्या कांहीं वीरांनीं एकीकडचा पानांचा ढीग पेटवून दिला. त्यामुळं शत्रू किनाऱ्यावर पाय ठेवतात तोंवर जाळ एवढा मोठा झाला की त्या उजेडांत त्याच्या आकृति आम्हाला स्पष्ट दिसू लागल्या. नदीच्या बाळवंटांत बसून त्यांच्यावर तिरंदाजी करणें आमच्या धनुर्धरींना चांगलें जमत होतें. पण पार्श्वींचे पाऊल मार्गे हटण्यास तेवढा जोर पुरेसा नव्हता. शिवाय त्यांच्यांत बरेचसे कवचधारी होते. पण किनाऱ्याकडून त्यांनीं पुढें पाऊल टाकतांच मी आमच्या सैनिकांना लढ्याचा आदेश दिला. जाळाच्या लाल उजेडांत चमकणाऱ्या तलवारी, तुमुल जयघोष, जमीनदोस्त होणारीं प्रेतें! बरस! त्या खणा-खणीच्या प्रसंगीं फक्त एवढ्याच गोष्टी दिसत होत्या. आमच्या सैनिकांना एक आणखी सोय होती. आम्ही वरच्या बाजूला हातो, आणि शत्रू खालच्या अंगाला होते. व खालून प्रवाहाच्या उलट दिशेनें त्यांना वर चढावे लागत होतें. पायाखालचे दगड उतारावरून घसरत असल्यामुळें त्यांच्या अडचणीत आणखी भरच पडत होती. मी एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत दौड करीत आल्या सैनिकांना उत्साहित करीत होतो व शत्रूच्या रांगा विरळ होत आहेत हे माझे सैनिक स्वतः पहात होते. त्याच वेळीं माझी नजर एका बलिष्ठ कवचधारी पुरुषावर गेली. तो उतारावरून नावेकडे घसरत होता. मी खाली उतरायचा निश्चय केव्हा केला हें मला कळलेंच नाही. मात्र माझ्या एवढें लक्षात आहे की दुसऱ्याच क्षणीं माझ्या गदेच्या जबरदस्त प्रहारानें तो जमीनदोस्त झाला. मात्र येवढ्या अवधीत माझ्यावर चढूं बाजूंनीं पार्श्व सैनिक प्रहार करीत आहेत एवढे मला दिसलें. मी मोठ्या परिश्रमानें डाव्या हाताचा उपयोग उजव्या हातासारखा करण्याची संवय केलेली होती. असा दोन्ही हातांनीं लढणारा एक माणूस दोन माणसाची बरोबरी करतो ही आचार्य बहुलाश्र यांचीच शिकवण होती. माझ्या डाव्या हातात अजूनही माला धरलेला होता. त्याच्या अंगात कवच आहे हें लक्षात घेऊनच मी माझ्या गदेने पार्श्व सेनापतीला भूमीवर पाडलें होतें. तो या सर्व सैन्याचा सेनापतीच होता — अर्थात् हे सर्व आम्हाला नंतर कळून आले.

मी मोठ्या उत्साहानें आपली सहाधारी गदा चहुंकडे फिरवीत होतो व लांबच्या माणसांवर भाल्याची फेंक करीत होतो. मी ज्या बाजूला वळे तिकडे धुके वितळल्याप्रमाणें सैनिकांची दाणादाण होई. पण त्याच बरोबर पिछाडीकडून माझ्या कवचावर त्यांनीं प्रहारांमागून प्रहार चालविले होते. पण मला मात्र ते लोक किती आहेत व प्रहार किती होतात, हें पहाण्यास वेळ कुठें होता? शत्रूसैनिक एकामागून एक जमीनदोस्त होत असलेले पाहून माझा उत्साह दुप्पट वाढत होता. त्याचबरोबर आमच्या सैनिकांचा आवाज माझ्यापासून जवळच ऐकूं येत होता; तेवढ्यांत एक

भाला माझ्या उजव्या पोटरीमध्ये घुसला. मी स्वतःला सांवरत होतो तोच एक देवसदृश पार्श्व सैनिक आपली प्रचंड गदा माझ्या डोक्यावर भिरकावीत आहे असें मला दिसले. मी शेवटचा प्रहार त्या इसमावर केला खरा, पण मग मात्र माझ्या डोक्यापुढे अंधेरी आली.

मी पहिल्या प्रथम शुद्धीवर येऊन डोळे उघडून पाहिले तेव्हा दोन प्रहरची वेळ झालेली होती. मी एका झाडाखाली पडलो आहे असें दिसून आले. झाडाची हिरवी पाने हळू हळू हालत होती. त्या पानांशिवाय मला आणखी काही दिसले नाही. मी कुठे आहे या जिज्ञासेचें समाधान होत नाही हें पाहून मला उठावेसे वाटले आणि तेव्हा मला कळले की माझ्या रोमरोमांत तीव्र वेदना होत आहेत. मी ओठ दाबून धरून तसाच पडून राहिलो. नंतर पाहिले तो माझ्याकडे कोणीतरी बांकून पहात आहे चेहरा ओळखीचा वाटला. पण नीट लक्षांत येईना. अजून मला नीट शुद्धि आलेली नव्हती. मला वाटले मी पितर लोकांत आहे. तेथे सर्व पुरातन वीर चिर-किशोरावस्थेत राहातात असे मी ऐकले होते.

इतक्यात माझ्या कानावर शब्द आला—

“ प्रियकरा, आता जरा बरं वाटतंय का ? ”

रोहिणीचा शब्द ओळखणे त्या स्थितीतही मला कठिण नव्हते. वस्तुतः प्रथम मी जो घोटाळलो, तो तिने शिरस्त्राण, नासिकात्राण घातले होते म्हणून घोटाळलो. मी आपले दुःख विसरलो व मोठ्या आनंदाने म्हणालो—

“ रोहिणी, तू कुठं आहेस ? ”

“ प्रिय सिंह, जिथं तुम्ही तिथं मी ! ”

“ मग काय पितरलोकांत आपलं मीलन होत आहे ? ”

“ नाही सिंह, याच लोकांत बरं; पण जास्त बोलायचं नाही हं; आज तीन दिवसांनी तुम्ही शुद्धीवर येत आहांत. थांबा, सगळी हकिगत मीच तुम्हांला सांगत्ये. सिन्धुनदीच्या ज्या घाटावर तुम्ही पार्श्व सेनेच्या मुख्य दलाची दाणादाण केलीत, व जिथं तुम्ही त्यांच्या सेनापतीला कैद केलंत, तिथून जरा वरच्या अंगाला सध्या आहोत आपण. ”

“ काय मी कैद केले ? ”

“ होय, तुमच्या गदेच्या प्रहारानं तो बेशुद्ध होऊन जमीन दोस्त झाला. आणि मग आम्ही त्याला पकडून आणले. ”

“ रोहिणी, तू इथं केव्हा आलीस ? ”

“ थांबा, गप्प बसा पाहू. ” रोहिणीने माझ्या डोक्यावर हात फिरवीत म्हटले. “ प्रिय सिंह, तुम्हांला अशक्ता फारच आली आहे. तुमचं नेहमीचं

तांबूस असणारं तोंड पांढरं फटक पडलं आहे. म्हणून तुम्ही बोलायचे श्रम मुळींच घेऊं नका. अन् जास्त विचार पण करूं नका. वैद्यानं बोलायची मनाई केली आहे. मी तुमची सर्व जिज्ञासा तृप्त करूयें. तुम्हांला आठवतंय ? त्या दिवशीं मी तुम्हाला वड आर्लिगन दिलं, नंतर तुमच्या ओठांचं व डोळ्यांचं चुंबन घेतलं मी. तुम्हीं म्हणालांत—‘ प्रिये, मुकेल्या लालसांना चिर तृप्ति प्रदान कर.’ मी चिर-तृप्ति प्रदान केली. नंतर मी आपल्या हातांनी तुमच्या अंगांत चिलखत चढवलं. तुमच्या मस्तकावर शिरछाण बांधलं. तुमच्या शरीराचीं सर्व वर्म झाकून टाकलीं. नंतर पुन्हां एकदां मी तुम्हाला लौह-आर्लिगन दिलं. नंतर तुमच्या डाव्याबाजूला तलवारीचं म्यान लटकावलं, व उजवीकडे प्रचंड गदा. नंतर तुम्ही आईचा व बाबाचा आशीर्वाद घेऊन घोड्यावर स्वार होऊन रणक्षेत्राकडे रवाना झालांत. त्याच दिवशीं मी सरस्वतीच्या कर्मान्ताकडे [शेती] जाण्यासाठीं बाबाजवळ आज्ञा मागितली. पण ती आज्ञा त्या सरस्वतीकडे जाण्यासाठीं नव्हती. या समोरच्या सरस्वतीकडे—महासिन्धूकडे—येण्यासाठी होती. तुम्हीं पुन्हा बोलण्याचा प्रयत्न करता आहात हं. पण थाबा; मला ठाऊक आहे तुम्हाला काय बोलायचं आहे तें. तुम्ही माझे आभार मानणार आहात, होय ना ? पण इतक्यात नको; आता तुम्ही आपली जिज्ञासाच तेवढी तृप्त करून घ्या. ”

जराशा भावनोत्कंठेमुळे मला रलानी आली. त्यावरून माझ्या दुर्बलतेचे स्वरूप कळलं मला. म्हणून मी रोहिणीच्या प्लौहाच्छादित मुखाचा यत्रतत्र दिसणारा अरुणिमा न्याहाळीत स्वस्थ पडलों. तिने आपली हकीगत पुढे चार केली—

“ मी हें कवच मिळवून ठेवलं होतं व हत्यारांची जमवाजमवहि केली होती. बाल रोहितवर स्वार होऊन मी त्याच दिवशी रात्री सिन्धुनदी तटावर जाऊन पोचलों. डोंगराच्या गुहेंत तुमच्या घोड्याच्या गर्दीत मी आपला घोडा सोडून दिला. याच वेळीं मला लढाईचा आवाज ऐकूं आला. त्या हलकल्लोळांत देखील तुमच्या गंभीर गर्जना ओळखायला मला वेळ लागला नाही. मी तेथून धावत आलों, पण तुमचा आवाज बंद झाला होता. किनाऱ्याच्या वरच्या अंगाला उभी राहून मी पाहूं लागलों. आगीच्या प्रकाशांत एकमेकांना प्रहार करणारे वीर मला दिसले. आणि खाली पाण्यांत नावा पण दिसल्या. त्याच वेळीं मी दोन विशाल सेना-नायकांना एकमेकांवर वार करतांना पाहिलं. काय करायचं तें ठरवायच्या अगोदरच तुम्हांला पार्शवांनीं घेरलं पाहिलं. मी आपला भाला सरसावला व लढणाऱ्या शत्रुसैनिकांची फळी फोडून मी खालच्या बाजूस धांवलों. पण मला उशीर झाला. तिथं जातांच पाहिलं तों तुम्ही बेशुद्ध झालेल्या पार्श्व सेनापतीच्या शेजारीं पडलां होतांत. मी

तुमच्यावर प्रहार करणाऱ्या शत्रुसैनिकांवर मोठ्या चलाखीनं भाला चालवू लागल्ये. तितक्यांत आमचे बरेचसे सैनिकहि तिथं येऊन पोचले.

“पार्शवांचा सपशेल पराजय झाला. या एकाच ठिकाणी पार्श्व हरले असं नव्हे तर सगळीकडेच ते पराजित झाले. फक्त एका ठिकाणीच तेवढे नदीपार होऊन ते बरेच आंत घुसले होते. परंतु मद्र-वीरांनी तिथं त्यांची एवढी दाणादाण केली की त्यांना माघार घ्यायची देखील सुकिल झाली. आतांपर्यंतच्या बातमीवरून असं कळलं की पार्श्व शासकाची तयारी फार मोठी होती तरीहि तो सपशेल पराजित झाला. त्याचं फारच थोडं सैन्य जिवानिशी परत जाऊं शकलं. त्यांचा मुख्य सेनापती मजददातु तुमच्या गदेनं जखमी होऊन आमचा बंदी झाला आहे. आमच्या फौजा सिन्धुनदीच्या पलीकडे जाऊन यावेळीं पुष्कलावती [चारसदा] च्या बाजूला शत्रूच्या राहिलेल्या सैन्याचा पाठलाग करीत आहेत. कुभा [काबूल] व सुवास्तु [स्वात] या नद्याच्या काठी राहणारे आमचे बन्धू या कामी आम्हांला मदत देत आहेत. आपले मुख्य सेनापति प्रियमेध आज सकाळी तुम्हाला पाहून गेले. ते म्हणत होते, ‘तक्षशिला वैशालीची कायमची ऋणी राहील.’ त्यांनी तक्षशिलेला पण तसं लिहून पाठवलं आहे. तुमचा बचाव करतांना कपिलला फार मोठी जखम झाली आहे.”

“तक्षशिला वैशालीची ऋणी राहील.” या शब्दाचा प्रतिध्वनी माझ्या कानांत पुष्कळ वेळ गुंगत होता. वैशालीपासून ६० (साठ) योजनें लांब राहूनहि मी तिच्याकरतां काहींतरी करूं शकलो याचा मला अभिमान वाटला. व त्याच्या प्रभावानें माझे सारे शरीर पुलकित झाले. माझ्या जखमांवर सर्वांत गुणकारी औषध असेल तर हेंच. खालीं मान घालून बसलेल्या रोहिणीकडे मी पुन्हां टक लावून पाहूं लागलों. मी जरा भीतभीतच म्हटलें—“प्रिये रोहिणी, मी जास्त बोलत नाहीं. पण या शिरस्त्राणाची जरूर नसेल तर तें काढलंस तर बरं होईल.”

रोहिणीनें शिरस्त्राण काढून ठेवले. माझी सुधारत चाललेली प्रकृति पाहून तिला झालेला आनंद तिच्या चेहऱ्यावर विलसत होता. मी विचार करूं लागलों: ही दिसायला क्रोमल असली तरी हिच्या अंगीं केवढें साहस आहे! अशा स्त्रिया ज्या जनपदामध्ये असतील त्याला कोणीहि दास करूं शकणार नाहीं.

रोहिणीनें एक चषक [प्याला] कापिशेयी सुरा माझ्या ओंठाला लावली. त्या हातांमुळे ती जास्तच गोड लागत होती. तिच्या डोळ्यांकडे पहातां पहातां माझ्या मनांत तऱ्हेतऱ्हेचे विचार येऊं लागले. हळू हळू पापण्या जड होऊं लागल्या. अन् मग मला झोंप लागली.

माझ्या शरीरावर, विशेषतः कमरेच्या खाली, पुष्कळ व खोल जखमा झाल्या होत्या. त्यांना मलमपट्टी करून घट्ट बांधून टाकले होते. त्यामुळे मला थोडीशी सुद्धा हालचाल करतांना फार त्रास होई. त्या स्थितीत मला लगेच तक्षशिलेला नेणें धोक्याचें होतें. म्हणून तेथून जवळच असलेल्या सीमापालाचे घरी मला नेलें. तेथें मला किती दिवस रहावें लागलें व किती त्रास झाला याची मला आतां आठवण नाही. मला स्मरण आहे तें सदा माझ्याजवळ असलेल्या रोहिणीच्या हंसतमुख्याचें व तिच्या हातून माझ्या ओठीं लागलेल्या अंजीरवर्णी मधुर सुरेचें. मनुष्याचा स्वभाव तरी कसा असतो पहा ! तो आर्गाच्या डोबामधूनहि शांतल जागा शोधून काढतोच. दारुण परिस्थितीतहि मुख मिळवतोच. मी मृत्यूच्या दाढेतून नुकता कुठें मोकळा झालों होतो. माझ्या देहावर सगळीकडे जखमांचे वण होते. जसजसे दिवस जात होते तसतसा मी चांगला सुधारत होतो. पण माझी मात्र इच्छा ही की मी असेंच पलंगावर पडून राहावें व रोहिणी अर्गीच माझ्याजवळ बसून राहावी.

आठवड्याच्या आतच आचार्यहि माझ्या समाचाराला आले. तीन आठवड्यांनंतर मी शिबिकेंतून तक्षशिलेला रवाना झालों. दूत सैनिक व रोहिणी घोड्यावरून माझ्याबरोबर येत होती.

दारांतच आईनीं स्वागत केले. त्यांनीं माझ्या कपाळाचें चुंबन घेतलें. तेव्हां त्यांचे डोळे भरून आलेले मला दिसले. त्यांनीं इतकेंच म्हटलें—

“ बीरपुत्रा ! तुझें स्वागत असो. ”

(८)

उत्तर कुरुंतील युद्ध

माझ्या जखमा पूर्णपणें बऱ्या होण्यास तीन महिने लागले. कपिल हा तक्षशिलेंतील तरुण. यानेंच रोहिणीच्या बरोबर स्वतःचे प्राण धोक्यांत घालून माझा जीव बांचवला होता. आतां तो माझा जिवलग मित्र झाला होता. आमच्या वैशालीय बंधूनीहि आपल्या सेनानायकांकडून वाहवा मिळवली होती. तेहि माझ्यासारखेच जखमी झाले होते हें ऐकून मला फार अभिमान वाटला. मी ब्रिछान्यावर पडून होतो तेवढ्या दिवसांत माझ्याजवळ नेहमीं राहणाऱ्यांत रोहिणी नंतर दुसरा नंबर कपिलचा होता. कपिलशीं बोलतांना फार आनंद होई. त्यानें पुष्कळ देश पाहिले होते व तो

बहुश्रुतहि होता. त्यानें कपिशा [कोह-दामन, अफगाणिस्तान] उत्तरकुरू [वक्षु नदीच्या वरचा प्रांत], पश्चिम मद्र [पश्चिम इराण], बबेरू [बाबिलोनिया], इत्यादि देशांचा प्रवास केला होता व सार्थांबरोबर मुशाफरी करतांना कित्येक संकटांना तोंड दिलें होतें. एक दिवस मी कपिलला विचारलें —

“ बंधु कपिल ! त्या देशापैकीं तुम्हांला अधिक समृद्ध व अधिक सुखी कोण दिसलं ? ”

“ मित्रा ! तक्षशिला सोडूनच विचार करायला पाहिजे. तक्षशिलेसारखं सुव्यवस्थित शासन मला तरी कुठंच दिसलं नाही. आमच्या गणांत चोर व भित्रे यांचा मागमूसहि नाही. आणि याच्या उलट त्या देशांतून त्यांचीच संख्या फार आहे. पण हं, उत्तर-कुसुंतील नर-नारीनी आपलं शौर्य व औदार्य टिकवलं आहे. पार्श्व-बांनीं त्यांना परतंत्र करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. पण कुरूच्या डोंगराळ प्रदेशांत राहणारे त्यांच्यासारखे लोक जीवात जीव असेपर्यंत परतंत्र होणं अशक्य आहे. ”

“ आणि संपत्ति व समृद्धि ? ”

“ संपत्ति-समृद्धीचा अर्थ जर जीविताला आवश्यक अशा सगळ्या गोष्टींची सुलभता असा केला, तर उत्तर-कुरू हा अतिशय संपन्न व समृद्ध देश आहे. इथले लोक मुख्यतः मृगया व पशुपालन यावरच गुजारा करतात. कृषि फारच थोडी आहे. उत्तर-कुरूच्या डोंगरातून अकृष्टपच्य [जंगली] गहू व द्राक्षं होतात. ती द्राक्ष कपिशेयी द्राक्षासारखी मोठी व गोड नसतात. तरी पण ती पुष्कळ प्रमाणांत होतात. मात्र तेथील लोक चामड्याचे कपडे वापरतात व गाय, मेढे, घोडे यांचं मांस खातात. ”

“ घोड्याचं मांस ? अन् रोजच्या जेवणांत ? ”

“ होय, घोड्याचं तर गाईच्या पेक्षा जास्त. अन् ते घोडे पाळतातहि जास्तच. आमच्याकडे जें घोड्याचं मांस वर्ज्य केलं आहे ते तरी त्याच्या दुर्मिळतेमुळेच. वसंताच्या सुरवातीला तुम्हीहि त्याचं मांस खाळं असेलच, नाही का ? ”

“ हो, खाळं तर. पण कपिल, पूर्वेकडे घोड्याचं मांस फक्त यज्ञांतच खातात. आणि तो यज्ञहि मोठ्या खर्चाचा असल्यानं कोणी-कोणी राजेच तो करूं शकतात. अन् आम्ही गणवाले तर तो करीतच नाही. ”

“ मित्रा, उत्तर-कुरूमध्ये आणखी एक विशेष गोष्ट आहे. ती म्हणजे तिथं ‘मी’ व ‘माझं’ ही भावनाच नाही. ”

“ लाल्छहि नाही ? ”

“ लाल्छ सुद्धा नाही. आणि तिची जरूरीहि नाही. राजांच्या शासनामध्ये राजाज्ञेवरच सर्व प्रजेला चालावं लागतं. पार्श्व शासानुशासकी [शहानशहाची]

आशा यवन समुद्रापासून सिन्धुनदीच्या किनाऱ्यापर्यंत अनुल्लंघनीय आहे. आम्ही गणतंत्रवाले कोणा एका व्यक्तीला आपला स्वामी मानायला तयार नाही खरे; परंतु आमच्या इर्थाह कोणाजवळ जास्त शेती आहे कोणाजवळ कमी. कोणाजवळ जास्त जनावरं आहेत तर कोणाजवळ कमी. आम्ही व्यापार करूनहि आपली संपत्ति वाढवू शकतो. परंतु उत्तर-कुलंत ही असमानता कोणी मनातहि आणीत नाही.”

“म्हणजे मनातहि आणायचं नाही ? मग काय तिथल्या एका माणसाला दुसऱ्या माणसापेक्षा जास्त धन बाळगता यायचं नाही ?”

“कोणाची अलग-अलग अशी संपत्तीच नाही. तेथील लोकांचे सर्व कांहीं एकत्र—समाईक—आहे. त्यांचे मुख्य धन म्हणजे पाळलेली किंवा मृगयेनं मिळवलेली जनावरं. त्यांत सर्वांचे सारखे श्रम खर्ची पडलेले असतात. व उपभोगांत सर्वांना सारखा अधिकार असतो.”

“म्हणजे आळशी व मेहनती यांना सारखाच लाभ, असाच नाही का याचा अर्थ ? असं असलं तर आळशीपणा समाजांत भलताच बोकाळेल.”

“मित्रा, मुळीच नाही. त्यांचा स्वभावच असा बनला आहे की कोणीहि सामर्थ्य असताना कामचुकारपणा करीत नाही. आमच्या इथं खाणं झाल्यावर हात धुण्याची चाल आहे. मला वाटतं वैशालीतहि तशीच असावी.”

“हो तर, इथल्याहून जास्तच आहे. कारण तिथं चामड्याची कंचुकं वापरण्याइतकी थंडी कधी पडतच नाही.”

“अन् मित्र सिंह, आपण हेहि पहातों की कितीहि आळशी मनुष्य असला तरी जेवण झाल्यावर हात धुण्याचा अंगचोरपणा करत नाही पण ही चाल सर्व देशातून नाही. कम्बोज [काफिरिस्तान] मध्ये हात धुण्याची गरज आहे असं मानित नाहीत. तिथं खाल्ल्यानंतर हात कंचुकाला [आगरख्याला] पुसतात.”

“मग तुमचं म्हणणं काय, जर लहानपणापासून तशी संवय झाली तर कोणीहि कामचुकार होणार नाही, असंच ना ?”

“होय, मला वाटतं ज्याच्या त्याच्या योग्यतेनुसार जर काम घेतलं जाईल व कामचुकारपणा वाईट समजला जाईल, तर तसं वर्तन कोणीहि करणार नाही.”

“जाऊं घा, तुम्ही स्वतःच उत्तर-कुरूचे लोक पाहून आला आहांत, तेव्हां शंका घेण्यास जागाच नाही. पण तरीहि मला तो देश अद्भुतसा वाटतो.”

“अद्भुत ! प्रथम तर डोळ्यावर विश्वासच बसेना. उत्तर-कुरूच्या हद्दींत पाय ठेवणंच फार कठीण आहे.”

“कठीण ! कां बरं ?”

“ते दुसऱ्या लोकांना आपल्या देशांत येऊं देत नाहीत. त्यांना वाटतं आमची

जमीन व हवा हे लोक बिघडवून टाकतील. उत्तर-कुरुच्या हद्दीत जायला फार आकुंचित अशा पाऊलवाटा असून त्या भयंकर अवघड घाटांतून गेलेल्या आहेत. आणि शिवाय त्या वाटांवर निरंतर पहारा असतो. कोणी लपून छपून जाण्याचा प्रयत्न करील तर त्याला मृत्यूशिवाय दुसरा दंडच नाही. ”

“ मग तुम्ही कसे गेलांत ? ”

“ योगायोगच म्हणायचा. पार्श्वानी पश्चिम-गंधार गणाचा पराजय करून त्याला परतंत्र बनवलं, तेव्हापासून माझ्या व हरएक गांधाराच्या हृदयात पार्श्वाना-बद्दल जबरदस्त द्वेषाची आग भडकली आहे. मी व्यापारी सार्थाबरोबर वक्षुनदीच्या काठीं गेलों होतो. त्यावेळीं मी ऐकलं कीं, बाल्हिक [बलख, गांधाराच्या शेजारचा प्रदेश] चा क्षत्रप उत्तर-कुरुवर आक्रमण करण्याच्या विचारांत आहे. मी उत्तर-कुरु संबंधी जे कांही ऐकलं होतं, त्यावर माझा विश्वास बसत नव्हता. पण ऐकली होती प्रशंसाच : उत्तर-कुरुंत देवांचा अधिवास आहे. पृथ्वीवर तेवढं एकच स्थान आहे कीं जिथं देव अजूनहि सदेह वास करतात, ते हवेत उडूं शकतात, त्याच्या देशाच्या भोवताली पाच योजनेपर्यंत अशी कांही जादू आहे की त्या हद्दीच्या आंत गेलं तर मनुष्याचा वृक्ष बनतो. मित्रा, ही तर तुझी खात्री आहे ना की असल्या गोष्टीवर विश्वास ठेवायला मी कांही लहान मूल नव्हे. पण मला त्या विश्वास अविश्वासाशी कांही कर्तव्य नव्हतं. मला एवढंच दिसत होतं कीं हे नीच पार्श्व आणखी एका स्वतंत्र देशाला पराधीन करूं पहात होते. मी निश्चयच केला की उत्तर-कुरुनिवासीना मदत करून गंधार देशाच्या गुलामगिरीबद्दल पार्श्वानांचा सूड घेईन. मी दोन भाते तीक्ष्ण चाणानी भरले व आणखी शेकडो फाळ वेगळे बांधून घेतले मला हें आधीच ठाऊक होतं की वक्षु [आमू दर्या] नदीच्या तीरावर फक्त मुंजीचे [एक गवत] जंगल आहे. मी खड्ग, शाल्य, इत्यादि शस्त्रे नीट सांवरून घेतली. एक सुकवलेली कालवड बगलेत लटकावली. आणि कम्बोजच्या एका उत्तम पहाडी घोड्यावर बसून वक्षु नदीच्या कांठाकांठानं व नंतर वरच्या बाजूला गेलो. ”

“ काय एकटाच ? ”

“ होय एकटाच. अन मी खज्राशिवाय इतर सर्व हत्यारं लपवून ठेवलीं होती. ”

“ अज्ञात भूमीकडं अशा तऱ्हेनं जाणं ही मोठी साहसाची आणि धैर्याचीच गोष्ट आहे. ”

“ आणि निर्बुद्धपणाचीहि. आणि हें मी मान्य पण करतो. पण आयुष्यांत कित्येक वेळां मनुष्य अशा तऱ्हेच्या निर्बुद्धपणाच्या गोष्टी करित असतो. तूं सुद्धां

सिंह, त्या दिवशीं शत्रुपंक्तीत घुसून एकत्र्यानं मजददातवर हल्ला केलास ही कांहीं मोठी शहाणपणाची गोष्ट नव्हती.”

“होय, हें मला कांहीं मर्यादेपर्यंत मान्य आहे. सेनानायकानं आपलं डोकं शांत ठेवलं पाहिजे हें मलाहि कळतं. आणि त्यावेळीं मी या बाबतींत कमजोर ठरलों हेहि कबूल.”

“मग तसंच समज. शिवाय मी कांहीं कुठल्या सेनेचा संचालक नव्हतो. जास्तीत जास्त म्हणजे सार्थाच्या सहा पुढाऱ्यांपैकीं मी एक होतो, एवढंच. आम्ही सर्वजण बरोबरच व्यापाराकरतां निघालो होतो. जमीन अज्ञात होती हें खरं. पण मला हें ठाऊक होतं की वधूच्या वरच्या बाजूला जंगलात डोंगराचे जवळ फिरते गुराखी राहात असतात. आणि त्यांना उत्तर-कुरुच्या देवांचं दर्शन होत असतं. मी कादली भृगाचं चमकदार मऊ चर्म कित्येक वेळा बाल्हीकच्या व्यापाऱ्यांजवळ पाहिलं होतं. विशेष तपासाअंती हेहि कळलं होतं की फिरत्या गुराख्यांच्या जमातीचं वसतिस्थान जो मुंजवान पर्वताचा प्रदेश, तिथूनच हें चर्म येतं. मला थोगायोगानं त्या जमातीतला एक मनुष्य भेटला. त्यानं हि त्या देवलोकाच्याच गोष्टी सुरू केल्या. वासराचं कोमल मांस व त्याच्याबरोबर अंजिरी रंगाची कापिशेयी सुरा पिण्याम मी त्याला बोलावलं. थोड्याच वेळांत आम्ही चिर-मित्र बनलो. नंतर त्यानं सांगितलं की हे चर्म उत्तर-कुरूहून येतं. आम्ही त्यांना लोखंड देतो व ते आम्हाला हे चर्म देतात. लोखंडाशिवाय ते आमच्या कडून दुसरं काहीच घेत नाहीत.”

“मग तुझी खात्री झाली असेलच की तिथं देव राहात नसून मानव राहातात.”

“हो हो, तर. नाही तर मित्र सिंह ! देवांना मानवांची काय जरूरी ? मी त्या फिरत्या गुराख्यांच्या वस्तीकडे चाललो. धत्रपाचं सैन्य दुसऱ्या रस्त्यानं चाललं होतं, पण मी मात्र त्यांच्यावर नजर ठेवून चाललों होतो. पुढली हकिगत मी थोडक्यांत सांगतो. पार्श्व सैनिक डोंगरावर पोचले. त्या दिवशी मी एका मौजवत गोष्टांतच मुक्काम केला. त्याच दिवशी कांही पार्श्व सैनिकांनीं गोष्टांतील स्त्रियांवर बलात्कार करण्याचा प्रयत्न केला. शासानुशासाची या विरुद्ध सक्त ताकीद आहे. पण युद्धाच्या धामधुमीत दुसऱ्याच्या भाकरीवर तुटून पडणाऱ्या सैनिकांनी त्याची काय कदर असणार ? मी त्या दिवशीं त्यांना तक्षशिलेचं पाणी दाखवलं व सैनिकांना हत आहत करून त्या स्त्रियांचा बचाव केला. ते पाहून मौजवतांना फार आनंद झाला व त्यांचा माझ्यावर विश्वास बसला. आम्ही चटकन जनावरांना नदीपार नेलं व रातोरात अनेक योजनं मजल मारून दूरच्या घोर अरण्यांत घुसलों. मी पार्शवांचा किती कष्टा द्देषा आहे व त्यांच्याविरुद्ध उत्तर-कुरूंना मी

मदत कां करूं इच्छीत होतो हें मी आतां मौजवतांना समजावून सांगितलं, यावर प्रथम तर त्यांनीं पहिल्यासारखी देवांच्या कथेची पुनरावृत्ति केली पण जेव्हां त्यांना मला खऱ्या गोष्टी ठाऊक असल्याचं कळलं तेव्हां त्यांनीं हितकर्त्याच्या नात्यानं सांगितलं कीं उत्तर-कुरूचे लोक तुम्हांला पहातांच मारून टाकतील. मी मृत्यूचा उपहास करून म्हणालों—‘मरणं काहीं वाईट नाही, परंतु पांच तरी पार्शवांना मार-त्याशिवाय मी मरण मुळींच पत्करणार नाही.’ तेव्हां त्यांनीं मला वक्षूच्या डाव्या तीरावरील गुप्तस्थानापर्यंत पोचवण्याचं कबूल केलं, याच ठिकाणी लोखंड व कादली-मृगचर्म यांच्या देवघेवी चालत असत. ”

“तर मग मित्रा ! देवांच्या भूमीला तुझे पाय लागले एकदांचे. ”

“होय, आणि त्या बरोबरच त्यांचं देवपणहि माझ्या मनांतून नष्ट होऊं लागलं. थोडंसं पुढं जाईपर्यंत घोड्याचा उपयोग झाला. नंतर आम्हांला आपलं सामान मेंढ्यांवर लादून पायी चढ चढावा लागला. जिथं मेंढ्या जाऊं शकत नाहीत तिथं माणूसहि जाऊं शकत नाही हे उघडच आहे. मौजवत लोकहि आमच्या सार-खेच गोरें व बलवान असतात. पण ते न्हाण्याधुण्याचा विशेष विचार करीत नाहीत. आम्ही एक आठवडाभर वक्षूच्या वरच्या अंगाकडील कांहीं उपनद्या पार करीत गेलों, तिथं वक्षूचा प्रवाह अगदीं अरुंद पण जोरदार होता. आणि दोन्ही तीरां-वरून पुढं आलेल्या दोन दरडी जणू काय एकमेकींना चिकटायला आल्या आहेत असं वाटत होतं. त्यांतली उजवीकडची दरड जास्त उंच होती. वाटाळ्यानं सांगितलं कीं ‘बस ! इथंपर्यंतच आम्हाला ठाऊक आहे. कुरू लोक याच दरडीवर लांकडं टाकून अलीकडे येतात व लोखंड बदली घेऊन जातात. या दरडीपलीकडे जर आम्ही गेलो आणि त्यांच्या हातीं सांपडलों तर मृत्यू ठेवलेलाच. ’

“मला असं दिसून आलं की पार्श्व वक्षूच्या उजव्या किनाऱ्यावर अजून फार मार्ग आहेत. आतां मला पुढील कार्याची रूपरेषा ठरवायची होती. निरोप घेतांना मौजवत वाटाळ्यानं मला अशी धोक्याची सूचना दिली की ‘तुम्ही शेकोटी पेटवू नका. नाही तर धूर पहातांच देव आपल्या कोपाग्नीत तुम्हाला भस्म करून टाकतील.’ माझ्या जवळ सुकं मांस पुष्कळ होत व जंगलात पिकलेल्या द्राक्षांचे घोंसच्या घोंस लटकत होते. उपाशी मरण्याची भीति नव्हती. ”

“दुसऱ्या दिवशीं मी पहाटे उठून लांब जाऊन एका मोठ्या शिल्लेच्या आड बसून किनाऱ्याकडे पाहूं लागलों. त्यावेळीं तिकडे काहीं तरी हालचाल होत आहे असं वाटलं. जरा निरखून पाहिलं तों तीं माणसं आहेत असं दिसलं. त्यांचे कपडे हिरव्या रंगाच्या चामड्याचे होते व ते डोंगराच्या हिरवळीतून मुळीच वेगळे दिसत नव्हते. त्यांच्या मस्तकांवर कान-टोप होते व अंगावरच्या चामड्याच्या चादरी जान-

व्यासारख्या उजवा हात मोकळा ठेवून बांधलेल्या होत्या. त्यांच्या वाव्या खांद्यावर त्याच हिरव्या रंगाचा भाता व हातांत धनुष्य होतं. त्यांच्या पायांत जोडे पण होते. ज्यांच्या बाजूने पार्श्ववांशी लढण्याकरतां मी इथं आलों तेच हे देव-देवी आहेत असं मला वाटलं. ते मधून मधून नाकपुड्या उडवून वास घेत आहेत व कान टवकारून कानोसा घेत आहेत असं मला दिसलं. मित्रा, खरं सागायचं तर मला भीतीच वाटली. माझ्या मानवेतेचा तर त्यांना वास आला नसेल ? मी दगडाला अगदीं चिकटून पडून राहिलों. मुंग्यांच्या रांगेप्रमाणं ते खालच्या बाजूला जात असलेले मला दिसत होते.

“ यावरून मी तेव्हांच ओळखलं कीं यांचा पहिला मोर्चा आणखी खालच्या बाजूला आहे. रात्रीचा अंधार पडला, तेव्हां मी आपलीं सर्व हत्यारं व काहीं मांसाचे तुकडे बरोबर घेऊन खालीं उतरण्यास-नव्हे सरकण्यास-सुरवात केली. किती वेळ लागला न कळे पण मी एक योजन खालीं जाऊन पोचलों. तेथून जवळच वक्षूच्या खळखळत्या प्रवाहालगत शेंकडों हात उंच अशी कडातूट टेकडी होती. देव तिच्या मागल्या बाजूला आग पेटवून मांस भाजीत होते. त्या मांसाचा वास माझ्यापर्यंत येत असल्यामुळं माझ्या तोंडाला एकसारखं पाणी सुटत होतं. मौजवताचं ग्राम सोडल्यानंतर मला आगीचं दर्शन आजच झालं. ”

“ वाळक्या मांसाचे कित्येक घांस खाल्ले व जवळच्या क्षत्र्याचं पाणी पिऊन एक आड जागा शोधून सकाळ होण्याची वाट पहात पडून राहिलों. थोडा अंधार असतांनाच मी उठलो व दिवसभराचा आधार व्हावा म्हणून थोड मास खाल्लं. आणि काल जिथं देवांनीं आगटीं पेटवली होती तिथे पाहूं लागलों. हिरवी वस्त्रं धारण केलेले काहीं लोक उजाडतांच त्या खड्या टेकडीच्या कडेकडेनं पालींसारखे सरपटत जात होते. ते आपल्या साथीदाराना कांहीतरी सागत होते पण मला त्याचे शब्द अस्पष्ट ऐकूं येत होते. देवांची भाषा आमच्या तक्षशिलेंतल्या भाषेपेक्षा वेगळी आहे. पण मला ती समजते. चांगलं उजाडल्यानंतर मला देव-देवीचे चेहरे स्पष्ट दिसू लागले. त्यांच्या हावभावावरून ते भयभीत झालेले दिसले. ”

“ दोन प्रहरच्या सुमारास पार्श्व सैनिकांची रांग दृष्टीस पडली. रस्ता इतका अरुंद होता कीं एका वेळीं एकच मनुष्य ल्यावरून जाऊं शकत होता. त्यांना टेकडी-जवळ येतांना पाहून माझ्या हृदयाला कंप सुटला. जरा वेळ थांबून मी पाहूं लागलों तों त्यांच्यातील एकाच जोडा काढून कमरेला खड्ग लटकावून त्या टेकडीवर सरकत सरकत चढण्यास सुरवात केली. त्याच्या पायांची चाट्टूल ऐकून देव आपले खड्ग व धनुष्य सावरून तयार बसले. ज्या खडबडीत भागावरून हे प्राणी रांगत होते तो टेकडीचा तिरपा भाग असा होता कीं देवांच्या तोंडापुढला दगडाचा कोपरा ओलांडून

जेव्हां ते पुढें येतील तेव्हांच देवांच्या दृष्टीस पडतील. अन् म्हणून त्या संक-
टाची कल्पना माझ्या इतकी देवांना नसावीस दिसले. टेकडीची वरची थोडी चढण
फारच अवघड होती. ती फारच सावकाशीनं चढावी लागे. बाकीच्या भागावरून मात्र
दौडत देखील जातां येत होतं. पार्शवांना अडवणाऱ्या देव-देवींची संख्या दोनशेंहून
जास्त नसावी. पण पार्शवांची संख्या दोन हजारांहून जास्त माझ्या समोरच होती.
मी विचार करूं लागलों : इथं अटकाव न होता पार्श्व जर पुढं गेले तर मात्र ते
आपल्या संख्याबळाच्या जोरावर देवाचा पराभव यशस्वी रीतीनं करतील.

“दाट झाडीत बसून मी आपलं धनुष्य सरसावलं, व त्या उतारस्थळावर लक्ष
ठेवून राहिलों. जो कोणी पैलतीरावरून तिथं पोचेल तो माझ्या बाणाच्या अचूक
नेमानं खाली वक्षूच्या प्रवाहांत चिर-शांती घेई. शत्रू-सैनिक टेकडीच्या कोंपऱ्यापर्यंत
आला की मी शरसंधान करीत असे. म्हणजे मग असें होई की तिथल्या निमुळत्या
भागावरून खाली घसरून पडणारा शत्रू फक्त मला व देवमंडळींनाच दिसूं शके. एका
मागून एक असे पार्श्व सैनिक खाली पडत होते. असे कित्येक तास गेले, पण पाठी-
मागच्यांना कांही एक शंका आली नाही. तिकडे देवहि पडणाऱ्या सैनिकांचं रहस्य
न कळल्यामुळे आश्चर्यानं थक् झाले होते. पण सर्वांच्या आधी तें रहस्य कुणाला उम-
गलं असेल तर तें देवानांच मी ज्या झाडीत लपून राहिलों होतों तिकडे दृष्टी लावून
राहिलेल्या देवांच्या नजरामध्ये क्रोध नसून स्नेह होता आणि हें पाहून मला आनंद
वाटला. कमीत कमी निदानपक्षी देवमंडळी मला आपला सहाय्यक तर समजतातच
हें लक्षांत आल्यावर मला समाधान वाटलं.

“दोन प्रहर होईपर्यंत खालून पार्शवांना ही बातमी मिळाली होती की पन्नासां-
हून अधिक पार्श्व वीरांची प्रेतं वक्षू मधून खालच्या बाजूला वहात जात आहेत.
आपले वीर देवाच्या बाणाना बळी पडत नसून माझ्या बाणाना बळी पडत आहेत
हे त्यांना अद्याप ठाऊक नव्हतं त्यांना वाटलं देवानीच त्यांना मारलं. आतां त्यांच्या
पुढाऱ्यानं त्यांना सरकण्या ऐवजी धावण्याची आज्ञा केली. त्याचा परिणाम फार
चमत्कारिक झाला. धांवत वर येणाऱ्या माणसातून अर्धी माणसं खाली वक्षु नदीत
पडत होती व अर्धी इतक्या लौकर त्या अडचणीच्या जागेंतून पलीकडे जाऊ होती
की त्यांना मारण्यास मी एकटा अपुरा पडलों. पण पुढं जाताच त्यांच्यावर देव-देवी
मंडळी तुटून पडण्यास तयारच होती. आतां मी निवडक लोकांनाच तीर मारीत
होतों. बाकीच्यांशीं देवांना झुजावं लागे. संध्याकाळच्या सुमारास मला हें स्पष्ट
दिसलं की इतके मेल्यानंतरहि पार्शवांची संख्या पुष्कळच आहे व त्या ठिकाणीं
लढणंहि शक्य नाही.

“अंधेर पडल्यावर मी आपली गुप्त जागा सोडून वरचा रस्ता पकडला. देवांनीही माझाच मार्ग स्वीकारला. पार्शवांनी जरी त्या ठाण्याचा ताबा घेतला तरी आतां अंधेर झाल्यामुळे त्यांची माणसं वर येऊ शकत नव्हती. अन् म्हणूनच त्यांना देवाचा पाठलाग करणंही शक्य नव्हतं.

“मी पुन्हां त्या दोन टेकड्यांमधील लहानशा वक्षु धारेकडे गेलों. त्यांपैकी एका टेकडीचे आडून कोणी तरी एक मनुष्य माझ्या पुढं येऊन उभा राहिला. मला जरा भीति वाटली. माझ्यावर देव-दंड पडणार की काय असं वाटलं. पण थोड्याच वेळांत त्या मनुष्यानं माझ्या खांद्यावर हात ठेवून म्हटलं- ‘मानवा ! भिऊं नको, देव तुझ्या मित्रत्वाचा स्वीकार करीत आहेत.’

“‘मी हें मोठं भाग्य समजतों. नीच पार्शवांना देव-लोकांच्या विरुद्ध चढाई करतांना पाहून मी देवाना मदत करण्याच्या उद्देशानं हा प्रवास केला. पण मला आतापर्यंत वाटत होतं की, मी देवाच्या उपयोगी न पडतां त्यांच्याच हातून मारला जाईन.’

“‘होय, तें खरं आहे. आम्ही देव कोणालाहि आपल्या भूमीवर पाय ठेवू देत नाही. मानव येऊन आमच्या देव-भूमीत आपले दोष पसरवतील, या भीतीनं आम्ही कोणालाहि मानवाला जिवंतपणी आमच्या देव-भूमीला स्पर्श करूं देत नाही. परंतु तूं आपल्या आचरणानं देवांच्या मित्रत्वाची लायकी सिद्ध केली आहेस. म्हणून आम्ही तुझे देव-भूमीत स्वागत करतो.’

“मी विचारल्यावरून त्या व्यक्तीनं आपण देवांचा सेनापति—किंवा इंद्र म्हणून पाहिजे तर—आहों, व आपलं नांव मघवान आहे असं सांगितलं. मी मघवानला सांगितलं की पार्शवांची मग्न्या पुष्कळच जास्त आहे; आतापर्यंत त्याचं फार थोडं सैन्य इथं येऊन पोचलं आहे. इंद्रानं मोठ्या आत्मविश्वासानं सांगितलं—‘हा पहिला मोर्चा अगदीच कच्चा होता. पुढचे मोर्चे एका पेक्षा एक प्रबळ आहेत. हो, पण एक सागतो; पार्शवांना नुसतं पराजित करून भागणार नाही, तर त्यांच्यापैकीं एकहि मनुष्य जिवंत परत जातां उपयोगी नाही. आम्हाला पार्शवाबद्दलच काय पण कुठल्याहि मानव जनाविषयी कांहीच ज्ञान नाही. देवभूमीतून बाहेर जाणं कोणालाहि क्षम्य नाही. म्हणून तूं पण याबाबतींत आमचं मार्गदर्शन कर.’

“इंद्राच्या बोलण्यांत एक अजब प्रकारची गोडी जाणवली. त्याची भाषा आमच्या भाषेशी पुष्कळच जुळत असली तरी तीत आमच्या भाषेपेक्षां शब्दाचं भांडार कमी होतं. शब्दाच्या उच्चारंतहि फरक होता. आणि स्यांत संगीताच्या स्वराचं मिश्रण असावं असं वाटे. मला देवांची भाषा समजण्यास अडचण वाटली नाही. कदाचित मला पुष्कळ आर्य-भाषा माहीत असल्यामुळ ती कठीण वाटली नसेल.

मी इंद्राला म्हणाली—‘आतां इतक्यांत दुसरं कांहीं काम नसेल तर आपण शत्रूचा प्रतिकार करण्यामंबंधी विचार करू या.’ सर्वांत महत्वाची हीच गोष्ट आहे असं इन्द्राचं हि मत पडलं. भाषा व वेष या दोन्ही बाबतींत अगदी साधासुधा असूनहि इंद्राच्या अंगी समजशक्ती पुष्कळ आहे हें मला दिसून आलं, तो म्हणाला—‘आमच्या संरक्षणाच्या बाबतींत एक तर आम्ही आपल्या मोर्चेबंदीपैकी काही मोर्चे अगदी एका माणसालाच जातां येईल अशा अडचणीच्या व चिंचोळ्या खिंडीत लावले आहेतच; शिवाय कुठं कुठं आम्ही अशा खिंडींवर वरून दगडाच्या राशी ढकलून देतां येतील अशा जागा तयार करून ठेवल्या आहेत.’ हत्यारांच्या बाबतींत विचारलं तेव्हां खड्ग, शल्य, धनुष्य गदा इत्यादि हत्यारं त्यांच्या जवळ असल्याचं कळलं ती हत्यारं जरी खालून आणलेल्या लोखंडांची देवकारागिरानीं बनवली होती, तरी तीं पुरेशीं ठाक ठाक होती. कोणा कोणच्या जागी, किती सैनिक बरोबर घेऊन कुठल्या तऱ्हेनं लढायचं वगैरे गोष्टी त्याच रात्रीं आम्ही ठरवल्या.

“सिंह, मला वाटतं पार्श्व सैन्याचा कशा तऱ्हेनं संहार झाला हें समजण्यापेक्षां तुला देवभूमी विषयीची माहिती जास्त आवडेल, नाही ?”

“मला तर तेंहि आवडेल, पण कपिल, कदाचित् तुला आपल्या वीरतेचं स्वतः वर्णन करणं पसंत नसेल, होय ना ? अच्छा, तुझ्या इच्छेबाहेर मी नाही.”

“पण मित्रा, खरी गोष्ट तर ही आहे की या युद्धसाधनामुळं पार्श्व सेनेचा कशा प्रकारं सर्वनाश होणं शक्य आहे हें तर तुला समजणं अवघड नाही. तेथली काहीं विशेष गोष्ट असेल तर ती ही की त्या युद्धात देवीचा हिस्सा अगदी सारखा होता. हो, पण एक गोष्ट सांगायची राहिलीच. उत्तर-कुरुचं लोक स्वतःला देव-जातीय म्हणवतात व ‘देव’ या पदवीत कमल्याहि रहस्य-पूर्ण शक्तीची जाणीव त्यांच्या मनांत बिलकुल नाही. आणखी कित्येक वर्षं त्यांच्यात राहून मला असं दिसून आलं की स्वतंत्रता त्यांना प्राणापेक्षा प्रिय आहे व स्वातंत्र्याच्या रक्षणाकरतां त्यांना कित्येक वेळां आपले हात रक्तरंजित करून घ्यावे लागलेसं दिसलं. पण त्यांचं अंतःकरण पाहिलं तर ते स्वभावानं अतिशय मृदु व व्यवहारात पूर्णपणानं सच्चे आहेत. शोक चिंता भय इत्यादि गोष्टी वाळूवरच्या रेघेप्रमाणच त्यांच्या मनावर फार वेळ परिणाम करू शकत नाहीत.”

“‘देव-देवी’ या शब्दाचा आम्ही जसा अर्थ लावतो, मानतो त्या अर्थानं त्यांना स्वतःला कांहीच अभिमान वाटत नाही का ?”

“नाही सिंह, ते तो फक्त जाति-वाचक शब्द समजतात.”

“ठीक आहे. युद्धानंतरची त्यांची मनोवृत्ति व देवभूमीच्या आणखी कांहीं गोष्टींसंबंधी सांग पाहू ?”

“युद्धांत देवांनीं एक एक शत्रु निवडून मारला. मीहि आपल्या शक्तीप्रमाणं मदत केली. कित्येक देव-देवी संकटात पडून युद्धांत कामास आले. पण ज्या दोन-प्रहरीं हा नर-संहार संपला त्यावेळी त्यांनी वक्षूच्या थंडगार पाण्यात स्नानं केलीं व आपली चर्मवस्त्रं धुतलीं. त्यांच्या अंगकातीचं वर्णन कसं करूं? तिची थोडीशी कल्पना आपल्या रोहिणीवरून येईलमं वाटतं. त्याचे केंस जास्त पिंपे; त्यांचे डोळे जास्त निळे; आकारांत ते आमच्यापेक्षां जास्त मोठ्या स्त्री-पुरुषांच्या बरोबर येतील. देवाना क्षौर ठाऊक नाही. मला असं वाटतं कीं लोखंडाचा उपयोग देखील त्यांनी पुष्कळ उशीरां व तो सुद्धा शत्रूच्या प्रहारापासून बचाव करण्याकरतां चालू केला असावा. हाडाच्या हत्याराचा उपयोग ते अजूनहि करतात.”

“आणि पोशाख ? ”

“पोशाखाच्या बाबतींत मी सांगितलंच आहे. ते फक्त चामड्याचाच उपयोग करतात. तोहि कंचुक म्हणून नव्हे तर चादरीमारखा. तें मी पहिल्यानं सांगितलंच आहे. उकाडा होऊं लागला म्हणजे देव किंवा देवी कोणीहि आपल्या शरीरावर कांहींच वस्त्र ठेवांत नाहीत. त्यावेळी देवाचे केंस व दाढी, आणि देवीचे भांग काढलेले केंस जणू काही यज्ञकुंडातून निघालेल्या ज्वालाचे किरणच असल्यासारखं दिसतात. आणि सौंदर्य ? ते तर देवकन्यांमध्येच आहे. त्याला उपमा मानवी स्त्रिया-मध्ये मिळणं कठीणच. तिथं सर्वच रोहिणी आहेत, एवढं सांगितलं की त्या सौंदर्य-राशीच्या थोडं तरी जवळपास पोचलो असं होईल.”

“विजय झाला त्या दिवशी संध्याकाळच्या आधीच देवकुमार व देवकन्या यांच्या हुंडीच्या हुंडी मधे, दूध व मृगमास घेऊन पर्वताच्या पठारावरील एका हिरव्यागार विस्तृत मैदानावर जतू लागल्या. एका बाजूला लाकडाची आगटी पेटवून तीत मास भाजलं जाऊं लागलं. देव अग्नीचं रक्षण मोठ्या काळजीनं करतात व तो विसला असतां दोन लाकडं एकमेकावर घासून तो पुन्हां उत्पन्न करतात. एका ठिकाणी मऊ चामडी पसरून त्यावर वसून हरित सोम (हिरवी भाग) दगडावर वाटला जात होता. द्राक्षांचीं जंगलं असूनहि देवाना सुरा बनवायची ठाऊक नाही. अन् अशी सुरा मिळाल्यावरहि त्यांना कदाचित ती पसंत देखील पडणार नाही. हें चारू असतां एकीकडे देव-तरुण-तरुणीचं गाणं सुरू झालं होतं. परंतु लघुभोजन व सोमपान झाल्यावर देवांचं जें नृत्य त्या रात्री मी पाहिलं तें खरोखरच सदैव आठवण राहाण्यासारखं होतं. आम्ही गाधारवासीहि नृत्य-संगीताचे फार भोक्ते समजले जातो. पण मला वाटतं देवांचाच पहिला नंबर लागेल. इंद्राच्या सांगण्यावरून माझी त्या मंडळींना पूर्ण ओळख झाली होती. म्हणून देवकन्यांनीं माझ्या सभोवतीं

वर्तुळ करून नाच चालूंक केला. मध्येच मी थकलों तर मधुक्षीरमिश्रित सोमरसानं भरलेला चषक घेऊन तो आदरपूर्वक माझ्या तोंडाला लावण्यासाठी देवांगना तत्पर रहात होत्या.

“ त्यांचा युद्धाचा सगळा थकवा या एका रात्रीच्या नृत्यानं नष्ट झाला आहे असं मला दिसून आलं. हे लोक एका भोळ्या युद्धाच्या धामधुमीतून नुकतेच मोकळे झाले आहेत याचा मागमूसहि दुसऱ्या दिवशीं राहिलेला दिसला नाही. इतक्या लवकर युद्धाचा परिणाम विसरण्याचं आणखी एक प्रमुख कारण होतं— ”

“ हृदयाची निष्ठुरता हेंच का तें कारण ? ”

“ नाही सिंह, देवांना निष्ठुर व्हायला फारच कमी अवसर असतो. देव-मंडळींना जीवनाबद्दल आणि केवळ जीवनाबद्दलच आपलेपणा वाटतो. सोमरस देवांची फार आवडती वस्तु असली तरी सोमपानानं अमर होण्याची कल्पना चुकीची आहे. वस्तुतः त्याच्या या अमर-आनंदमय जीवनाचं रहस्य जर कोणतं असेल तर व्यक्ति या नात्यानं निर्मम व निष्परिग्रह असणं हेच होय. मी ते सुरवातीलाच सांगितलं होतं. देव-मंडळींत अलग अलग परिवाराची प्रथा नाही. ”

“ तर काय सगळे परिवार एकत्रच राहतात ? ”

“ नाही, त्यांच्यात परिवारच नसतात, किंवा असं म्हणावं की सर्व देव लोक हा एकच परिवार आहे. ”

“ अन् लग्नं वगैरे ? ”

“ या बाबतीतहि त्यांची पद्धत ऐकून मानव नाकं मुरडतील. पण ज्यानं देव-भूमीतलीं दृश्यं आपल्या डोळ्यांनीं पाहिलीं असतां त्याला त्यात कांहीं दोष वाटणार नाही. तिथं प्रत्येक देवी उन्मुक्त देवी आहे; ती कोणाची भार्या नाही. ती पद्म-सरोवरांत विहरणारी भ्रमरी आहे. ती पाहिजे त्या पद्मकोषात रात्र घालवण्यास स्वतंत्र आहे. त्याचप्रमाणं देवाहि स्वच्छंदी आहेत. परंतु ही स्वच्छंदता देवसमाजाच्या सीमेचं अतिक्रमण करूं शकत नाही. कोणत्याहि देवाचा स्वतःचा पुत्र नाही किंवा आपला म्हणवण्यासाठी पुत्र नाही. कारण की वेगवेगळ्या वेळीं निरनिराळ्या अंकशायिनी देवांगनाच्या पोटच्या देवबालकांना कोणाचा पुत्र म्हणतां येईल ? परंतु यामुळं देवबालक पितृ-प्रेमाला पारखा तर होत नाहीच; पण उलट त्याला तें जास्तच मिळतं. मीहि अडीच वर्षं देवभूमींत राहिलों. एकीपेक्षां जास्त देवकन्यांच्या प्रेमास पात्र होण्याची संधी मला मिळाली, अन् मला वाटतं या अवधीत उत्पन्न झालेल्या मुलांत माझा औरसहि कोणी असेलच. पण तें समजायला काहीं साधन नाही. देवबालक दिसल्यावर त्याचं चुंबन घेऊन त्याला थोडा वेळ तरी जवळ घेतल्याशिवाय कोणीही देव पुढं जात नसे; त्यावेळीं पुत्रप्रेमानं त्याचा देह पुलकित

झालेला मला दिसत असे. या बाबतीत मानवांची व देवांची अवस्था मला सारखीच वाटे. मला प्रथम ही गोष्ट जरा चमत्कारिक वाटे पण नंतर ती अगदी स्वाभाविक वाटू लागली. ”

“ काय हा यूथ-विवाह पशूसारखा नाही वाटत ? ”

“ इथून विचार केला तर तो खुशाल पशुवत वाटो, पण तिथं मात्र डोळ्यांनी पाहिल्यावर तें एक दिव्य-दृश्य असं वाटतं. प्रत्येक तरुण दुसऱ्या तरुणाचा पितृज बंधू; तशाच सगळ्या तरुणीहि परस्परांच्या स्वसा [भगिनी]; हर एक बालक हर एक वयस्काचा स्वकीय पुत्र किंवा कन्या, प्रत्येक वृद्ध-वृद्धा, आज्ञा-आजी, प्रत्येक देव-देवी अकाम असताना भाऊ बहीण, कामना झाल्यावर प्रेमी-प्रेमिका. परंतु तिथं प्रेम एकतर्फी नसतं. खोटं प्रेम व बलात्कार देवलोकांत अक्षम्य अपराध समजतात.

“ प्रेमात बलात्कारहि नाही व प्रलोभनालाहि कुठं स्थान नाही. वस्तुतः तिथं प्रलोभनाचं काही साधनच नाही. कारण मृगया, पशुपालन, मधु-संचालन, यापासून जी काही प्राप्ति होते ती सर्वांची सम्मिलित संपत्ति असते. त्या देवजीवनाच्या मधुरतेचं वर्णन शब्दांनी करता येणार नाही. परंतु सर्व देवभूमी व तींतील देव-समाज याच्या स्वरूपाचं चित्रण आपण जर आपल्या मनश्चक्षूंसमोर उभं करून पाहू लागलों तर त्याच्या दिव्यत्वाची थोडीशी कल्पना येईल. ”

“ कपिल, तर मग तू देवभूमी कां सोडलीस ? ”

“ त्या दिव्यभूमीचा आदर्श मानवापुढं सादर करण्यासाठी मी अधीर झालों होतो, असं म्हणा; किंवा असं म्हणा की मानवांकडून मागून घेतलेल्या लोखंडावर अवलंबून असलेलं अस्तित्व मला डळमळीत पायावर उभारलेलं आहे असं वाटलं. अर्थात हेहि खरं की माझ्या हयातीत हा पाया ढासलेलच असं नव्हतं. असंहि म्हणा हवं तर की बंधु-बांधवांचा वैयक्तिक स्नेह आठवू लागल्यामुळं तिथं माझं मन लागेना. या सर्व गोष्टींमुळं माझं मनच तिथून उडालं असंहि म्हणा हवं तर. पण मी काही चोरून लपून तिथून आलो नाही. ”

“ तर मग मित्रा, तुला त्यांनी राहण्याचा आग्रह नाही केला ? ”

“ प्रेमाचा आग्रह तर पुष्कळच केला. जबरदस्ती करणं त्यांच्या स्वभावाच्या विरुद्ध आहे. अन् विशेषतः मित्रावर तर अशक्यच. देवकन्यांना कळलं की त्यांचा मानव-वीर आपल्या देशी जात आहे; तेव्हा तर काही विचारूच नको. त्यांनी आपलं प्रेमजाल आणखीनच विस्तृत केलं. त्या मला फुलांनी बहरलेल्या वनांत घेऊन जात. तिथं रानफुलांनी त्या आपले केस सजवीत व माझ्या भोंवतीं बसून माझ्या कानांत फुलं लटकावीत. कुणी केंसांत फुल-माळा घालीत; कुणी माझ्या खांद्यावर गाल टेंकवून म्हणत-“प्रिया, ज्यांच्या करतां तुम्ही आम्हांला सोडून जाणार त्या

मानव स्त्रिया असतात तरी कशा ?' मला त्यांच्या प्रश्नाचं उत्तरच सुचत नसे. मला एक वेगळी स्वतःची अशी देवागना पाहिजे; एक वेगळा मुलगा. स्वतंत्र घर, स्वतंत्र गुरं-ढोरं असं सर्व स्वतंत्र पाहिजे, असं मी त्यांना कसं सांगणार ? त्यांची सम्मिलित राहणी जरी आमच्या देशांत चालू करणं शक्य नसलं तरीहि त्यांच्या त्या जीवनाबद्दल ईर्ष्या वाटणंहि तितकंच साहजिक होतं. त्यांच्या त्या सुंदर मूर्तींनी आपल्या मधुर वर्तनानं कित्येक दिवस मला आपल्या निश्चयापासून थांबवलं होतं. आणि पुरुषाची व विशेषतः माझा मित्र इंद्र याची इच्छा मी देवभूमी सोडावी अशी सुळीच नव्हती. ”

“ शेवटीं मी तिथून निघण्याचा विचार कायम केला; तेव्हां देवभूमीच्या संरक्षणाबाबत इंद्र व इतर प्रमुख देव-पितर व देव-माता यांच्या बरोबर कित्येक आठवडे चर्चा केली : देवभूमीत — उत्तर-कुलंत — लिहिण्याची कला कोणालाच ठाऊक नाही. तरीहि मी भावी देव-संतानाकरता भूर्जपत्रावर काही गोष्टी लिहून गुहेत ठेवल्या आहेत. त्या मी आपल्या देव बंधूंना सांगितल्याहि होत्या. पहिली गोष्ट म्हणजे दारायोशनं त्यांच्यावर जें मोठं आक्रमण केलं, त्याचा प्रतिकार करण्यास मुख्य मदत लोखंडाची झाली; त्या लोखंडास देव आपली वस्तु असं मानीत नाहीत. जर लोखंड मिळालं नसतं तर हाडं, दगड, लाकडं यांच्या हत्याराच्या मदतीनं त्यांना पार्शवांना पळवून लावता आलं नसतं. हे काही त्यांच्यावरचं आक्रमण नव्हे; कादली भृगाच्या उद्गम-भूमीवर लोकांची आसुमलेली नजर पुन्हा पुन्हा धावेलच आणि तिच्या रक्षणाकरता त्यांना मानव लोकात उत्पन्न होणाऱ्या प्रत्येक हत्याराची माहिती करून घ्यावी लागेल. बाहेरील जगाचा अधिक संपर्क झाल्यानं देवभूमीचा देवधर्म [सामाजिक व्यवस्था] अशुद्ध होईल ही भीति कांहीं खोटी नाही. मला यावर कांहीं उपाय सुचत नाही; म्हणून मी एवढंच सांगतो की, भूर्जपत्रावर मी जो उपाय लिहिला आहे तो या व्याधीला पुरेसं औषध नाही. ”

“ तरीहि मित्रा ! तू आपल्या शक्तीप्रमाणं त्यांच्या हितचिंतनाचा प्रयत्न तर केलास ना ? ”

“ होय, मनापासून केला. आज जरी तें स्वप्नलोकासारखं वाटत असलं तरी तीन वर्षांपूर्वी याच डोळ्यांनी तें दृश्य पाहिलं होतं. त्यावेळीं तें स्वाभाविक वाटत होतं. परंतु आज तेंच दिव्य दृश्यसं वाटत आहे. तिथं आनंद होता, पण कामुकता नव्हती. म्हणजे असं नव्हे कीं स्त्री-पुरुष एकमेकांना फक्त डोळ्यांनीच पाहून संतोष मानीत होते. तिथं परिष्वंगहि होता, स्त्री-पुरुष समागमहि होता; परंतु ‘मी व माझं’ ही आम्हां मानवांची जी नीच भावना, तिचा त्यांत कुठं ठावठिकाणाच नव्हता. त्या ईर्ष्या-शून्य, कपट-शून्य समाजांत सीमारेषाशिवायच मर्यादा घातलेल्या होत्या. या मर्यादांच्या

योगानं प्रत्येक क्रिया, प्रत्येक मनोभाव, खालच्या पातळीवर यायला अटकाव होत असे, या प्रत्येक गोष्टीचा तिथं प्रत्यक्ष अनुभव घेत होतो. तरीहि, कां कुणास ठाऊक, देवभूमी सोडण्याचा संकल्प मी दूर सारू शकलो नाही. ”

“ त्यांत पार्शवांचा झूड उगवण्याच्या भावनेची तर भर पडली नव्हती ना ? ”

“ ....सिंह, कदाचित तुझंच खरं असेल ! पार्श्व हें नांव माझ्या कानाला शूलाप्रमाणं वाटतं. माझ्या अंतःकरणाला तें विंचवाच्या डंखासारखं सलत आहे. पार्शवांनीं आमच्या स्वतंत्र गांधाराचा अर्धा भाग परतंत्र केला ही गोष्ट विसरणं माझ्या शक्तीबाहेरचं आहे. देवभूमींत मी असतांना कधीं कधीं पार्शवांचं नांव चटकून माझ्या तोंडी येई. मी देवभूमी सोडली त्यावेळीं बाल-वृद्ध, देव-देवांगना सर्वांचे डोळे पाण्यानं भरून आले होते. असं वाटलं कीं यांचा कोणी आत्मच दूर होत आहे. मी मेलो असतो तर त्यांना इतकं दुःख वाटलं नमतं, ही माझी खात्री आहे. कारण कीं जीवन हाच त्यांच्या प्रेमाचा आधार आहे. मला आजहि हा आनंद वाटतो कीं देव पितर आपल्या बालकांना कपिल या नावाबरोबर तक्षशिलेचं नाव सांगतीलच. कपिल नांव कदाचित लौकर विसरेल पण तक्षशिला मात्र त्यांच्या स्मृति-पटलावर चिर-स्थायी राहील. ”

“ मित्र कपिल ! उत्तर-कुरू-देवभूमी-खरोखरच फार सुंदर असेल. ”

“ आणि देवकन्याहि पण ! ” रोहिणीनें पाठीमागून म्हटलें. ती पण गप्प बसून कथा ऐकत होती.

(९)

तक्षशिलेचा नागरिक

तक्षशिला माझें काहीं विशेष स्वागत करणार आहे, अशी कुणकुण मला जरा अगोदरच लागलेली होती. परंतु त्याच्यासाठी सर्वजण माझी प्रकृति बरी होण्याची वाट पहात राहिलेले होते. या आजारी अवस्थेंतहि मला काही वेगळाच आपले-पणा अनुभवाला आला. आचार्य व आचार्य-पत्नी यांचा ज्या ज्या वेळीं संबंध येई त्या त्या वेळीं ते मला आपल्या स्वतःच्या मुलाप्रमाणं आपल्या परिवारांतलीच एक व्यक्ति मानून मला वागवीत असत. तक्षशिलेच्या गणपती [राष्ट्रपती] पासून

साधारण नागरिकापर्यंत सर्वजण माझ्यावरील आपलें प्रेम व सहानुभूति दाखवण्यास येत असत.

पार्शवांनी आमचा विजय कबूल केला होता. आपला सेनापति मजददाद व इतर सैनिकांना सोडवावें व तक्षशिलेशीं तह करावा अशी त्यांची इच्छा होती. प्रथम आम्हांला वाटले कीं पश्चिम गंधाराला स्वतंत्र करण्यास ही संधी चांगली आहे; आणि आमच्या सेनेनें त्याची राजधानी पुष्कलावतीपर्यंत मजल मारून आमचें काम सोपेंहि केलें होतें. पण तेथल्या नागरिकांची सम्मति व इतर गोष्टींचा विचार केला, तेव्हांच लक्षांत आलें कीं जोपर्यंत पार्शवांचें भैर्यबळ अजीबात खच्ची केलें नाहीं, तोपर्यंत फक्त तक्षशिलेच्या बळावर पुष्कलावतीला स्वतंत्र करतां येणार नाहीं. शेवटीं असें ठरलें कीं पार्शवांनीं तक्षशिलेच्या नुकसानभरपाई करतां दंड द्यावा, व अशा प्रकारें त्यांच्याशीं तह झाला. मजददाद आणि दुसरे इतर पार्श्व परत पाठवले हें सांगणें नकोच.

मी अगदीं पूर्ण बरा झालों व हिंडूं फिरूं लागलों तेव्हां एक दिवस संध्याकाळीं आचार्य मला म्हणाले—

“ पुत्र सिंह, उद्यां तुला संस्थागारांत [प्रजातंत्रभवनांत] चलायचं आहे बरं का. तिथं तक्षशिलेतर्फें तुझें स्वागत होईल. ”

“ गुरुजी, तक्षशिलेनं माझ्याशीं आतापर्यंत जो व्यवहार केला तें स्वागतच नाहीं तर काय ? ”

“ तें तिला पुरेसं वाटत नाहीं. अन् तुला आपल्या सैनिकवेशांत यावं लागेल बरं का. मी कवच वगैरे सर्व ठोकठाक करविलं आहे. ”

मी मान लववून गुरुजींचें म्हणणें मान्य केलें.

त्या दिवशीं रात्री मी रोहिणीबरोबर दुसऱ्या दिवसासंबंधीं बोलत होतोः मला असें दिसून आलें कीं ती माझ्यापासून काहीं तरी लपवून ठेवीत आहे. परंतु तें कळण्याकरतां मी तिला जास्त आग्रह केला नाहीं. मला ही खात्री होती कीं रोहिणीच्या मनांतली गोष्ट लौकर नाहींतर उशीरा कां होईना मला कळेलच. रोहिणीनें माझे कवच, खड्ग इत्यादि वस्तु आणून मला दाखवल्या, त्या अगदीं नव्यासारख्या केल्या होत्या. त्या रात्री रोहिणी लवकरच गेली. जातांना तिनें सांगितलें—
“ तुम्हाला सकाळीं लौकर उठून सर्व तयारी करायची आहे म्हणून लवकर निजा बरं का. ”

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं मी उठल्यावर पाहिलें तों रोहिणी न्हाणीघरांतून आपले लांब ओले केंस पुशीत पुशीत बाहेर आली. ही जरी नेहमींची गोष्ट नव्हती तरीहि मला तिला विचारण्याची संधी मिळाली नाहीं. मी ग्याहारी करून पलंगावर

बसून कवच घालण्याच्या विचारात हातां इतक्यात राहणां माझ्या खांलात आली. तिने सुंदर कौशेय [रेशमी] व काशिक वस्त्रांचे उत्तरीय परिधान केलें होतें. अंतर-वासक व कंचुकी घालून ती तयार झालेली होती. तिचे सोनेरी केंस पाठीवर विखुरलेले होते. तरीहि त्यांत सुंदर ताज्या फुलांचा साज सजविलेला होता. तोंडावर हलकासा वर्ण-चूर्णाचा [पावडर] हात फिरविलेला होता. व कानांत सुवर्णकुंडलें होती. मी पलंगावरून चटकन उठून उभा राहिलों व जवळ आलेल्या रोहिणीकडे टक लावून पहातच राहिलों. तिचे लाल ओंठ व निळे डोळेहि हंसत होते. ती म्हणाली—“कां ? कांहीं नवीन गोष्ट आहे वाटतं ? ”

“ रोहिणी, तूं मला नेहमीचीच नवी आहेस. तूं कधीं जुनी होणारच नाहीस. पण आज काहीतरी विशेष दिसतं आहे खास. ”

“ विशेष गोष्ट आहे हें तर खरंच. कारण आज तक्षशिला तुमचा सर्वांत मोठा सन्मान करणार आहे. मग आजचा दिवस मला महोत्सवासारखा कां वाटूं नये ? ”

“ पण रोहिणी, तुला हा मोत्यांचा हार व कुंडलं घालतांना मी कधी पाहिली नव्हती ती. ”

“ आईनं आज ही घालायला दिली मला. ”

“ पण काय ग, मी तुझ्याजवळ येऊं का ? ”

“ तुम्ही काय दरवेळीं याच्यासाठी परवानगी मागतां होय ? ”

“ पण आज परवानगीची जरूर वाटते मला. आज मला अशी धास्ती वाटते कीं तुझे कोमल केंस अस्ताव्यस्त तर नाहीं ना होणार ? माझ्या राकट व अस्वच्छ हातांनीं तुझ्या ओढणीवर डाग तर नाहीं ना पडणार ? माझ्या शरीरस्पर्शानं तुझा शृंगार तर नाहीं ना बिघडणार ? ”

“ राहूं दे तुमचें तें काव्य. ” रोहिणीने आपल्या गालाची लाली वाढवीत म्हटले. “ मला नटण्या मुरडण्याची मुळीच इच्छा नाही. आईनं माझें न ऐकता आपल्या हातांनीं मला सजवलं. तुझाला तें आवडलं नाहीसं वाटतं. ”

“ न आवडायला काय झालं ? फारच आवडलं. पण नुसत्या डोक्यांनीं पाहून तृप्ति कशी होणार ? ”

“ मग विचार तरी काय आहे ? ”

“ तें तुला चांगलं ठाऊक आहे—एक चुंबन नि एक दृढालिगन. बस्स. ”

रोहिणीने माझ्या डोक्यावर हात ठेवून माझ्या ओठांवर आपले ओंठ हळूच टेकले. नंतर हळूच दूर होऊन झगली—चुंबनं हवीं तितकीं ध्या. पण आलिगन आतां नाही. आईनं घेतलेली मेहनत फुकट जाईल. मला महोत्सवाला जायचं आहे. ”

मी पुनःपुन्हां चुंबनें घेऊन तेवढ्यावरचं समाधान मानले.

मी कवच व शस्त्राखे धारण करून तयार झालों. त्याच वेळीं आचार्य व आचार्य-पत्नी तेथें आलीं, तीहि आज उत्सवाच्या खऱ्या, पण साध्या वेषांत होती. आचार्यांनीं माझा व आईनीं रोहिणीचा हात धरला. आणि आम्ही खोलींतून बाहेर आलों. आचार्यकुळांतले सर्व विद्यार्थी व सर्व कर्मकर आज उत्सवाच्या वेषांत होते. आम्ही दोघें घरांतून बाहेर येऊन संस्थागाराकडे चाललों, तेव्हां तेहि सर्व आमच्या मागून निघाले. संस्थागार अजून थोडें दूर आहे तोंवरच गणपति रोहिताश्व हे सेनापति व इतर कांहीं सभासद यांना बरोबर घेऊन आम्हांला समोरे आले व त्यांनीं आमचें स्वागत केलें. नंतर वाऱ्यांच्या गजरांत शस्त्राखेनीं सुसज असलेल्या गांधार-सैनिकाची खडी ताजीम घेत आम्ही थाटामाटानिशीं संस्थागारात पोचलो. तेथे गणसंस्थेच्या एक हजार सभासदांनीं तक्षशिला व सिंह यांच्या जयघोषात उभे राहून आमचें स्वागत केलें. नंतर सर्व सभासद खाली गालिच्यावर बसले. गणपति रोहिताश्वानीं सभापतीचें स्थान स्वीकारलें व मला आपल्या उजव्या हाताकडे बसण्याची सूचना केली. माझ्या उजव्या बाजूस आचार्यहि बसले. चिलखत घातल्यानंतर वीरासन घालूनच बसावें लागतें हें काहीं सांगायला नको.

रोहिताश्व उभे राहिल्याबरोबर सभागृहात सगळीकडे शांतता पसरली. गणपति म्हणाले—

“ भन्ते [पूज्य] गण ! [सदस्य] ऐका. आयुष्मान् सिंह यांचा पराक्रम आपल्याला सर्वांना ठाऊकच आहे. तक्षशिलेचे शत्रु पार्श्व यांना पराजित करणें हें यांचंच काम आहे. याच्याच कौशल्यानं शत्रु-सेनापति कैदी करतां आला. आज सिंह यांचें यशोगान, यांची वीरगाथा, सगळ्या पूर्व-पश्चिम गंधारांत गाइली जात आहे. अशा वीर व हितचिंतक सेनापतीविषयीं कृतज्ञता प्रगट करणें हें आमचें कर्तव्य आहे. आज आपण जमलों आहो ते त्या करतांच, हें आपणां सर्वांना ठाऊकच आहे. आपल्या गणच्या नायक-परिषदेनं नागरिकांचा मनोभाव ओळखून कृतज्ञता प्रगट करण्याचा एक उपाय योजला आहे. तो आमचे सेनापति प्रियमेध हे भन्ते गणांपुढें मांडतीलच. गणाच्या इतर सभासदांना याविषयीं कांहीं सांगायच असेल तर तें त्यांनीं सांगावं. ”

गणपति खाली बसल्यावर सेनापति प्रियमेध उभे राहून म्हणाले—

“ भन्ते गण ! ऐका. आयुष्मान् सिंह यांनीं आमच्या गणाची जी सेवा केली आहे, त्या ऋणांतून मुक्त होण्याकरतां गंधारगण वीर सिंह यांना गंधारचे नागरिक झणून स्वीकारीत आहे. आजपासून तक्षशिलेच्या गंधारपुत्रांच्या

बरोबरीचे सर्व अधिकार आयुष्मान् सिंह यांनाहि मिळतील. त्या बरोबरच त्यांना आपल्या गणसंस्थेचे आजीव सभासद व्हाणून हा गण स्वीकारीत आहे. ”

ज्ञप्ति [ठरावाची सूचना] मांडल्यानंतर सेनापति आपल्या जागेवर बसले. नंतर गणपति व्हाणाले—

“ भन्ते गण ! ऐका. आमच्या सेनापतींनी आयुष्मान् सिंह यांना तक्षशिलेचे नागरिक व गणसंस्था-सदस्य करण्याविषयी जी ज्ञप्ति सादर केली ती भन्ते गण यांनी ऐकलीच आहे. सेनापतींच्या ज्ञप्तीला ज्यांची अनुमति असेल त्यांनी स्वस्थ बसावं. ज्यांची अनुमति नसेल त्यांनी बोलावं. ”

असे पहिल्याने विचारल्यावर कोणी काहीं बोलले नाही, नंतर गण-पति म्हणाले—
“ कोणीच बोलत नाही. भन्ते गण ! ऐका. मी दुसऱ्यांदा विचारतो की आमच्या सेनापतींनी आयुष्मान् सिंह यांना तक्षशिलेचे नागरिक व गणसंस्थेचे सदस्य करण्याविषयी जी ज्ञप्ति सादर केली ती आपण सर्वांनी ऐकलीच आहे. सेनापतींच्या ज्ञप्तीला ज्यांची अनुमति असेल त्यांनी स्वस्थ बसावं. नसेल त्यांनी बोलावं. ” सभासदांकडे एकदां नजर टाकून गण-पति पुन्हा व्हाणाले —

“ भन्ते गण ! आतां मी तिसऱ्यादा विचारतो— ऐका. आमच्या सेनापतींनी आयुष्मान् सिंह यांना तक्षशिलेचे नागरिक व गणसंस्थेचे सदस्य करण्याविषयी जी ज्ञप्ति सादर केली आहे ती आपण ऐकलीच आहे. सेनापतींच्या सूचनेला ज्यांची अनुमति असेल त्यांनी स्वस्थ बसावं, नसेल त्यांनी बोलावं. ”

सदस्यांपैकी कोणीहि बोलत नाही असे पाहून गण-पति म्हणाले—

“ भन्ते गण ज्याअर्थी गप बसले आहेत त्याअर्थी त्यांना आयुष्मान् सिंह हे तक्षशिलेचे नागरिक व गणसंस्थेचे सदस्य होणे मान्य आहे असं मी गृहीत धरतो. ”

ज्ञप्ति-स्वीकार जाहीर होताच गण-सदस्यांनी प्रचंड हर्षध्वनी केला. नंतर गण-पति व्हाणाले—

“ आयुष्मान् सिंह, तुम्ही हा सन्मान आपल्या रक्तानं व वीरतेनं मिळविला आहे. आतां तुम्ही आमच्यातील एक झालांत. आतां तुम्हांला आमच्या प्रत्येक नागरिकाइतका, गणसंस्थेच्या प्रत्येक सभासदाइतका सर्व तऱ्हेचा अधिकार मिळाला आहे. तुम्हांला या भन्ते गणपुढं दोन शब्द सांगायचे असल्यास जरूर सांगा. ”

मला या सन्मानाविषयी थोडीशी जर आधीं बातमी मिळाली असती तर मी त्या दृष्टीने तयारी केली असती. त्यावेळीं आनंदातिशयाने माझ्या हृदयांत भावनांचें तुफान माजून राहिलें. मला भीति वाटत होती की मला नीट बोलतां येणार नाही. पण बोलले तर पाहिजेच. मी उभा राहून गणपुढें हात जोडून म्हणालों—

“ भन्ते गण ! आपणांपुढें मी दोन शब्द बोलणार आहे ते ऐकण्याची कृपा करावी. मला तक्षशिलेल्या येऊन सात वर्षांवर दिवस झाले. तेव्हा पासूनच तक्षशिलेनं माझ्यावर प्रेमाची पांखर घातली. मला इथं केवळ वात्सल्यपूर्ण प्रेमच अनुभवायला मिळालं. निष्प्रेम असा एक क्षणहि मला आठवत नाही. त्यामुळं वैशालीचा वियोग असा मला बिलकुल भासला नाही. मला गुरुजींनीं सांगितलं होतं कीं ‘ वैशाली ही पूर्वेकडची तक्षशिलाच आहे.’ याची सत्यता मला थोड्या अवधीनंतरच पटूं लागली व मातृभूमी व कर्मभूमी यांत भिन्नता नाही हेहि पटूं लागलं. मी अंतःकरणपूर्वक स्वतःला तक्षशिलेचा पुत्र समजूं लागलों—तक्षशिलेकरता प्राणोत्सर्ग करणं ही गोष्ट मला वैशालीकरता प्राणोत्सर्ग करण्याइतकीच आनंददायक वाटत होती. भन्ते गण ! आपणांपैकीं पुष्कळांना ठाऊकच असेल कीं पूर्वेकडे कुरु, वत्स, कोसल, मगध इत्यादि कितीतरी राजे आहेत व तिथं अनार्य पद्धतीचं शासन आहे. देव-परिषद-तुल्य अशी ही गण-संस्था तिथं दिसायचीहि नाही. तिथं राजा आपल्या मनाला येईल तसं शासन चालवीत असतो. पार्श्व शासानुशासप्रमाणच सगळीकडे या राजांचं स्तोम वाढलेलं आहे. परंतु त्यांच्यामध्ये वैशालीचा लिच्छवि गण हा एकच देश असा आहे कीं जिथं आर्य हे स्वतंत्र मानवांप्रमाणं राजाशिवाय आपलं सम्मिलित शासन—गण-शासन—चालवतात. मला कोसलमध्ये परकेपणा वाटला. कुरु देश पण विदेशासा वाटला. परंतु तक्षशिलेत मात्र मला आपल्या मातृ-भूमीसारखं वाटलं. म्हणून भन्ते गण ! मला इतकंच ह्यायचं आहे कीं मी जे काहीं केलं तें वैशालीच्या प्रेरणेंनं केलं. याचं सारं यश-श्रेय-वैशालीलाच दिलं पाहिजे. आणि आपण माझा हा जो सन्मान केला आहे, आणि अत्यंत दुर्लभ असा जो अधिकार मला प्रदान केला आहे, तो वैशालीचाच गौरव या नात्यानं मी त्याचा स्वीकार करतो. व त्याबद्दल आपणां सर्वांचा चिर-कृतज्ञ राहूं इच्छितो. आणि माझी अशी अंतःकरणपूर्वक इच्छा आहे कीं तक्षशिलेच्या सेवेची एकहि संधी माझ्या हातून जाऊ नये. ”

मी बसल्यानंतर एकदम हर्षध्वनी झाला. व एक प्रमुख गण-सदस्य शोभित हे उठून उभे राहून म्हणाले—

“ भन्ते गण ! आझांला जितका अधिकार होता तेवढा खर्च करून आझी आमच्या वीर पुरुषांचा सन्मान केला. पण याचवेळीं पूर्वेकडची तक्षशिला अशा वैशालीचाहि सन्मान प्रदर्शित केला पाहिजे. त्याकरतां मी भन्ते गणांना विनंती करतो कीं येथून एक नागरिकमंडळ वैशालीला पाठवावं. त्यांनीं वैशालीविषयी आदर प्रदर्शित करून दोन्ही गणांत चिर-बंधुत्व उत्पन्न होईल असा प्रयत्न करावा. ”

गण-पतींनी ही विनंती ऊर्फ सूचना गणापुढे ठेवली. सर्वांनी तिचा स्वाकार केला.

सगळे लोक आपसांत बोलत विनोद करीत होते. त्याचवेळीं आचार्य बहुलाश्व यांनी गण-पति रोहिताश्व यांच्या कानांत कांहींतरी सांगितले. नंतर गणपतींनी उभे राहून “ भन्ते गण ! ऐका ! ” असें म्हणताच सभेत एकदम शांतता पसरली. रोहिताश्व म्हणाले—

“ मी आपल्याला एक आनंदाची गोष्ट सांगणार आहे. आमचे आचार्य बहुलाश्व यांची तरुणी कन्या रोहिणी हिने आयुष्मान वीर सिंह यांना आपलं प्रेम अर्पण केलं आहे. तिने स्वतःहि या पार्श्व युद्धांत बहादुरी दाखवली आहे. आचार्य बहुलाश्व यांना आपल्या कन्येने निवडलेला पति पूर्ण पसंत आहे. आणि मलाहि हें ऐकून फार आनंद झाला. ”

यावर चारी बाजूंनी आवाज येऊं लागले : “ रोहिणी व सिंह यांचं पाणिग्रहण इथं आमच्यासमोर होऊं था. ”

त्यावेळीं रोहिणी इतर स्त्रियांबरोबर वक्ष-कोष्ठकांत [गॅलरीत] बसलेली होती. आनंदाने व लज्जेने तिच्या मुखावर गुलाबी रंग आला होता. परंतु गण-पतींच्या आज्ञेला मान्यता तर दिलीच पाहिजे. थोड्या वेळानें पाहिलें तों गण-पतींच्या आसनाच्या मागच्या दरवाज्यानें आपल्या आईच्या पाठोपाठ खाली मान घालून रोहिणी येत आहे. जणूं कांहीं सभेंतील दोन हजार नजरांचा भारच तिच्यावर पडला आहे. फुले घालून शृंगारलेले तिचे सोनेरी लाब केंस अजूनहि पाठीवर विखुरलेले आणि फारच सुंदर दिसत होते. ती सावकाश चालत होती तरीहि तिच्या कानांतील कुंडलें मंदमंदपणें डुलत होती. अधून मधून श्वास घेण्याचा जणूं विसर पडल्यानें तिचा स्तनभाग अधिकच खालीवर होत होता. मी इतकी वर्षे रोहिणीचें वाढतें सौंदर्य पहात आलों होतो. तरीहि त्या दिवशीं खरोखरच ती मला मानवी नसून उत्तर-कुरुच्या अप्सरेप्रमाणे दिसत होती व तिच्या त्या दिव्य लावण्यापुढें मी काजव्याप्रमाणें दिसत होतो. या महा लाभाला पाहून मी स्वतःला धन्यधन्य म्हणवून घेतलें.

रोहिणी गण-पतींच्या आसनाशेजारीं येऊन उभी राहिली. गण-पति व आचार्य उभे राहिलेले पाहून मी उभा राहिलों. नंतर आचार्यांनी रोहिणीचे हात माझ्या हातांत दिले. सभागृहांत हर्षध्वनी झाला. तक्षशिलेचा व वैशालीचा जयजयकार झाला. गण-पतींनी उद्यांचा दिवस नक्षत्र-दिन [उत्सव-दिन] घोषित केला. नंतर पुढे गण-पति, त्यांच्या मागे मी व रोहिणी, नंतर आचार्य व मागून इतर सदस्य, असे सभागृहांतून बाहेर पडलों. बाहेर येतांच असें वाटलें कीं सर्व तक्षशिला

उठून इथें आली आहे. वाद्यांच्या गजरांत आम्ही आपल्या घरीं आलों व तेथून बाकीचे सर्व लोक परत गेले.

त्याच दिवशीं संध्याकाळीं तक्षशिलेच्या तरुण-तरुणींची आमच्या आंगणांत अगदीं गदीं जमली. त्या सर्वांनीं आम्हां दोघांना मध्ये घालून विवाहमहोत्सवाला सुरवात केली. त्यांत गोड गोड मांस, उंची सुरा व नंतर नृत्य-गायन याच गोष्टी प्रमुख होत्या. तेथें जमलेल्या युवती एकीपेक्षा एक सुंदर होत्या. जणूं सर्व सौंदर्य इथेंच एकत्रित केलें आहे; आणि त्यांत माझी रोहिणी सोळा कलांनीं पूर्ण असलेला चंद्रच जणूं. नृत्यांत वधू-वरांनीं नाचणें ही गोष्ट जरूरीची ठरली व त्यात लज्जा वाटण्याचें कांहींच कारण नव्हतें. कारण आमच्यापैकीं कोणीच त्यांत मागे राहिलें नसतें. रात्र अगदीं थोडी राहिली तेव्हां मैत्रिणीहि दमल्या व सुरेचा प्रभावहि होऊं लागला तेव्हां कुठें आम्हांला त्यांच्या हातून सुटका मिळाली.

रोहिणीचे डोळेहि जड होऊं लागले. आणि मला पण झोप येऊं लागली. आणि आम्ही आपल्या शयनगृहांत आलों.

(१०)

तक्षशिलेहून प्रस्थान

रिपुंजय दीड वर्षांचा झाला होता. तो सगळीकडे धांवत फिरत असे. आई-बापांपेक्षां त्याचें आज्ञा-आजीवरच जास्त प्रेम होतें व आईचें ऐकून आजीलाच तो आई म्हणे. वैशालीला जाणारे तक्षशिलेचें नागरिक-मंडळ माझ्याकरतां थांबलें होतें. माझा मित्र कपिल याला त्या मंडळाचा प्रमुख केला होता. आज उद्यां करतां करतां सन्वा दोन वर्षे झालीं. आम्ही जाण्याच्या विचारांतच होतो. जास्त वेळ थांबण्याचें कारण एवढेंच होतें कीं कपिलच्या जागीं दुसऱ्या कोणाला तरी पुढारी ठरवायचें होतें. कारण कपिलसारख्या माणसाला फार दिवस एके जागीं डांबून ठेवणें शक्य नव्हतें. आचार्य आणि विशेषतः माताजी यांना जाण्याची गोष्ट सांगणें म्हणजे मोठ्या धैर्याची परीक्षाच होती. प्रथम जाण्याचा विचार केला तेव्हां रोहिणीला दिवस गेलेले होते. अशा स्थितींत साठ योजनांचा संकटपूर्ण प्रवास करणें योग्य नव्हतें. रिपुंजय अगदीं लहान असतांना पण तीच अडचण होती. पण तो एक वर्षाचा झाला आणि मी आचार्यांशीं या बाबतींत बोलणें सुरू केलें. आचार्य अत्यंत

दूरदर्शी व दुसऱ्याच्या भावना ओळखणारे होते. त्यांनी पहिल्या दिवशीच मला म्हटलें—

“ मुला ! तुझें म्हणणं बरोबर आहे. तूं तक्षशिलेंत दहा वर्षे काढलीं आहेस. ज्या गोष्टींची आज वैशालीला गरज आहे त्यांची तयारी करण्यासाठीच तूं हा काळ इथं काढलास. आमचें प्रेम तुला जाऊं देण्यास तयार नाही. पण ज्याप्रमाणें रण-विमुख करणारं पत्नी-प्रेम त्याज्य आहे तसंच हेंहि प्रेम त्याज्यच. तूं आपल्या आईला [सासूला] धीर देऊन याकरतां तयार केलं पाहिजेस. ”

आईची मान्यता मिळवणं सोपं नव्हतं. तिला आपल्या एकुलत्या एक मुलीच्या जाण्यानें तो सात चौकी वाडा किती भकास वाटला असता याची कल्पना मला व माझ्यापेक्षाहि जास्त रोहिणीला होती. रात्री आझीं उद्यां आईला सांगायचें ह्मणून ठरवीत असूं. परंतु तिच्या समोर जातांच धैर्य गळून जाई. शेवटीं आम्ही कपिलला आपला दूत बनविलें.

एक दिवस कपिलनें बोलतां बोलतां म्हटले—

“ आईसाहेब, गणसंस्थेनं मित्र सिद्ध याचा तर खूपच सन्मान केला; पण वैशालीबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करायसाठी ती उतावीळ झाली आहे. वैशालीला नजर करण्याकरता सुंदर घोडे व घोड्या, पांढरे गालिचे, जुनी कापिशेयी सुर व इतरहि कित्येक वस्तु जमवल्या जात आहेत. हें सर्व आपण ऐकलंच असेल. ’

‘ नाही बाळ, हा रिपुंजय हल्लीं मला कांहीं काम करूं देत नाही; नी कुठलं कांहीं ऐकायला फुरसद देत नाही. तर मग काय ? वैशालीला तुलाहि जायचं आहे ना ? ’

“ होय, नागरिकमंडळाचा प्रमुख ह्मणून माझीच निवड झाली आहे. ’

“ मग कधी जायचं ठरलं आहे ? ’

“ सहा महिन्यांनीं, पावसाळा संपल्यावर. मग रस्ताहि चांगला होईल, नद्यांचे घाटहि नीट होतील; आणि वाटेंत सार्थहि सोबतीला मिळतील. ”

“ होय, ते दिवस बरे असतात. तुमची सर्व तयारी झाली का ? ”

“ होय; बहुतेक झालीच. पण अजून एक गोष्ट ठरवायची आहे. त्याकरतांच तर आझीं दोन वर्षे थांबलों. ”

“ मुला, अशी काय गोष्ट आहे ? ”

“ सिंहाचं जाणं ! आम्हांला त्याच्याच बरोबर जायचं आहे आईसाहेब ! ”

आचार्यायणींच्या डोळ्यांतून टपटप अश्रु गळूं लागले. त्यांच्या मांडीवर रिपुंजय निजला होता. त्यांनीं त्याचें एक चुंबन घेऊन सद्गदित कंठानें झटलें—

“ बाळ ! मला हा दिवस कधी तरी येणार म्हणून भय वाटतच आहे. रोहिणीचं लग्न झालं त्या वर्षी नागरिकमंडळ गेलं नाही तेव्हाच मला ही गोष्ट कळून चुकली. आतांपर्यंत त्यांना थांबवून धरणं अनुचित नव्हतं. पण मी मात्र या गोष्टीचा सारखा विचार करतच आहे. रोहिणी व सिंह यांचा वियोग मला किती असह्य होईल याची तुला कल्पना आहेच. आचार्यांबरोबर मी कित्येक वेळां यासंबंधी चर्चा केली आहे. त्यांच्या युक्तिवादापुढं मला नेहमी निहत्तरच व्हावं लागलं. पण हृदयाला तें पटत नाही.” आचार्यपत्नींना पुढें बोलतां येईना.

“ आईसाहेब, आपलं म्हणणं अगदी उचित आहे. एकुलत्या एक मुलीचा विरह आईला सहन होणं फारच कठिण आहे.”

“ मुला, अतिशयच कठिण. पण तो मी सहन करण्याचा निश्चय केला आहे. मला असे वाटतं की या वर्षी सिंह व रोहिणी यांना जायला मी अनुमति देईन. पण ममाला विरंगुळा म्हणून त्यांच्या जवळ या ‘जय’ ची मी भिक्षा मागेन.”

या बोलण्याची बातमी कपिलनें जेव्हां आम्हाला दिली, तेव्हां मला फारच आनंद वाटला. रोहिणीनें तर लागलीच म्हटले— “ तो आईचाच मुलगा आहे. भिक्षा वगैरे शब्द आईनं कशाला बोलायचे ? ”

दुसऱ्या दिवशीं आम्ही दोघें सरळ आईच्याकडे गेलों. आईच्या तेव्हांच लक्षांत आलें की कालच्या कपिलच्या बोलण्याशीं आमच्या येण्याचा संबंध आहे. अगदीं एकच क्षण त्यांचें तोंड उतरलेलें दिसलें. पण चटकन स्वतःला सांवरून तोडावर हसूं आणून त्या ह्मणाल्या—

“माझीं ईद-ईद्रायणी कुठें निघाली आहेत ? ”

मी जरा घैर्यानें हाटले—“ कपिलनं कालचं बोलणं आम्हांला सांगितलं. आम्ही दोघाहि आईचीच आहोंत. मग आमच्या जवळ भिक्षा मागण्याची गोष्ट कशी होईल ? आईनीं हवं तर ‘जय’ ला ठेवून घ्यावं, किंवा आम्हांला ‘जाऊं नका’ अशी आज्ञा करावी. आम्ही आपली आज्ञा मानण्यास तयार आहोंत. परंतु मगध राजाची कोपदृष्टी वैशालीवर असल्यामुळं आचार्यांनीं पण मला जाण्यास अनुमोदन दिलं; आणि माझं कर्तव्यहि मला वैशालीला जाण्यास भाग पाडीत आहे.”

माझें बोलणें संपेपर्यंत आई गपचुप बसल्या. नंतर त्यांनीं हात पुढें करून रोहिणीला आपल्याकडे ओढून घेतली. त्यांच्या दृष्टीनें जणूं रोहिणी अजूनहि आईच्या अंगावर पिणारी लहानशी रोहिणीच आहे. रोहिणीचें मुख चुंबन करून त्यावर अश्रु ढाळीत त्या म्हणाल्या—

“ मुला ! घाबरूं नको. माझ्या जवळ आईचं हृदयहि आहे व कर्तव्याकर्तव्य ओळखण्याची बुद्धीहि आहे. आईचं हृदय जोर करतं त्यावेळीं बुद्धीचं पारडं हलकं

होतं. हे सहा महिने, बुद्धिशून्यता स्वीकारण्यास तुम्ही उभयतां मला अनुमती द्या. माझं वय जवळ जवळ साठ वर्षांचं आहे आणि मला रोहिणी—” असें म्हणतां म्हणतां त्यांचा कंठ सद्गदित झाला. त्यांच्या डोळ्यांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. नंतर थोड्या वेळानें त्या म्हणाल्या—

“ बाळ सिंह, ये, माझ्या जवळ बैस. ”

मी जवळ जाऊन बसलों. रोहिणी अजूनहि त्यांच्या मांडीवरच होती. त्यांनीं माझ्या कपाळाचें अश्रुमिश्रित जुंबन घेतले. नंतर आपले हिमशुभ्र केस आपल्या मुखावरून मागें सारून माझ्या मस्तकावर आपला हात ठेवून त्या म्हणाल्या—

“ मुला, मी ‘जय’ ला तुमच्या दोघांच्या जागीं समजेन. जयला कांहीं त्रास होणार नाही. कारण तो माझ्याइतका रोहिणीला लागून नाही. दूध पिण्याशिवाय त्याला रोहिणीची काय गरज आहे ? आणि अलीकडे तर शेळीचं दूध माझ्या हातांनीं पिऊन तो रोहिणीलाहि विसरूं लागला आहे. ”

आईंनीं आमचे काम फारच सोपें करून टाकलें.

एकीकडे तक्षशिलेचे मायापाश हृदयाला वियोगाचें दुःख जाणवीत होते, तर दुसरीकडे वैशालीच्या बाळपणापासूनच्या आठवणी आपल्याकडे ओढीत होत्या. रोहिणीला हे पुढले सहा महिने फारच दुर्लभ वाटले. ती आपल्या मैत्रिणी, बंधु-बांधव, इतकेंच नव्हे तर बागा, उद्यानें, याच्या सहवासांत शक्य तितका वेळ काढी. तिच्या या वागण्याने कधीं कधीं मला एकलकोडेपणा पत्करावा लागे. पण तिच्या त्या वागण्यांतील भावना माझ्या पूर्णपणें लक्षांत असे. शेवटच्या दोन महिन्यांत आम्ही दोघे कित्येक वेळां दोन दोन चार चार दिवस रात्रीं शेतांतल्या वस्तींतच काढीत अहो. त्यावेळीं जय आजोच्या सहवासांत आम्हांला विसरत चालला आहे हेंहि आमच्या लक्षांत येई.

हळू हळू पावसाळाहि संपला. तक्षशिलेजवळच्या टेंकड्यांवर उगवलेलें हिरवें गवत व वनस्पती आपला काळसर हिरवेपणा सोडून पिवळट होऊं लागल्या. शेतांतून शालीला [धान्याला] पोठरे फुटूं लागले. लोक घरांची स्वच्छता व डागडुजी करूं लागले.

कपिलच्या नेतृत्वाखालीं दहा इसमांचें नागरिकमंडळ वैशालीला जाण्याच्या तयारीत होतें. भेटीदाखल दहा उत्तम घोडे, गालिचे इत्यादि वस्तु एकत्र जमा केल्या होत्या. त्यांच्याबरोबरच तक्षशिलागणातर्फे सुवर्णफलकावर एक लेख कोरून पाठविलेला होता. त्यांतील कांहीं वाक्ये अशीं होती—

“ वैशाली व तक्षशिला यांचा संबंध फार जुना आहे. पूर्वजांकडून असें सांगण्यांत येतें कीं एका काळीं गंधाराच्या बाजूनें कित्येक आर्य पूर्वकडे गेले व त्यांनीं

तेथें वैशालीचा गण स्थापित केला. तें कांहीं का असेना, पण हें तर आजहि धड-
धडीत दिसत आहे की या दोन्ही नगरी व त्यांचे नागरिक यांच्या पुष्कळशा वैशि-
ष्ट्यांत साम्य आहे ... ..

“वैशाली ही तक्षशिलेप्रमाणेंच वीरप्रसविनी आहे. तिचा वीरपुत्र सिंह यानें
ज्या कौशल्यानें पार्शवांच्या सेनेचा विध्वंस केला, तें कौशल्य आम्ही कधीहि विसर-
णार नाही. आम्ही त्या वीर पुरुषाचा सन्मान केला आहे. अन् आमच्या मतें असा
वीर सेनापति वैशालीला मिळाला हे तिचें महद्भाग्य होय. ज्यांनी त्याच्या शौर्याच्या
कथा ऐकल्या असतील त्यांना वैशालीकडे बुभुक्षित दृष्टीनें पहाण्याचें साहस होणार
नाहीं.....

“आमची अशी इच्छा आहे की तक्षशिला व वैशाली कायमच्या भगिनी-
त्वाच्या सूत्रांत बांधल्या जाव्या. आणि गंधार व लिच्छवि यांनी एकमेकांना भाऊ
समजावें.....”

अकरा नागरिक आणि आम्ही दोघे, याशिवाय शुभआदि वैशालीहून आलेले
आणखी पांच तरुणहि आपलें शिक्षण संपवून परत जाण्यास तयार होते. अशी
आमची एकूण संख्या अठरा होती. तक्षशिलेपासून हस्तिनापुरापर्यंत खुष्कीच्या
मार्गाने जाणाऱ्या सार्थाबरोबर चालत जावें, नंतर नावांतून जावे, असे ठरलें होतें.
भेटीच्या वस्तु, व खाण्याकरता लागणारे पदार्थ चिकत घेण्यास लागणाऱ्या
विक्रीच्या वस्तु, आम्ही सहा गाड्यांवर लादल्या. त्यांचे सहा गाडीवान सोडून
बाकीचे बाराजण बारा घोड्यांवर बसून चाललीं होती. आम्हां दोघाकरतां आचा-
र्यांनी आपल्या पागेतून दोन उत्तम घोडे दिले होते. संध्याकाळीं आम्हांला निरोप
देण्यास मित्र व मैत्रिणी यांचें एक सम्मेलनच भरलें होतें. त्यांत आमोद-प्रमोदाची
तजवीज होती खरी परंतु यावेळीं मात्र त्यांत मुळीच जोर जाणवेना. उलट एक
तऱ्हेची उदासीनताच पसरली होती. सुरा विषासारखी वाटत होती. स्वादिष्ट
पदार्थ बेचव वाटत होते. नृत्य-संगीताची कोणाला आठवणहि झाली नाही. सगळा
वेळ आम्ही विषादपूर्ण वार्तालापांत घालवला. रोहिणीच्या मैत्रिणी अभुधारांनीं
तिचें मुख न्हाणांत होत्या, व तिला आलिंगन देऊन निरोप घेत होत्या. माझे मित्र
पुनर्दर्शनाच्या शुभ कामनेनें मला भेटून माझा निरोप घेत होते.

सकाळीं थोडा आधार असतानाच आम्हांला तक्षशिलेच्या पूर्व दरवाज्यांतून
बाहेर पडायचें होते. आईंनीं तर सारी रात्र तऱ्हेतऱ्हेच्या खाण्याच्या वस्तु कर-
ण्यांत घालवली होती. आम्हीं दोघांनीं उठून प्रातर्विधी आटवून कपडे बदलले.
नंतर आईच्या हातचे मधुर मांस-गोलक व अपूप घशाखालीं उतरवून आम्ही
तयार झालों. जय गाढ निद्रेत होता. आपले आई-बाप एक दिवस सकाळींच

आपण निजलीं असतांना आपल्याला सोडून पळाले या गोष्टीची आठवण ठेवण्या-
इतकें समजू लागायला त्याला अजून पुष्कळ वर्षे लागतील. मी व रोहिणीनें हळूच
त्याचें चुंबन घेतलें. एकदां मला वाटलें तो गालांतल्या गालांत हंसत आहे;
त्याच्या लाल-लाल ओठांमधून त्याचे चिमुकले पांढरे शुभ्र दांत दिसत आहेत.
पण तो भ्रम होता. आमचा जय निःशंक निजला होता. जळत्या दिव्याच्या प्रका-
शांत मी पाहिले तों रोहिणीच्या डोळ्यातून अश्रू झरत आहेत. माझ्या डोळ्यांतून
पाणीच तेवढें येत नव्हते, पण हृदयांत अतीशय कालवाकालव होत होती.

सार्थाच्या शकटांबरोबर आमचेहि शकट नगरद्वारांतून बाहेर पडले होते.
व आमचे इतर सोबतीहि पुढें गेले होते. आई व आचार्य यांनीं पुढे वेशीपर्यंत
येऊं नये म्हणून त्यांना मोठ्या भिनतवारीनें थांबविलें. ढेलजेंतच त्याचें आर्लिगन
व ललाटचुंबन घेऊन त्यांना नमस्कार करून आम्ही आपापल्या घोड्यावर
स्वार झालों.

आम्हीं एक मैलावर शकटांना गांठलें. सूर्योदयाचे वेळीं अनुपम सौंदर्याची
मालकीण तक्षशिला एखाद्या देव-नगरीप्रमाणें समोर दिसत होती. आतां आम्ही
इतर दहा स्वाराचे बरोबर शकटाच्या मागून चाललो होतो. शेवटीं आतां तक्ष-
शिला दिसणार नाही, अशा जागीं आम्ही येऊन पोचलों. तेथें आम्ही दोघे घोड्या-
वरून उतरलेले पाहून कविल व इतर लोकहि उतरले. मी तक्षशिलेकडे पाहून हात
जोडून म्हणालो —

“ शुभे तक्षशिले! कदाचित हा शेवटचा प्रणाम होईल. परंतु तुझ्या ठिकाणी
घालवलेलीं दहा वर्षे कधीहि विसरणार नाहीं. ”

रोहिणीनेंहि नमस्कार केला. पण तिच्या मुखांतून शब्द निघायच्या ऐवजीं
तिच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वहात होत्या. इतर लोकावरहि याचा परिणाम झालाच.
आमचे वैशालिक बन्धू शकटातून पुढें चालले होते. त्यांना या जागीं घडलेल्या
गोष्टीची कल्पना असेल कीं नाहीं कोण जाणे.

रोहिणी अजूनहि तक्षशिलेच्या बाजूला अश्रुपूर्ण नेत्रांनीं पहात होती. मी तिचा
घोडा तिच्याजवळ आणून उभा केला तरी तिला कळले नाही. जेव्हा मी ‘ रोहिणी!
चल. ’ असें म्हटलें तेव्हां ती जणूं झोपेंतून एकाएकीं जागीं झाल्यासारखी भानावर
आली.

स्वार होऊन आम्ही घोड्यांना टांच मारली आणि थोड्याच वेळांत शकट
गांठले.

(११)

वैशालीच्या मार्गावर

मद्र [सियालकोट शहर असलेला प्रदेश] आणि मल्ल [माळवा] या गणांच्या भागांतून दहा वर्षांपूर्वीहि मी गेलों होतों. पण त्यावेळीं ते एखाद्या दूरच्या अपरिचित प्रांताप्रमाणें वाटत होते. मात्र आतां ते ओळखीच्या मित्रांप्रमाणें वाटले. या गणांच्या भागांतील रस्ते सुरक्षित होते. कुठेंहि चोर-दरवडेखोरांची भीति नव्हती. पावसाळा संपतांच रस्त्यांची दुरुस्ती झालेली होती. चंद्रभागा वगैरे नद्यांवर ठिकठिकाणीं पूल बांधलेले होते अगर नावाची व्यवस्था होती. सार्थाला गणांच्या प्रांतांत प्रवेश करतांना थोडासा कर द्यावा लागे. नगराच्या बाहेर सार्थाना उतरण्याकरतां सोडस्कर जागा ठेवलेल्या असत. तेथे माणसांची व जनावरांची खाण्यापिण्याचीहि व्यवस्था असे. जर शहरात आपला कांहीं माल विकायचा असेल तर त्यावरहि थोडासा कर द्यावा लागे.

मद्र व मल्ल या दोन्हीं ठिकाणचे धीर तक्षशिलेच्या रक्षणाकरतां आलेले होते. त्यामुळे त्यांना माझी चांगलीच माहिती होती. मद्र गणाची राजधानी सागल [सियालकोट] येथे आम्ही पोचलों तेव्हां तेथें संस्थागारांत गणातर्फे थाटाच्या स्वागताची तयारी केलेली होती. गांधारी रोहिणी मद्र तरुणीना भेटल्या नंतर थोडा वेळ तरी तक्षशिलेला विसरली. पूर्वेकडील प्रदेशांत मद्रदेश हा सुंदर तरुणीची खाण म्हणून प्रसिद्ध आहे. ही गोष्ट मी रोहिणीला सांगितली तेव्हां तिचे गाल लाल झाले. आणि ती म्हणाली—

“ पूर्वेकडल्या लोकांना मद्र आणि गंधार यांतला फरक ठाऊकच नसेल. ”

“ हो. तें मला कबूल आहे. कारण खरं पाहिलं तर माद्री व गांधारी यांच्यांत अधिकउणा असा फरक दाखवतांच येत नाही. ”

जेव्हां आम्ही शतद्रु [सतलज] आणि सरस्वती [घग्घर] उतरून पूर्वेच्या हद्दींत पाय ठेवला, तेव्हां आम्हांला आमची पहिली निश्चितता सोडावी लागली. आतां रस्ता निष्कंटक नव्हता. जंगल, गुहा, नद्या या सगळ्या ठिकाणीं चोरांची भीति होती. आतां बऱ्याहि लांब लांब होत्या. त्यामुळे कित्येक दिवस जंगलांतून घालबाबे लागत. बस्तीच्या ठिकाणीं चोरांची भीति कमी होती असें नाही. परंतु

दूध, लोणी, भाजी आणि इतरहि खाण्याच्या वस्तूंची सोय असे. हें राजाचें राज्य आहे म्हणून माणसांच्या व्यवहारांत कृत्रिमता जास्त आहे. लहान-मोठ्यांचा विचार जास्त आहे. गणांशी तुलना करतां इथले लोक जास्त गरीब आहेत. आणि पुष्कळसे दासहि दिसतात.

जंगलांतून मृगयेची सोय चांगली होती. रोज कांहीं ना कांहीं शिकार मिळतच असे. आम्ही कधी गवा [नीलगाय] मारीत असूं, कधी डुक्कर, कधी हरिण, कधी मोर. यामुळें स्वादिष्ट सूप आम्हांला रोज मिळे. आमच्या सार्थांत चारशें लोक होते. सर्वांना कांहीं रोज सूप देतां येत नव्हते. परंतु गवा (नील गाय) मिळाला म्हणजे मात्र सर्व सार्थांत हर्षानें धुमाकूळ माजे. आमच्या सार्थांबरोबर कित्येक फालतू बैल होते. एखादा बैल शरट ओढायला निकामी झाला म्हणजे फालतू बैलांतून त्याच्या जागीं एकाला जोडायचा व तो निकामी बैल सार्थासाठी सूप बनवायला उपयोगांत आणायचा. पुढल्या मुकामाला बैलाची संख्या पूर्ण केली जाई. गांवांत पोटभर मांस व सुरा पिण्यास मिळे. आमच्या संबंध सार्थाकरतां आम्हांला तीन मोठ्या बैलांचें सूप करावे लागे तेव्हां ते पुरवठ्यास येई. जेथें चोरा-चिलटाचे भय असे तेथें सार्थवाह माणसांना सुरा पिण्याची मनई करी.

इंद्रप्रस्थ पांच दिवसांचे वाटेवर असतानाच आम्हांला आमच्या सार्थाच्या मागावर दरवडेखोर आहेत अशी बातमी लागली. त्यावेळी सार्थानें मोहिमेवर निघालेल्या फौजेचें रूप धारण केलें होते. त्यात रोहिणी कोणाहि पुरुषाच्या मागें राहिली नाहीं. पण कपिलानें तिला रात्रीच्या सैनिक-कार्यांतून वगळायचें ठरवलें तेव्हां मात्र ती भाडायलाच उठली. रोहिणीच्या स्वभावांत भांडखोरपणा मुळीच नव्हता. पण त्या दिवशीं मी खरोखरच तिला चिडलेली पाहिली.

इंद्रप्रस्थांत येऊन यमुना उतरून गंगेच्या कांठीं हस्तिनापूरला आम्हीं येऊन पोचलों. वाटेंत आम्हांला कल्माषदम्य राजधानी लागली. कुरुच्या वृद्ध राजाला एक दिवस आम्ही रथांतून नगराबाहेर जातांना पाहिलें. त्याच्या सभोवती शेंकडों पहारेकरी होते. माझ्या तक्षशिलेच्या मित्रांपैकी पुष्कळानी आजपर्यंत एकहि राजा कधी पाहिला नव्हता. म्हणून त्यांना तें दृश्य पाहून असे वाटलें की राजा कुठल्या तरी युद्धाला चालला आहे. मी त्यांना सांगितले की तो युद्धाला जात नसून बागेंत क्रीडा करण्यासाठी जात आहे. तेव्हां त्यांना फार आश्चर्य वाटलें. या कामाकरतां इतक्या सशस्त्र पहारेकऱ्यांची काय जरूरी? राजतंत्रांत [राजे-शाहींत] एकच व्यक्ति-राजा-अतिशय मोठी जबाबदारी व अधिकार आपल्या हातांत ठेवीत असते. राजा आपल्या स्वेच्छाचारानें कित्येक वेळां कित्येकांना आपले शत्रू करून ठेवतो. कित्येकदां वारसदार अधिकार मिळवण्याकरता त्याला आपल्या वाटेंतून कायमचा दूर

करण्याची संधी पहात असतात, अशा प्रकारे राजाच्या जिवाला हर हमेशा धोका असतो. त्यामुळे त्याला सर्व प्रकारे जपावे लागते. झाडाचे तोडलेले फळ त्याला दुसऱ्याने खाऊन परीक्षा केल्या शिवाय खातां येत नाही. तसेच विहिरीचे स्वच्छ पाणीहि तो इच्छा होईल तेव्हा पिऊ शकत नाही. दुसऱ्या कोणी तरी दोन घोट पिऊन त्यांत विष नाही हे सिद्ध करीपर्यंत त्यास तहानेलाच रहावे लागते. मग स्वयंपाक घरांत तयार केलेल्या भोजनाची गोष्ट ती काय सांगावी ! तो रात्रभर निश्चितपणे झोंपू शकत नाही. अर्धीअधिक वर रात्र दुःस्वप्नांनी भरलेली अशी घालवावी लागते. यावर माझा एक मित्र भद्रिक याने म्हटले—

“ येवढी जोखीम बघत असतांना देखील राजा आपल्यावर इतकी जबाबदारी कां घेतो ? ”

“ कारण भोगांत त्याला अधिक स्वतंत्रता वाटते. तो देशांतली सर्वात श्रीमंत मनुष्य असतो. व्यापार न करणांच त्याच्याजवळ जगांतली संपत्ति चालून येते. त्याच्याजवळ सर्वात जास्त शेती असते. तो सर्वात जास्त दास-दासीचा मालक असतो. नित्य नव्या नव्या सुंदर तरुणी तो आपल्या अंतःपुरात भरणा करीत असतो. ”

“ परंतु हा सर्व जुलूम सहन करायला लोक कां बरं तयार होतात ? ”

“ जेव्हा ते स्वतःला नालायक समजून हवी ती गोष्ट सहन करायला तयार होतात, तेव्हांच तर त्याच्यावर राजाची हुकुमत सुरू होते ! ”

“ आम्ही तर कधींच सहन करणार नाही. ”

“ पण पश्चिम गंधारचे लोक शासानुशासक [शाहनशाह] जू ओढीत आहेत. राजा फक्त एका जना [जाती] पुरतंच आपलं शासन मर्यादित ठेवून कधीच सुरक्षित राहू शकत नाही. गण जसा दुसऱ्या जनावर शासन करणं शक्य नाही, त्याचप्रमाणे राजाला केवळ एकाच जनावर शासन करणं शक्य नाही. राजाला आपल्या शासनासाठी एकापेक्षा जास्त जन हवे असतात. म्हणजे त्यामुळे त्याला एका विरुद्ध दुसऱ्याची मदत घेतां येते. त्याला दासांचा समाज पाहिजे असतो. म्हणजे त्यांत त्याला एका जनांतूनहि स्वतःचे सहाय्यक मिळू शकतात. राजा एका जनांत सुद्धा फाटाफूट घडवून आणून ठेवीत असतो. उत्तरा-पथाच्या गणांतून ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य इत्यादि भेद दिसत नाहीत. त्याच्याकडे देवांच्या पूजा-प्रार्थनेकरतां एखादा वेगळा समुदाय ठरलेला नाही. परंतु या राजांच्या इथं ब्राम्हण क्षत्रिय वगैरे भेद बनवले आहेत. तेहि राजाच्या स्वेच्छाचारी शासनाच्या सोईकरतांच केलेले आहेत. ”

हस्तिनापुरांत आम्हाला कांही दिवस राहावे लागले. जलमार्गाने जाणारे सार्थ तेथे मिळणे कठीण नव्हते. तेथून नेहमी काम्पिल्य, कान्यकुब्ज, अलविका, प्रयाग-

प्रतिष्ठान, वाराणसी इत्यादि ठिकाणी जाण्याकरता नावा सुटत असत. परंतु आम्हांला आमच्या घोड्यांकरता विशिष्ट तऱ्हेच्या नावांची जरूरी होती. त्या कोणत्याहि सार्था-जवळ नसल्यामुळे आम्हांला त्या स्वतंत्रपणे बनवाव्या लागल्या.

आम्हांला राजगृहाचे श्रेष्ठी जोनिय यांचा नदी-सार्थ इथे भेटला. कितीतरी सार्थ आम्हांला बरोबर नेण्यास उत्सुक होते. कांहीनी तर आम्हांला नजराणा देण्याची इच्छा केली. आणि हे कांही खोटे नव्हते की बहुतेक अश्वारोही असलेल्या सतरा सतरा बलवान धनुर्धारी सैनिकांची सोबत मिळणे हा कांही कमी लाभ नव्हता. जोतिय यांचा सर्वार्थक भीम हा मोठा चतुर आणि देशदर्शी मनुष्य होता. त्याने पूर्व पश्चिम समुद्रच नाही तर कित्येक लांबलांबच्या द्वीपांचा प्रवास केला होता. गंधा-रहि त्याने पाहिला होता. त्याच्या चालीस विशाल नावातून गंधार व तुषार देशांतील तऱ्हेतऱ्हेच्या वस्तु होत्या त्यांत उत्तर-कुरुचे कादली मृगचर्महि होत. या विक्रीच्या वस्तु फक्त मगध व सुद्धा पर्यंतच्याच नसून त्यातल्या कित्येक तर पुर्वभूमी [ब्रम्हदेश] व पूर्व समुद्रा [बंगालचा उपसागर] च्या इतर द्वीपांना जाणाऱ्याहि होत्या.

भीमाकडून मगध देशाविषयी कित्येक गोष्टी ठाऊक झाल्या. राजा बिम्बिसार सैन्याची पुन्हा जुळवाजुळव करीत आहे. उत्तरापथा [पंजाब] हून त्याने हजारों घोडे विकत आणले आहेत. त्याचे आतां कोणावर आक्रमण होणार आहे या-विषयी भीमाला निश्चित असे कांही सांगतां आले नाही. जोतिय श्रेष्ठीचे वाणिज्य-इत सर्व जम्बुद्वीप (भारत) आणि सागर पार पर्यंत पसरलेले आहेत. त्यामुळे प्रत्येक राज्यातील अंतर्गत शांतता व युद्ध याविषयी त्याला पुष्कळ माहिती असे. कारण व्यापार हा तरी शेवटी देशाच्या शांतता-समृद्धीवरच अवलंबून आहे ना ! पण हो. एवढे मात्र कळले की कोसल व वत्स या देशांचे राजे त्याचप्रमाणे लिच्छवी पण सुद्धा सैन्याच्या व्यवस्थेस लागले आहेत. लिच्छवींचे नांव ऐकतांच माझ्या हृदयात धडधड लागले, म्हणजे ! लिच्छवींचा प्रहार बिम्बिसार इतक्या लौकर विसरला की काय ? नदी-सार्थाला बैलाची जरूरी नसल्यामुळे घासचाऱ्याची काळजी नसते. आणि शकटांतून मुंगीच्या पावलांचे चालावे पण लागत नाही. गंगेच्या प्रवा-हांतून खाली जातांना नावेचा वेग आधीच फार असणार; त्यांतून हल्ली पश्चिमेचे वारे होते. आणि शिडांच्या मदतीने नावा आणखीच अधिक वेगाने जात होत्या. आमच्या घोड्यांना ओल्या-सुक्या चाऱ्याचा तोडा नव्हता. कधी कधी आमचा सार्थ जंगलाच्या कडेला लाकूड वगैरे जमा करण्यासाठी थांबून राही. त्यावेळीं आम्ही आमच्या घोड्यावरून रपेट करीत असूं, व एखादी शिकारहि मिळवीत असूं. आम्हांला कांही कार्पापण [नाणे] खर्च करावे लागत व आमच्या सार्थांतील नावि-

कांकडून आम्हांला रोज मासे मिळत. चांदणें असतांना नावा रात्रंदिवस चालत. अंधाऱ्या रात्रीं आम्हीं प्रवाहाच्या मधोमध नांगर टाकून थांबत असूं. यावेळीं दारू बरोबर खाण्याकरतां नावाडी मशालीच्या उजेडांत मासे मारीत असत. काम्पित्य, कान्यकुब्ज यासारख्या महातीर्थांचे ठिकाणीं श्रेष्ठी जोतिय यांची वाणिज्य-घरें होती. तेथें सार्थाना कांहीं वस्तु उतराव्या व कांहीं चढवाव्या लागत. त्याकरतां आम्हाला तेथें एक दोन दिवस रहावें लागे. हा वेळ आम्ही पाळीपाळीनें शहर पहाण्यात व कांहीं वस्तु विकून त्यांतून खाण्यापिण्याच्या जिनसा आणण्यांत घालवीत असूं. थंडीचा मध्य होता. पण रोहिणी म्हणे इथें तक्षशिलेपेक्षा थंडी कमी आहे. रोहिणीला पूर्वेकडील शहरांतील समृद्ध पण्यव्रीथि [बाजारपेठा], भव्य प्रासाद, सुंदर क्रीडा-उपवनें इत्यादि पाहून फार आनंद होई. पण चांडाल, दास व कर्मकर यांच्या जीर्णशीर्ण झोंपळ्या व त्यांत राहणारे हीन दीन निवासी पाहून ती अगदी प्रक्षुब्ध होई. दासप्रथा किती क्रूर असते, गरीबी किती असह्य असते हें आतां तिला कळलें. कान्यकुब्जाचे राजोद्यानांत आम्ही गेलो. उद्यानाचे मधोमध पुष्पित पद्म, सरोज, पुण्डरीक इत्यादीनीं सुशोभित अशी स्वच्छ पाण्याची पुष्करिणी होती. त्यांत हंस-युगुलें आनंदानें कलरव करीत फिरत होती. पुष्करिणीच्या चारी बाजूंना स्थल-पद्म, जाती, यूथिका इत्यादि नानावर्ण गंधांच्या फुलांचे रम्य ताटवे लावलेले होते. मधून मधून हरित कंदुक-भूमी होती. तीवर तरुण प्रमदा कंदुक-क्रीडा करीत होत्या. अगर बसल्या बसल्या रहस्यालाप करण्यांत मग्न झालेल्या दिसत होत्या. रोहिणीच्या अंगावर कुंडलाशिवाय कांहीच दागिने नव्हते. तिचीं वस्त्रेहि साधारण नागरिक-स्त्रियांप्रमाणे होती. परंतु तिच्याजवळ गांधारीची रूपसंपदा होती. त्यामुळें इतरांचे लक्ष चटकन तिच्याकडे आकर्षित होई. कान्यकुब्जाच्या त्या राजोद्यानांत पांचाल राजकन्या आपल्या परिवारासह त्यावेळी आलेली होती. आपल्या सखीकडून रोहिणीविषयीं माहिती ऐकून ती आमच्याकडे आली. त्यावेळीं आम्ही एका श्वेत-शिलेवर बसून पुष्करिणीची शोभा पहात होतो. राजकन्येला येतांना पाहून आम्ही उठून उभे राहिलों. राजकन्येच्या एका सखीनें येऊन आम्हाला आपली ओळख करून दिली. मी रोहिणीला राजकन्येला भेटून येण्यास सांगितलें.

त्या दोघीहि एकमेकींना भेटण्याच्या शिष्टाचाराच्या बाबतींत अनभिज्ञ होत्या. कोणाहि कन्येला आपल्या बरोबरीची मानून तिच्याशीं मैत्रिणीच्या भावनेनें वागणें हेंच रोहिणीला ठाऊक होतें. तर राजकन्येला आपल्या बयाच्या सर्व मुली आपल्या परिवारांतल्या आहेत अशा नात्यानें वागणेंच कळत होतें. परंतु रोहिणीच्या रूपाकडे पाहून ही पण कोणी राजकन्याच आहे असा तिला भ्रम झाला. त्यामुळें रोहिणीनें 'स्वागत' असें म्हणतांच तिनेंहि 'स्वागत राजकुमारी' असें म्हटलें. मी जरा

बाजूला राहून पहात होती. आणि नंतर रोहिणीने आपल्या संवादाचा जो भावार्थ सांगितला त्यावरून जे समजले ते असे—

राजकन्या—“ सखि ! तू इकडची दिसत नाहीस; माझ्या जिज्ञासेबद्दल क्षमा कर हं. ”

रोहिणी—“ नाही राजकुमारी, त्यांत कांहीं मोठसं नाही. मला आपल्याला भेटून फार आनंद झाला. ”

राजकन्या—“ ते तुमचे कोण लागतात ? ”

रोहिणी—“ माझे पति. ”

राजकन्या—“ तुमचा जन्म-देश कोणचा ? ”

रोहिणी—“ गंधार देशांतली तक्षशिला नगरी. ”

राजकन्या—“ माझी आजी पण गंधार देशांतलीच होती. आपण आपलं नांव सांगाल ? ”

रोहिणी—“ रोहिणी. आणि आपलं ? ”

राजकन्या—“ विद्या. रोहिणी, आपण जरा वेळ लताकुंजांत विश्राम केला तर आपली कांहीं हरकत नाही ना ? अन् आपल्या पतींनाहि तिथं बोलवावं म्हणतयें. आम्ही आमच्या गंधारच्या अतिथीचं स्वागत करूं. ”

“ मला त्यांना विचारून येण्याची परवानगी द्या. ” असे म्हणून रोहिणी माझ्याकडे आली. आम्हांला तर पुष्कळच वेळ होता, तेव्हा दुपारचा वेळ लताकुंजांत चालवायला कांहीच हरकत नव्हती.

आम्ही दोघे तिकडे गेलो. राजकन्येच्या साऱ्या अंगावर दागिने लादलेले होते. तिच्या कानांत रत्नजडित मोठमोठी कुंडले होती. त्यांच्या वजनाने कान खाद्यापर्यंत लोंबले होते. तिच्या गळ्यांत उंची मोत्यांचे मोठाले हार होते. त्यांनी तिचे वक्षःस्थल झांकलें गेलें होतें. तिच्या कमरेला पुष्कळ सर असलेला कमरपट्टा होता. त्याच्या चारी बाजूंस मोत्यांचे घोंस लोंबत होते. तिच्या हातांत कोंपरांपर्यंत तऱ्हे-तऱ्हेच्या बांगड्या व अनेक कंकणें होती. तिचे काळेभोर केंस सुंदर रचना करून बांधले होते. व डोक्यांत रत्नजडित फुले घातलेलीं होती. पायांतहि झुम-झुम वाजणाऱ्या तोरज्या होत्या. आमच्या वैशालीलाहि दागिन्यांची चाल जास्त आहे. परंतु इतके दागिने एकत्र असे मी सुद्धां कधी पाहिले नव्हते. इतके दागिने अंगावर घालून राजकन्येला चालणेंहि जड जात होतें, मला तीं भूषणें न वाटतां तीं भारच वाटत होती. मी जवळ आलेला पाहून राजकन्या म्हणाली—

“ अतिथी, स्वागत ! मध्यान्ह वेळच्या आमच्या अतिथ्याचा आपण सपत्नीक स्वाकार कराल अशी मला आशा वाटते. ”

“ आपली आज्ञा शिरसाबंध आहे. आम्हांलाहि पुष्कळ सवड आहे. ”

“ आपण या कान्यकुब्जांत [कनोज] कांहीं दिवस राहाणार नाही का ? ”

“ नाही राजकुमारी ! आम्हीं नदी-सार्थाबरोबर मगध देशाकडे जात आहों. फक्त आजचा दिवसच राहाणार. ”

“ तर मग आपण मगधचे राजकुमार आहांत, अन् सखी रोहिणी गंधारची राजकुमारी, असंच ना ? ”

रोहिणी--“ नाही राजकुमारी ! आम्ही राजकुमार व राजकुमारी नाही. आम्ही क्षत्रिय आहों. माझे पति वैशालीचे क्षत्रिय कुमार आहेत. ते तक्षशिलेहून विद्या-ध्ययन करून माझ्यासह परत चालले आहेत. ”

बोलत बोलत आम्ही लताकुंजांत जाऊन पोचलों. तेथे दासी बैठकी घालून आमच्या खाण्यापिण्याच्या व्यवस्थेला लागल्या होत्या. आम्हीं बैठकीवर बसलों. नंतर राजकुमारी म्हणाली --

“ आम्हीहि क्षत्रियच आहोंत. राजकुमारी असल्ये म्हणून काय झालं ? बरं, सखि रोहिणी, तूं जातीचीच सुंदर असल्यामुळं तुला दागिन्यांनीं सजवण्याची जरूर नाही, हें तर मला दिसतंच आहे. पण तुझ्या हातांत एकहि बांगडी नाही हें कसं काय ? ”

“ राजकुमारी, दागिन्यांमुळं आम्हांला कामांत अडचण होते. ” आपल्या तळहातांचे व बोटांचे टणक झालेले घट्टे दाखवून रोहिणी म्हणाली--“आम्हांला धनुष्य ताणावं लागतं, खड्ग चालवावं लागतं, शेतांतून व बागेतून कामं करायचीं अस-तात. त्यामुळं आम्हांला दागिन्यांची अडचणच वाटते. ”

त्या हातांकडे पाहून राजकुमारीला फार आश्चर्य वाटलें. कारण तिची समजूत अशी होती कीं स्त्रियांचे सौंदर्य म्हणजे शिरीष पुष्पासारीखे कोमल असतें. तें जराशा उन्हा-वाऱ्यानें कोमेजून जातें. तिनें आपल्या कोमल हातांत रोहिणीचे राकट हात धरून म्हटलें-- “ तुमच्या कडच्या राजकुमारीहि इतके परिश्रम करतात ? ”

“ मी राजकुमारी नाही. तक्षशिलेची क्षत्रिय कुमारी आहे. ”

“ नाही, तुझ्या बोलण्या चालण्यावरून व तुझ्या निर्भय वृत्तीवरून तूं राज-कुमारीच आहेस असं दिसतं. ”

“ पण त्याचं कारण वेगळंच आहे, राजकुमारी ! गंधार देशांत कोणी राजाहि नाही, व कोणी दास-दासीहि नाही. तिथं सर्वच क्षत्रिय आहेत. सर्वांचा दर्जा समान आहे. ”

“ परंतु माझी आज्ञा गांधारी राजकुमारी होती ना ? ”

“ ती इथं आल्यावर तिला राजकुमारी म्हणत असतील. आमच्या इथं गण-
राज्य आहे. राजकुमारी ! आम्ही आमच्या वरती राणी, राजकुमारी, अशा कोणी
पदात नाही. म्हणून आम्ही आमच्या समवयस्क स्त्रियांशी बरोबरीच्या नात्यानं
वागतो. व हीच रीत आम्हाला ठाऊक. ”

राजकुमारीला या गोष्टी ऐकून आश्चर्य व थोडासा अविश्वासहि वाटला. परंतु
त्याचबरोबर रोहिणीच्या निळ्या डोळ्यांतील सत्यतेची भावनाहि तिला दिसली.
यावेळी जेवणाच्या सर्व वस्तु वाढून झाल्या होत्या. म्हणून राजकन्येने आम्हांला
तिकडे बोलावले. पांचाल हा प्राचीन राजवंश आहे. आज-काल सूरसेन (ब्रज)
आणि वत्स [अलाहाबाद] येथील राजांमुळे त्याची प्रभुता मंदावली असली
तरी देखील कुरु-पांचाल राजवंश अजूनहि दुसऱ्या राजांना राजस चाली-रीती
शिकवीत आहेत. पांचालचे राज-भोजन प्रसिद्ध आहे. परंतु तें मला व रोहिणीला
तितकैसे आवडेल नाही. तरीहि आम्ही जेवतांना त्याची खूप प्रशंसा केली
हेंहि खरेंच.

भोजनानंतर राजकुमारीने स्वतः व आपल्या मैत्रिणींकडून वीणा वीजवून कांहीं
गाणी ऐकवली. रोहिणीनेहि त्यांत भाग घेतला. पण नृत्याची तयारी होत अस-
लेली पहातांच आमची निधण्याची वेळ झाली असें म्हणून आम्ही सुटका करून
घेतली. एका राजकुमारीला बराच वेळ अगदीं जवळून पहाण्याची संधी मिळा-
ल्यामुळे रोहिणीच्या एका मोठ्या जिज्ञासेची पूर्ति झाली. पण त्यामुळे राज-स्त्रियां-
बद्दल तिला वाटणारा आदर मात्र वाढला नाही. राजाद्यानांतून बाहेर पडतांच
ती म्हणाली— “ ही पण सरस्वती सारखीच म्हैस होऊन बसेल. ”

“ तें कां म्हणून ? ” मी विचारलें.

“ पाहिलं नाहीत का? सोळा सतरा वर्षांच्या वयांत तिच्या हनुवटी खाली
किती मांस वाढलं आहे तें ! आणि तिचे ते दागिने पाहून तर मला तिची कीवच
आली. केवढा भार तो ! तशी कांहीं राजकुमारी कुरूप नव्हती, तिने थोडेसे श्रम
केले असते, मोकळ्या हवेत राहिली असती, तर आणखीच सुंदर दिसली असती.
अन् तें डोळ्यांतलं काजळ तर किती वाईट दिसत होतं. ”

“ एकंदरीत काय रोहिणी, आज तूं राजकुमारी तर पाहिलीस ना ? ”

“ हो, पाहिली, अन् डोळ्यांचें पारणहि फिटलं. आम्ही गांधार कन्यांनीं
नुसती फूंक मारली तरी सुद्धां ही उडून जाईल. ”

“ फूंक मारतांच उडणं ही तर राजकन्येची प्रशंसा आहे. ”

“ पण त्यामुळंच स्त्रीत्व कलंकित होतं ना. ”

“हो, पण राजांना नारीत्व नको आहे. त्यांना करमणुकीकरतां खेळणं पाहिजे, अन् तेंहि एक पुरत नाही?”

“काय, एक नाही पुरत.”

“नाही पुरत; शेंकडें खेळणीं लागतात त्यांना; म्हणजेच त्यांच्या हातीं नित्य नवीं खेळणीं येत राहातात.”

“तर मग त्यांच्या लेखीं नारीत्वाचं मूल्य कांहींच नाही?”

“मूल्य कां नाही? तूं पाहिलं नाहीस? राजकन्येच्या अंगावर किती दागिने लादलेले होते ते?”

“वजन लादणं हेंच मूल्य! ही तर शिक्षा आहे!”

“परंतु राजमहिला याला शिक्षा समजत नाहीत.”

“तर काय त्या सगळ्या निर्बुद्ध असतात?”

“प्रिये रोहिणी, राजकुमारी विचेली पाहून तूं तें सांगू शकशील?”

“मला तरी राजकुमारी इतकी बुद्धिहीन वाटली नाही. तिच्या इतर पुष्कळ गोष्टी मात्र अस्वाभाविक वाटत होत्या.”

“प्रिये रोहिणी, राजतंत्र [राजेशाही] हें नर-नारींचं बंदीगृह आहे. तिथं राजाच्या पुढं कोणाहि मनुष्याला कांहीहि किंमत नाही. तिथं नारीख हें क्रीडा व कामुकता यांचं खेळणं आहे. तिथं स्वतंत्र मानवांकरतां कुठंच जागा नाही.”

“प्रियकरा, म्हणूनच वाटतं तुम्हीं राजतंत्राबद्दल इतका तिरस्कार दाखवतां तो!”

“होय, मी त्याला मानवतेचा कलंक समजतो. आणि त्याला आणखीहि एक कारण आहे रोहिणी! आमच्या वैशालीचे भयंकर शत्रु हे राजतंत्राच आहेत.”

“पण प्रिया! हें राजतंत्र या जनपदामध्ये नेहमीच चालत आलं आहे काय?”

“नाहीं, मी म्हाताऱ्या लोकांकडून जें ऐकलं आहे त्यावरून असं समजतं कीं कुरु, पांचाल, काशी, कोसल, चेदी, वस्स इत्यादि सगळे जनपद हे आरंभी जनांचे किंवा गणांचे निवास होते. नंतर दास-स्वामी आर्य-अनार्य इत्यादि वर्ण-संकरजन्य अंतर्गत कलहांचा फायदा घेऊन स्वार्थां जन-नायकांनीं आपली प्रभुता स्थापन केली.”

“हा सौदा फारच महागांत पडला म्हणायचा.”

“हो, यांत काय संशय?”

“तर मग प्रिया, तक्षशिलेंत आर्य-अनार्य-वर्णसंकर व दास-स्वामी हा भेद-भाव जास्त असता तर तिथं गण-तंत्र राहिलं नसतं असं तुम्हाला वाटतं का?”

“रोहिणी, वैशालीची संकटं आमच्यापुढं उभीं आहेत. आम्ही आपला गण कायम राखला आहे, व त्याकरतां लिच्छवि-कुमार सर्वस्व अर्पण करण्यास तयार असतो. परंतु आम्हाला हें पुरतेपणी ठाऊक आहे कीं आर्य-आर्येतर, दास-स्वामी हा भेदभाव आमच्या मुळावरच येईल. ही गोष्ट मला वैशालीत असतांना समजत नव्हती. तक्षशिलेचा गण इतका लहान असूनहि इतका सामर्थ्यवान असण्याचं कारण मी शोधत असतां हा निष्कर्ष माझ्या लक्षांत आला. ”

आम्ही बोलत बोलत गंगातीरीं येऊन पोचलों, तेव्हां प्रहरभर दिवस राहिला होता. सार्थवाले लोक कान्यकुब्जाच्या विक्रीच्या वस्तु नावांवर चढवीत होते. व रात्रीच्या खान-पानाची व नृत्य-उत्सवाची पण तयारी होत होती. कुठें डुकर विस्तवावर भाजलें जात होतें, कुठे मसाला वाटला जात होता, तर कुठें सुरा-पानाची तयारी होत होती. आमचा अठरा माणसांचा सार्थहि आपलें मांस व सुरा मोठ्या सार्थाच्या हवालीं करून खाद्य-पेयांच्या तयारीत गुंतलेला होता. शुभ लिच्छवि हे मृदंगाचे आचार्य मानले जात. ते आपला मृदंग नीट करीत होते. सर्वार्थक भीम हा आपली वीणा निर्दोष करण्याच्या तयारीत होता. कपिल चिंतामन दिसत होता. मला पहातांच माझ्या खांद्यावर हात ठेवून मला म्हणाला—

“ मित्रा, मला वाटलं गांधारीच्यामुळं तुझ्यावर कांहींतरी संकट आलं असावं. ”

“ संकट ? तें कां म्हणून ? ”

“ त्याचं असं झालं, सर्वार्थक भीमानं सांगितलं कीं राजे जुलूम जबरदस्ती करतात. पर-धन, पर-दारा यांचं अपहरण करणं हा जणूं त्यांचा धर्मच. आणि त्यांत रोहिणीसारखं स्त्री-रत्न ? ”

“ रत्न ! ” भिवया चढवून रोहिणी म्हणाली— “ मी कांहीं निर्जाव रत्न नाहीं. कोणी कामुक राजानं माझ्याकडे दृष्टी टाकली असती तर त्याला नारीत्व म्हणजे काय हें दाखवलं असतं. ”

“ होय भगिनी रोहिणी, यांत मुळीच शंका नाही. पण भीमानं सांगितलेल्या गोष्टी ऐकून मला एकीकडे राजाविषयीं तिरस्कार वाटत होता व दुसरीकडे तुम्हांला उशीर झालेला पाहून थोडीशी काळजीहि वाटूं लागली. ”

रोहिणी—“ होय, थोडा उशीर झाला खरा. आम्ही प्रेमाच्या आग्रहांत सांपडलों होतो. ”

कपिल—“ प्रेमाचा आग्रह ? इथं पंचालाच्या राजधानींत ? कान्यकुब्जांत ? वैशालीचा किंवा तक्षशिलेचा एखादा बंधू तर भेटला नाही ना ? ”

“ बंधू तर नाही, कपिल भैया. ” रोहिणीने कपिलच्या खांद्यावर हात ठेवून त्याच्या तोंडाकडे पहात म्हटलें—“ मी एक राजकुमारी पाहिली बरं का ? ”

“ राजकुमारी पाहिली ! एखादा विचित्र प्राणी तर नव्हता ! ”

“ विचित्र प्राण्यापेक्षाहि विचित्र. पण मला तिची दया येत होती. ”

“ दया ? ”

“ होय, दया. तिच्यामध्ये आम्हां तक्षशिलेच्या कुमारीसारखी सजीवता तर नव्हतीच. ती दागिने लादलेली एखादी निर्जीव बाहुली अशी वाटत होती. ती वृक्ष-हीन लतेसारखी निराश्रित दिसत होती. म्हणून मला तिची दया वाटत होती. ”

“ तर मग मला कां घेऊन गेली नाहीस ? मी तिचं आश्रयस्थान बनलों असतो व तुला दया करण्याचा त्रास पडला नसता. ” कपिलने हसून म्हटलं.

रोहिणीने गंभीर मुद्रेने म्हटलं—“ नाही, कपिल दादा, थडा करूं नको. मला तिची बुद्धिहीनता व नारीत्वाचं अज्ञान बघून वाईट वाटलं. ”

कपिलने रोहिणीच्या केसांतून बोटे चाळवीत म्हटलं—“ बाळ रोहिणी, मी स्त्रीचा अपमान पाहिला आहे पार्श्व [इराण], बबेरू [बाबिलोनिया] व इतर पश्चिमेकडील लोकांत स्त्री ही कामुक लोकांच्या हातचा चेंडू समजली जाते. गण हाच एक असा आहे की तिथं स्त्री या नात्यानं नारीत्वाचा सन्मान होतो. ”

त्या दिवशी रोहिणीला खरोखरच राजकन्येबद्दल वाईट वाटत होतं. जेवणा-खाण्यांत तर तिने भाग घेतला पण नृत्य-संगीताच्या वेळी तिचं डोके दुखू लागले म्हणून मी तिला घेऊन नावेंतून थंडगार हवेत गेलों. जरा वेळ डोक्यावर गंगेचं गार पाणी घातल्यावर तिला जरा बरं वाटले. नंतर दुधासारख्या पांढऱ्याशुभ्र चांद-प्यांत, गंगेच्या सफेत पाण्याच्या प्रवाहांत थांबलेल्या नौकेंत रोहिणीच्या शेजारी बसून मी तिला विरंगुळा आणण्याचा प्रयत्न करित होतो. पण रोहिणीला मध्येच राजकुमारीची आठवण होई व ती म्हणे—

“ बिचारी अज्ञान बालिका ! माझे खरबरीत हात पाहून तिला वाईट वाटलं ! सौंदर्य हेच स्त्रीचं जीवनसर्वस्व आहे अशी तिची समजूत आहे ! ! धिक् ! ”

“ प्रिये ! धिक्कार तर खराच, पण त्यांत स्त्रीचा तितकासा दोष नाही. तिला जर सिंधू नदाच्या किनारी पार्श्ववांशी लढावं लागलं असतं, तर ती सुद्धा गंधार कुमारीप्रमाणं सुवीरा व स्वावलंबी झाली असती. ”

“ हो, पण स्त्रीला बुद्धि तर आहे. रूपाला कितपत चांगलं वाईट समजायचं हें तर तिला कळलं पाहिजे ! ”

“ होय, बुद्धि तर या हजारों इतर प्रजेला पण आहे. मग ती राजाच्या हातची बाहुली कां झाली ? ”

“ या गोष्टींमुळे तिचें मन जास्तच उद्विग्न झालेलं पाहून मी दुसऱ्याच गोष्टीत तिचें मन गुंतवायचें ठरवलं. आणि तिच्या मस्तकावर हात फिरवीत मी सांगू लागलों—

“ प्रिये, आतां आपण तक्षशिलेपेक्षां वैशालीच्याच जास्त जवळ आलों. ”

“ जवळ आलों ? तुम्ही तर आठ महिन्यांनीं तक्षशिलेला पोचलां होतांत ना ? ”

“ त्याला कारण मला खुष्कीच्या मार्गानं जावं लागलं. तक्षशिला सोडल्याला दोन महिन्यांच्या वर दिवस झाले. मला वाटतं आणखी एक महिन्यांत आपण वैशालीला पोचूं. ”

“ इतक्या लौकर ? ”

“ होय. कारण आमच्या नावा फार वेगानं अन् रात्रंदिवस चालल्या आहेत. ”

“ महिन्याभरानं वैशाली. नंतर मी आईना पाहीन. ”

“ होय, अन् सोमालाहि. मी तुझ्याविषयीं आईला लग्नाचे वेळीं लिहिलं तर होतं. पण कोण जाणे तें पत्र आईला मिळालं कीं नाहीं. ”

“ तर मग मी एकदम जाऊन दरवाजांत उभी राहिल्ये म्हणजे ती काय म्हणेल ? ”

“ अशी सुंदर सोन्यासारखी सून पाहून तिला आनंदानं स्वर्ग दोन बोटं राहिल. पण प्रिये, तसं होईलसं वाटत नाहीं, कारण गंगा व गंडकी यांच्या संगमावर पोचतांच आम्हांला वैशालीला सूचनेकरतां पुढं स्वार पाठवावा लागेल. कारण आमच्या बरोबर तक्षशिलेचं नागरिक मंडळ आलेलं आहे ना, त्यांच्या स्वागताकरतां लिच्छवींना सवड तर दिली पाहिजे ना ! ”

“ तर मग गंगेच्या कांठीं आपण त्यांची वाट पहात थांबायचं. निदान मला तरी शुभच्या बरोबर पुढं पाठवा. ”

“ गंगेपासून पुढं वैशालीला जाण्यास दोन रस्ते आहेत. एक तर उत्कांचेल [गंगेच्या डाव्या कांठावरचें स्थान] पासून स्थलमार्गानं व दुसरा गंडकी [मही] तून जलमार्गानं वैशालीच्या अगदी नजीकच्या स्थळापर्यंत; तेथून पुन्हां स्थलमार्गानं वैशाली. पण या दुसऱ्या रस्त्यानं थोडा जास्त वेळ लागतो. ”

“ आम्ही अठरा माणसं आहोंत. आणि आमच्या जवळ बारा घोडे आहेत. ”

“ प्रिये, त्याची काळजी करूं नको. आणखी सहा घोडे आपल्याला उत्कांचेलहून मागवतां येतील. शिवाय नजराण्यांत आलेले दहा घोडे रिकामेच न्यायचे आहेत. म्हणजे आम्हांला सोळा घोड्यांची गरज आहे. पण ते अगदीं सहज मिळतील. ”

“ प्रिया, तर मग इतका उशीर कशाकरतां ? ”

“ नागरिक मंडळाच्या स्वागताकरतां. पण रोहिणी, तुला तरी एवढी घाई कसली झाली आहे ? ”

“ मला आईना अन् सोमाला लौकर भेटायचं आहे. ”

“ परंतु मी वाटेंत तुला वज्जीदेशाचं सौंदर्य दाखवणार आहे. पांच सहा दिवसांत आम्ही हळू हळू वैशालीला पोचू. त्या वेळांत तुला वज्जीच्या सुंदर आंबराया, व केळांच्या बागा पहायला मिळतील. मी तुला गोपालांच्या गोष्टांत घेऊन जाईन. हरिण व मोरांच्या शिकारी करवीन. या पांच सहा दिवसांत वज्जी-देशातलं तूं इतकं पहाशील कीं तुला वैशाली परकी अशी राहाणार नाही. ”

“ मी ती परकी असतानाच जावं म्हणतयें. त्यांत जास्त आकर्षण व अपूर्वता आहे असं मला वाटतं.

रोहिणीचें डोकें दुखणें कोण जाणें कुठे गेलें ! ती तेथून लौकर निघण्याचा आग्रह करीत होती. मी तिच्या ओंठांचें चुंबन घेऊन म्हटलें—

“ प्रिये, ठीक आहे तर. तूं मला सोडून पुढं जावं म्हणतेस ना ? ”

“ तुम्हांला तर नागरिक मंडळाबरोबर कशाहि स्थितींत यावंच लागेल. ”

“ अन् तुलाहि तक्षशिलेच्या नागरिक मंडळांत कां सामील करून घेऊं नये ? ”

“ आतां सामील करून भागायचं नाही. ”

“ पण रोहिणी, माझे अशी इच्छा होती कीं आपण दोघांनीं एकदम आईच्या समोर जावं. जाऊं दे, तुझ्या इच्छेप्रमाणच का होईना. तर मग तूं शुभच्या बरोबर जा. मी आपला घोडा शुभला देईन. तुम्हीं दुसऱ्याच दिवशीं वैशालीला पोचाल. ”

“ होय प्रियतमा. ” असें म्हणून तिने माझ्या गळ्याला मिठी मारली. व ती म्हणाली— “ अन् मी पुढं जाऊन आपणां दोघांकरतां एक घर तयार करीन. ”

“ घर तर आईकडे मिळेलच. पण प्रिये, आपल्याला तर आपलं स्वतःचं घर आधीं नीट केलं पाहिजे—म्हणजे पित्याचं घर. ”

“ पित्याचं घर ? ”

“ होय. मी गेलों त्यावेळीं तें फक्त उभं होतं. आई त्याच्यावर देखरेख करीत असे. वैशालीच्या बाहेर आमचा एक लहानसा कर्मान्त [जमीन] आहे. ”

“ आणि बागहि आहे ? ”

“ होय, आमच्या कर्मान्त भूमीतच आंबराई पण आहे एका बाजूला. माझे पिताजी फार श्रीमंत नव्हते. पण त्यांना स्वतःला खाण्यापुरती जमीन होती. ”

“ प्रिया, पित्याच्या गरीबीबद्दल तुम्हांला वाईट वाटतं ? ”

“ नाही, पित्याचं माझ्यावर फार प्रेम होतं. अन् गरीबी वाईट नाही. कारण तिच्यामुळच माझ्यांत साहस व कष्ट-सहिष्णुता उत्पन्न झाली. ”

“ तर मग आपल्याला आपलं घर व आपला कर्मान्त तयारच करायचा आहे म्हणा ना. ”

“ आणि वैशालीच्या सेवेसाठीहि कंबर कसून तयार व्हावं लागेल बरं का. ”

“ प्रिया, म्हणजे काय ? बिंबिसार वैशालीवर आक्रमण करीलच असं तुम्हांला खरोखरच वाटतं का ? ”

“ यावेळी वैशालीचा पराभव केल्याशिवाय मगध देशाला एक पाऊलहि प्रगति करतां येणार नाही. मला वाटतं की त्याची सैन्याची तयारी फक्त वैशाली कर-तांच आहे. ”

“ प्रिया, तर मग आपण अगदीं वेळेवरच आलों म्हणायचे. ”

“ मलाहि असंच वाटतं. ”

“ तर मग मलाहि खड्ग बांधण्याची जरूर पडेलच ? ”

“ होय, असं वाटतं खरं. लिच्छवि स्त्रियांत लढाऊ पेशा पत्करणाऱ्या अगदींच कमी असल्या तरी तुला स्वस्थ नाही बसतां येणार. इकडचे राजे फार नीच असतात. विशेषतः स्त्रियांच्या बाबतीत तर फारच नीच असतात ते. ”

“ मग काय मला पेटीत बंद होऊन पडावं लागेल ? ” जरा आवाज चढवून रोहिणी म्हणाली.

मी तिचें मस्तक माझ्या मांडीवर घेऊन म्हटले— “ नाही प्रिये, असा कसा अर्थ केलास तूं ? मी म्हणत होतो की मला त्याची सूचना प्रथम मिळायला पाहिजे. ”

“ मी पण तेंच म्हणत्ये; माझ्या हाताला खड्गाचा घटा सतत राहो अशीच माझी इच्छा आहे. ”

पुष्कळ वेळ आमच्या गोष्टी चालल्या होत्या. नंतर रोहिणीला झोंप लागली. मी तिच्या अंगावर पांघरून घातलें. किनाऱ्यावर अजूनहि नृत्य चालूं होतें. लोक क्षिगून मस्त झाले होते. लवकरच नाचा सोडायच्या होत्या म्हणून मला अशी भीति पडली की सकाळपर्यंत हें लोक नाचतच राहणार की काय ? पण मध्यरात्रीचे आंतच कित्येक नाविक नशेनं बेहोश झाले व त्यांना त्यांच्या त्यांच्या नावेत पोंचवण्यांत आलें. मग मलाहि कोण जाणे केव्हां झोंप लागली. मी रात्री एक स्वप्न पाहिलें. एक मोठें युद्ध चालूं आहे. जवळून पाहिलें तों एकीकडून लिच्छवी लढत आहेत. मी घोड्यावर स्वार झालों होतो. मी महासिंभूतटीं ज्या हत्यारांनीं लढलों होतो, तींच हत्यारें माझ्याजवळ होती. मी शत्रुसैन्याची फळी फोडून पुढें गेलों. पाहिलें तों एक हत्ती येत आहे. हत्ती दूर होता. व ताडमाड उंच होता. इतक्या मोठ्या हत्तीला माझा भाला कसा पोंचणार अशी मला काळजी वाटली. तेवढ्यांत मला असें दिसून आलें की माझा घोडा जमिनीवर चालत नसून हवेंतून अंतराळी चालत आहे. माझ्या लगामाच्या इशान्यांवरून घोडा झाडावरून धावूं

लागला. मी सरळ हत्तीच्या डोक्यावर पोंचलों. पाहिलें तों त्यावर मगधराज बिंबि-
सार आहे. तो मला पाहून भीतीनें कांपूं लागला. दयेची भिक्षा मागूं लागला. मी
उत्साहित होऊन म्हणत होतो—“ एक वेळ तुला पराभव करून सोडून दिलें होतं;
पण आतां सोडणार नाही. ” असें म्हणून मी आपला भाला सरसावला. तोंच झोंप
उघडली. पाहिलें तों नावा सोडण्याची तयारी चालली आहे व चंद्र अस्ताला
जाण्याच्या बेतांतच आहे.

आमची नाव पुन्हां पहिल्यासारखी जोरांत सुहं झाली. वाटेत दोन तीन
ठिकाणी थांबून आम्हीं वाराणसीला पोचलों. वरुणा व गंगा यांच्या संगमावर बस-
लेल्या वाराणसीचा गंगेच्या किनाऱ्याचा भाग फारच सुंदर दिसत होता. इथें
आमचा सार्थ चार दिवस थांबणार होता. कारण वाराणसीची दुर्मिळ काशिक वल्लें,
काशिक चंदन, गंध इत्यादि वस्तु जगप्रसिद्ध आहेत. पुढला मार्ग निष्कंटक अस-
ल्यानें रोहिणीला काशीमधील पहाण्यालायक जागा दाखवून आम्हीं अठराजण
आमच्या दोन नावा घेऊन पुढे निघालों.

गंगा किनाऱ्यावर जागजागीं पुष्कळ लांबपर्यंत हिरवीं पिकें उभीं होती. कुठें
कुठें गोपालांच्या कुटिका आणि कोळयांच्या झोंपड्या दिसत होत्या. रोहिणीला या
सर्वापेक्षां जास्त आकर्षक गंगेचा गंभीर व स्वच्छ प्रवाहच वाटत होता. सो सों कर-
णाऱ्या लाटा तिचे मन ओढून घेत होत्या. वाळूवर ऊन खात स्वस्थ पडलेल्या मगरांना
ती कित्येक वेळां काळीं लाकडेंच समजे. पण नाव जवळ येतांच ते सुरेकन पाण्यांत
शिरत. तेव्हां ती त्यांच्याकडे मोठ्या कुतूहलानें पाही. मी तिला सांगितलें कीं हे
कित्येक वेळां माणसांना पकडून गिळून टाकतात. तेव्हां तिच्या अंगावर कांटा उभा
राहिला. गंगा-मही संगमावरून दोन दिवसांनीं प्रहरभर दिवस झाला असतां आम्हीं
उल्काचेलला [हाजीपूर] येऊन पोचलों.

लोकांनी पुष्कळ समजावलें पण त्यानं ऐकलें नाहीं. आपले मामा सुमन सेना-पति व दुसरे प्रमुख नातेवाईक आपल्याला मदत करतील अशी त्याला खात्री होती, अन् शिवाय गरीबाचा मुलगा सिंह याच्यापुढें तर आपली जीत आहेच आहे, असा त्याचा विश्वास.

एक दिवस संस्थागारांत गण-सन्निपात [सदस्यांची बैठक] झाला. आई व काकी यांच्या बरोबर रोहिणीहि प्रेक्षकांच्या जागी जाऊन बसली. संस्थेच्या कार्याला सुरवात करतांना गणपति सुनंद म्हणाले—

“ भन्ते गण ! ऐका. आज गणाची सभा कशा करतां बोलावली आहे हें आपणां सर्वांना ठाऊकच आहे. आपलें ज्ञातुकुल (जथरिया) या कुलांतील एक जागा रिकामी झाली आहे. तिच्या जागी एक सदस्य आपल्याला निवडायचा आहे. सभासदत्वाकरतां उभे राहिलेल्या उमेदवारांचीं नांवां सांगण्याचे आधीं सभेपुढें मला एक सूचना करायची आहे कीं या वेळीं लिच्छवीवर एक मोठें संकट आलेलें आहे. आम्हांला प्रत्येक पाऊल त्या संकटाचा विचार करूनच टाकलें पाहिजे. आम्हांला आपली संस्था सुटू व बलवान बनवायची आहे ही गोष्ट नेहमीं लक्षांत ठेवली पाहिजे.

“ भन्ते गण ! सभासदत्वाकरतां आमच्यापुढें दोन नांवां आलेली आहेत. तीं म्हणजे सिंह व अजित. दोघेहि ज्ञातुकुलाचे आहेत. आम्हीं यां पैकीं फक्त एकाला निवडायचें आहे. प्रथम मला हें कळलें पाहिजे कीं या गणांत दोघांच्या बाजूचे लोक आहेत का एकाच्याच, आयुष्मान् सिंह यांच्या पक्षाचे जे असतील त्यांनीं ‘ हो ’ म्हणावें.” यावर सभागृहाच्या कोपऱ्या-कोपऱ्यांतून ‘ हो ’ ‘ हो ’ आवाज आला. नंतर अजितला पसंत करणाऱ्या लोकांविषयीं विचारलें तेव्हां पहिल्यापेक्षां कमी पण किती-तरी ‘ हो ’ ‘ हो ’ आवाज आले. गणपतींनीं नंतर म्हटलें—

“ भन्ते गण ! इथं दोघांहि आयुष्मानांच्या बाजूचे सदस्य आहेत असं दिसतं. म्हणून छंद-शलाका [मताच्या लाकडी कांड्या] उचलण्याशिवाय दुसरा कांहीं उपाय नाहीं. आयुष्मान् गण-गणक यांना मी असं विचारतों कीं आजच्या सन्निपाताला [बैठकीला] किती सदस्य आले आहेत. ”

गण-गणकानें ८७२ ही संख्या सांगितली.

गणपति म्हणाले—“ वज्जीमध्ये हजर असलेल्या गणसंस्थेच्या प्रत्येक सभासदाला आजच्या सन्निपाताची सूचना पाठवली होती. म्हणून भन्ते गण ! जितके सभासद इथं येण्यासारखे होते तेवढे सर्व आले आहेत. इथं या गणांत कोणी वेडा तर नाहीं ! असेल तर त्याच्याजवळच्या आयुष्मानानें मला तसं सांगावें.” (थोडा वेळ थांबून) “ सर्वजण गप्प आहेत त्याअर्थी कोणी वेडा नाहीं असं मी गृहीत धरतों. कोणी

सुरामत्त आहे का ? ” (थोडा वेळ थांबून) “ सर्वजण गप्प आहेत त्या अर्थी इथं कोणी सुरामत्त नाही असं मी गृहीत धरतो. ” नंतर दोन शलाका हातीं धरून ते म्हणाले— “ भन्ते गण ! या दोन लाल व काळी अशा शलाका आहेत. लाल रंगाची स्वीकाराची सूचक आहे व काळी नकाराची सूचक आहे. शलाका-ग्रहायक [मत-पत्रिका वाटणारे] दोन वेग-वेगळ्या टोपल्यांतून दोन्ही प्रकारच्या ८७२ शलाका घेऊन आपल्या जवळ येतील. मी आपल्यापुढं नांव उच्चारून तेव्हा त्या नांवाबद्दल ‘ होय ’ किंवा ‘ नाही ’ तें आपापल्या मतानुसार त्या रंगाची एक छंद-शलाका उचलून घ्यावी. अशा तऱ्हेनंच दुसऱ्या नांवाबद्दलहि करावं. एखादी शलाका खाली पडली तर ती उचलून आयुष्मान् शलाका ग्रहायक यांच्या जवळ द्यावी.

“ भन्ते गण ! आमचे तेच जुने दहा शलाका-ग्रहायक अजूनहि आहेत. जर त्यांच्यापैकी कुणाविषयी कोणाला अविश्वास वाटत असेल तर त्यानी बोलावं. अविश्वास नसेल तर गप्प बसावं..... ! दोन वार... ..त्रिवार देखील विचारतो कोणाचा अविश्वास असेल तर बोलावं; अविश्वास नसेल तर गप्प बसावं... .. भन्ते गण गप्प आहेत त्या अर्थी जुन्या दहा शलाका-ग्रहायकांवर गणाचा विश्वास आहे असं मी गृहीत धरतो.

“ भन्ते गण ! ऐका. आयुष्मान सिंह यांचं नांव मी प्रथम आपणांपुढं सादर करित आहे. शलाका-ग्रहायक आयुष्मान् आपणाजवळ आलेले आहेत. सर्वांनी आपापल्या जागी बसून राहावं. शलाका-ग्रहायक स्वतःच आपणांकडे येतील. ज्यांना आयुष्मान् सिंह यांना मत द्यायचं असेल त्यांनी लाल शलाकांपैकी एक उचलावी. आणि ज्यांना द्यायचं नसेल त्यांनी काळ्या शलाकांपैकी एक उचलावी. आता आपण शांतपणं शलाका ग्रहण करा. कोणाला काही शंका असेल तर त्यानी शलाका-ग्रहायकाला कानांत विचारावं. ”

शलाका-ग्रहायक लाल काळ्या शलाकांच्या टोपल्या प्रत्येक सभासदापुढं करीत व ते त्यांतून पाहिजे ती एक एक उचलीत. शलाका वांटून झाल्यावर शलाका-ग्रहायक परत आले. नंतर गणपति म्हणाले—

“ भन्ते गण ! छंद-शलाका वांटून झाल्या. ज्या आयुष्मानांना शलाका मिळाली नाही किंवा जास्त मिळाली वा कांही गोंधळ झाला असेल तर त्यांनी बोलावं. ज्यांना बरोबर मिळाल्या असतील त्यांनी गप्प बसावं. दोन वार.....त्रिवार... .. सर्वजण शांत आहेत त्या अर्थी सर्वांना बरोबर मिळाल्या असं मी गृहीत धरतो. ”

नंतर गणपतींनी तांबड्या व काळ्या शलाका वेगवेगळ्या मोजल्या. त्यांत तांबड्या पांच शलाका शिल्लक राहिल्या होत्या व काळ्या ८६७ होत्या. नंतर गणपतींनी जाहीर केलं—

“ भन्ते गण ! ऐका. शिळक राहिलेल्या छंद-शलाकांमध्ये लाल पांच व काळ्या ८६७ आहेत. यावरून हें स्पष्ट झालं की आपणांपैकी ८६७ जणांनी आयुष्मान सिंह यांना आपलं मत दिलं व पांच त्यांच्या विरुद्ध आहेत. कोणीहि आयुष्मान तटस्थ राहिले नाहीत. आतां आपल्या जवळ शलाका-प्रहायक येत आहेत त्यांना आपण आपल्या शलाका परत द्याव्या. ”

शलाका परत आल्या त्या मोजून तशाच टोपल्यांतून ठेवण्यांत आल्या. नंतर गण-पति म्हणाले—

“ भन्ते गण ! ऐका. आतां मी आयुष्मान अजित यांचं नांव आपल्याला सादर करीत आहे. ... जे आयुष्मान आपला छंद आयुष्मान अजित यांना देऊं इच्छितात त्यांनीं लाल शलाकांपैकीं एक घ्यावी व ज्यांची इच्छा नसेल त्यांनी काळ्यांतील एक घ्यावी. ... ”...

परत आलेल्या शलाका मोजल्यानंतर लाल ८७३ व काळी एकहि राहिली नव्हती. नंतर गण-पतींनीं जाहीर केलें—

“ भन्ते गण ! ऐका. शिळक राहिलेल्या शलाकांत काळी एकहि नाही. व तांबड्या ८७२ आहेत. यावरून असं स्पष्ट दिसतं की आपणांपैकीं कोणाहि आयुष्मानां आयुष्मान अजित यांना आपलं मत दिलेलं नाही. ”

“ भन्ते गण ! ऐका. आयुष्मान सिंह व आयुष्मान अजित यांच्यासाठीं छंद-शलाका स्वीकारल्या गेल्या त्या मोजल्यानंतर मला असं दिसून आलं की हा गण आयुष्मान सिंह यांना आपला सभासद म्हणून स्वीकार करीत आहेत. भन्ते गण ! आणखी थोडा वेळ थांबा. मी अमात्य-परिषदेची आतांच्या आतां विचारविनिमय करून आयुष्मान सिंह यांच्या अभिषेकाचा दिवस सांगतो. ”

गणपति व अमात्य परिषद जवळच्या खोलीत गेले व थोड्या वेळानें बाहेर येऊन गणपतींनीं जाहीर केलें—

“ भन्ते गण ! आजपासून पाचवे दिवशीं आयुष्मान सिंह यांना लिच्छवि-अभिषेक होईल. ”

संस्थागारांतून बाहेर येतांच पहिल्याप्रथम दटार्लिंगन देणारी व्यक्ति अजित हीच होती. तो म्हणाला—“ बन्धू सिंह ! धन्यवाद. सर्वांत योग्य माणसाला मत-दान झालं. अन् या विषयीं मला फार आनंद झाला आहे. ”

मीहि त्याला प्रत्यालिङ्गन देऊन आपली कृतज्ञता प्रगट केली. नंतर रोहिणीला जवळ पाहून अजित म्हणाला—“ रोहिणी वहिनी ! सहस्र धन्यवाद ! ” रोहिणीनें जवळ आलेल्या अजितच्या कपाळाचें चुंबन घेतलें.

नंतर अजित म्हणाला-“भाऊ, आज संध्याकाळी माझ्या घरी या. तिथं ज्ञातृ-कुळांतील तरुण-तरुणी जमणार आहेत. अन् त्यावेळीं तक्षशिलेच्या नागरिक मंडळाला पण मी बोलावणं करीत आहे.”

रोहिणी मध्येच म्हणाली-“अन् भामाताईला ?”

“भामा ज्ञातृ-कुळाची नाही, पण वहिनी, तुमचं म्हणणं असेल तर तिला बोलावीन; पण तिच्यापासून तुम्ही माझा जीव मात्र वांचवा.”

“भामाताई काय तुमचा जीव घेईल होय ?” रोहिणी हंसत म्हणाली.

“वहिनी, जीव घेणं सुद्धा त्या पेशां बरं. भामा इतकं डोकं भंडावून सोडते की जीव गेलेला बरा. मीहि एकदां दुर्दैवानं तिच्या तावडीत सांपडलों होतो. क्षमा करा वहिनी, मी तिला बोलावीन पण तिच्या जिभेपासून मात्र माझं रक्षण करा.”

“अजित भावोजी, त्या बाबतीत तुम्ही अगदी निष्काळजी रहा.”

गण संस्थेच्या सभासदांनी माझें अभिनंदन केलें व पुष्कळ वेळपर्यंत आलिंगन-प्रत्यालिंगन चालू राहिले.

घरी पोचल्यावर पाहिलें तों तेथे भामा हजर. ती चटकन उडी मारून माझ्या जवळ आली. मी घाबरलों. मला अजितच्या बोलण्याची आठवण झाली. भामाने मला आपल्या भुजापाशात घेऊन माझ्या कपाळाचें, भुंवयाचें व गालांचे चुंबन घेतलें. नंतर मला सोडून रोहिणीला मिठी मारून ती सजल नेत्रांनी तिच्याकडे पाहता राहिली. नंतर किती तरी वेळ ती मूक-भावानें तिच्या मुखाचीं चुंबनें घेत राहिली. रोहिणीचे डोळेहि ओलसर झाले. नंतर प्रथम भामाच बोलली-

“रोहिणी ! प्रिय रोहिणी !! मला फार आनंद वाटतो, मला अभिमान वाटतो. एवढ्याशा वयांत फारच थोडे लिच्छवि गण-संस्थेच्या सभासदत्वाच्या मानास पात्र होतात. परंतु आमचा सिंह त्या योग्यतेचाच आहे. अन् प्रिय रोहिणी ! अजित तुझ्याशी हंसत हंसत काय बोलत होता ?”

“हंसत नव्हता कांहीं भामाताई ! नंतर तो रडतच बोलत होता.”

“मला सांगायला कांहीं हरकत आहे ?”

“भामाताई, जें मला ऐकण्यालायक आहे तें तुलाहि ऐकण्यालायक आहेच.”

भामानें रोहिणीचें मुखचुंबन घेऊन म्हटलें “रोहिणी ! या विश्वासाबद्दल धन्यवाद.”

“भामाताई ! मला सख्खी बहिण नाही, अन् सख्खा भाऊ पण नाही. अन् मला त्या बद्दल वाईट वाटत होतं. पण तुझ्या रूपानं मला एक प्रेमळ सख्खी बहिण मिळाली. आपल्या बहिणीपासून एखादी गोष्ट लपवून ठेवायची मला कधीच इच्छा होऊं नये.” असं म्हणतां म्हणतां तिच्या डोळ्यांत अश्रू आले.

भामानें रोहिणीला घट्ट मिठी मारली व डोळ्यांतील अश्रू पुऱ्हात ती म्हणाली—
“बाळ रोहिणी ! तूं किती प्रेमळ आहेस. मला तुला पाहिल्याशिवाय चैनच पडत नाही. सखल्या बहिणीलाहि दुर्लभ असं स्थान तूं माझ्या हृदयांत मिळवलं आहेस.”

“बरं आहे, मग काय भामाताई ? तूं मला अजित बद्दल ना विचारीत होतीस ? अजितनीं आम्हां दोघांना आज संध्याकाळीं बोलावलं आहे. ज्ञातृ तरुण-तरुणींचा आमोद-प्रमोद होणार आहे.”

“ज्ञातृ-तरुण-तरुणींचा ? ”

“हो, पण तुझ्याशिवाय मी कसं आमत्रण घेऊं ? मी जेव्हां तुलाहि बोलावण्याबद्दल म्हणाल्यें तेव्हां तो बिचारा घाबरला.”

“घाबरला ? ”

“हो, ते म्हणाले—‘ मी, बोलावीन, पण भामाच्या जिभेपासून मला वांचवा ’ ! ”

“ठीक, अजित बाळा ! भामाच्या जिभेची भीति वाटते तुला ! पण रोहिणी ! तूं त्याला वचन तर दिलं नाहीस ना ?

“ताई, दिलंय मी.”

“द्यायला नको होतं. मग मी पाहिलं असतं अजित बाळ दहावेळां नाक धांसून भामेला न्यायला कसा येत नाही तें.”

“ताई, म्हणूनच त्यानं बोलावण्याचं चटकन कबूल केलं असेल. / अन् नंतर गयावया करूं लागला.”

आईला व कादींनाहि आनंद झालाच होता. त्यांची सभा वेगळ्या खोलीत भरली होती. तिथें वृद्ध लिच्छवि स्त्रिया धन्यवाद देत होत्या. मी आल्याची बातमी ऐकून शूरसेन उत्तरेच्या सरहद्दीवरून आजच आला होता व आमचा आवाज ऐकतांच तो सोमाला घेऊन धांवतच तेथें आला. त्याचे डोळे अजूनहि सुजलेले होते. त्यानें रात्रभर घोड्यावरून प्रवास केला असला पाहिजे असें अनुमान ओघानें आलेच. न्यासुळें इथे आल्याबरोबर झोपेशिवाय त्याला दुसरे कांहीं करणें शक्य झालें नाहीं. त्यानें रोहिणीच्या कपाळाचें चुंबन घेतलें. नंतर माझ्या गळ्याला घट्ट मिठी मारून तो म्हणाला—“ बंधू सिंह ! तुला किती किती धन्यवाद देऊं. मला काल सकाळीं बातमी कळली अन् त्या क्षणाला मी निघालोंच.”

“शूरसेन ! उत्तर सीमेवर कांहीं भीति तर नाहीं ? ”

“नाहीं भाऊ ! उत्तर सीमेला हत्ती, गेडे किंवा सिंह यांचं तेवढं भय आहे. मी दोन मोठे हत्ती मारले. काय करावं, उशीर होईल म्हणून दांत काढून आणतां आले नाहींत. एकाचे दांत चारचार हात आहेत. मी ते रोहिणी बहिणीला नजर करीन.”

भामानें मध्येच म्हटलें—“रोहिणोला; सिंहांना नाही. या पक्षपाताला कांहीं सीमा आहे ?”

शूरसेन—“जर मी भाऊला नजर केले असते तर भामावहिनी म्हणाली असती—‘पुरुषालाच ना ? या पक्षपाताला कांहीं सीमा आहे ?’”

भामा—“बरं, जाऊं दे, दातांचा नजराणा वहिनीच्या चरणीं अर्पण झाला. पण सिंहांना कोरे तर नाहीं ठेवलेंत ?”

शूरसेन—“कोरा नाही, भाऊकरतां गेंड्याची ढाल वाट चालते आहे. एक नाही सहा.”

भामा—“अरे राम ! भावोजी ! मी तुमची भावजय काय खोटीच झाल्ये ? माझीं हजारो चुंबनं फुकट गेलीं ना ?”

शूरसेन—“पण वहिनी यावेळीं तर तूं नुसता अभिनयहि केला नाहीस; त्याची वाट काय ?”

भामाने चटकन त्याला आलिंगन देऊन त्याची कित्येक चुंबनें घेतलीं. मग ती म्हणाली—“झालं ? आतां बोला.”

शूरसेनाने चटकन आपल्या अंगरख्यांतून हस्तीदंताच्या म्यानांत ठेवलेली कळ्यार काढून भामाच्या हातांत दिली; व चटकन गुडघे टेंकून हात जोडून तो म्हणाला—“देवी ! शूरसेन दासाच्या या भेटीचा स्वीकार कर, अन् त्याच्या बाहुंना बल दे.”

भामाने कळ्यारीकडे पाहून गालांतल्या गालांत हंसून म्हटले—“एवमस्तु दास शूरसेन ! तुमची देवी तुम्हांला उभे राहाण्याची आज्ञा करीत आहे. व त्याचबरोबर मनसोक्त चुंबनं घेण्याचीहि.”

शूरसेनानें उभा राहून भामाचे गाल चुंबून चुंबून लाल करून सोडले. नंतर सर्वजण कळ्यारीच्या म्यानावर काढलेलीं चित्रें लक्षपूर्वक पाहूं लागले. त्याच्या एका बाजूला रान-हत्तींचा कळप काढला होता. त्यांच्या मोठ्या दांतांवाल्या म्होरक्याचे चित्र काढण्यांत चित्रकारानें आपलें कौशल्य चांगलें दाखवले होते. दुसऱ्या बाजूला वृक्षांचे राईत सिंह-सिंहीण आपल्या दोन शावकांना घेऊन बसलेले काढले होते. सिंहीण आडवी झालेली होती व सिंह आपल्या जिभेनें आपल्या प्रेयसीचे कान चाटीत होता. शावक आईच्या शेपटीशीं खेळत होते. पुष्कळ वेळ पाहिल्यावर भामा म्हणाली—

“शूरसेन भावोजी ! अशी तीक्ष्ण कळ्यार व सुंदर म्यान दिल्याबद्दल हजारों धन्यवाद.” नंतर शूरसेनाचे डोळे पाहून ती म्हणाली—“इतरांना तर तुम्हीं अजून तोंडी जमाखर्चातच गुंतवून ठेवलंयतु भावोजी ! पण भामा वहिनीला ही कळ्यार प्रदान करून मात्र तुम्हीं हें सिद्ध केलंत कीं तुम्हांला या वहिनीच्या चुंबनांची कदर आहे.”

“भामा वहिनी ! मी यांत कांहीं विशेष केलं नाही. हे निळे केंस व विशाल नेत्र यांचा हा सगळा प्रभाव आहे. सर्वांच्या अगोदर तेच उसळून येतात स्मृतीपुढं.”

“तुम्हीं उशीरा आलांत भावोजी, नाही तर मनोरथांच्या ऐवजीं या केंसांनीं तुम्हांलाच बांधलं असतं.”

“नाहीं वहिनी, मी उशीरा येवो कीं लौकर येवो, या केंसांत मी गुरफटलों आहेच.”

“मला न कळतच ! ”

“पतंग दिव्याला कळायची वाट थोडीच पाहातो ? ”

“तिथं एक भला मोठा पतंग जळतोय व त्याच्या कलेवराचा जळका वास सुटलेला ठाऊक असून देखील ? ”

वहिनी ! पतंगाला नाक डोळे नसतात, फक्त हृदय असतं.”

भामानें शूरसेनाचें मुखचुंबन घेतलें. तिचे हंसरे डोळे व गालावरची लाली हेंच दर्शवीत होती कीं शूरसेन तिचा जोडीदार होऊं शकला असता.

संध्याकाळीं आम्ही अजितच्या घरी ज्ञातृ-कुलांतील तरुण-तरुणींच्या सम्मेलनांत सामील झालों. तिथेंहि नृत्यसंगीत व हास्यविनोद यांचा सुकाळ होता. इथली एक गोष्ट विशेष लक्षांत राहिली. बोलतां बोलतां कोणा एकाचें निर्ग्रथ ज्ञातृ-पुत्राचा [जैन मत प्रवर्तकाचा] महिमा वर्णन केला. मी विचारलें— “निर्ग्रथ ज्ञातृपुत्र म्हणजे कोण ? ”

अजित—“आमच्याच ज्ञातृकुलांतून निघून श्रमण (साधू) झाले आहेत.”

मी म्हणालों—“आमच्याच ज्ञातृकुलांतले ? —मला नाहीं ठाऊक.”

अजित—“सिद्धार्थाचे अनुयायी होते. आज काल वज्जीच्या बाहेरहि चोहों-कडे त्यांच्या तप-तेजाचा महिमा गात आहे.”

मी म्हणालों—“अजित, तुम्ही त्यांना पाहिलें आहे ? ”

अजित—“हो, कित्येक वेळां. आतां मागच्या वर्षीं तर चातुर्मासांत ते इथं महावनांत राहिले होते.”

मी—“फार तेजस्वी आहेत ? ”

अजित—“तेजस्वी ओजस्वी यांतलं मला कांहीं ठाऊक नाहीं. पण मी हें मात्र पाहिलं आहे कीं उन्हाळा, पावसाळा, हिवाळा या तिन्ही ऋतूंत ते नम्रच राहतात.”

रोहिणी—“नम्र ? बायकांच्या समोर देखील ? ”

अजित—“होय वहिनी ! ‘निर्ग्रथ’ या शब्दाचा अर्थच ‘नम्र’ असा आहे. मी तर फक्त दोनच वेळां नाइलाजानं गेलों होतो. परंतु ती नम्रता पाहून मी तर लज्जेनं चूर झालों.”

रोहिणी—“ खरंच आहे भावोजी ! कोणीहि पुरुष झाला तरी इतका कसा बेशरम होईल ? ”

अजित—“ अन् यालाच आमच्यांतले कित्येक मूर्ख लोक तप-तेज म्हणतात. ”

रोहिणी—“ नम्रतेशिवाय आणखी कांहीं आहे त्यांच्यांत ? ”

अजित—“ मला ठाऊक नाही. अन् महिती करून ध्यायची इच्छा पण नाही. मी त्याची नग्नता पाहूनच अर्धा खलास झालोय. बंधु सुभद्र ! तूच सांग ! तुझी तर निगठाचे [जैन साधूंचे] मोठे शिष्य आहांत ना ? मग सांगा ना बहिर्नीना. ”

सुभद्र—“ अजित, धर्मश्रद्धा तर तुझ्या वाऱ्याला सुद्धा कधी उभी राहिलेली नाही. बस, श्रमणांची निंदा करणं तुला आवडत. ”

अजित—“ भाई सुभद्र ! श्रमणांची गोष्ट नको सांगू ! पण आपले ते निगण्ठ वर्धमान, का महावीर, का काय म्हणतात त्यांना, त्यांच्याबद्दल बहिर्नीना सांग. मी अगदी खात्रीनं सांगतो की बहिर्नी कांही कच्च्या बुद्धीची नाही. ”

सुभद्र—“ म्हणजे तुझ्या मतानं निगण्ठांचे श्रावक [शिष्य] काय कच्च्या बुद्धीचे असतात ? ”

अजित—“ हो, अन् लज्जाशून्यहि. ”

सुभद्र—“ तुम्हीहि थंडी-उन्हाळ्यांत त्यांच्यासारखे नग्न राहू शकता का ? ”

अजित—“ माझ्या पुष्कळशा गाई, घोडे, डुकरं नग्नच असतात. ”

सुभद्राचा चेहरा रागाने लाल झाला. अजितनं हंसत हंसत सुभद्राच्या खांद्यावर हात ठेवून म्हटले—“ भाई सुभद्र ! तूं मला नास्तिक म्हणतोसच, त्यांत आतां तुझ्या व्याख्यानानं श्रमण महावीराविषयीं त्यांचा ज्ञातृ-पुत्र असूनहि माझ्या मनांत श्रद्धा उत्पन्न होऊ शकत नाही. तरीहि मी तुझ्या श्रद्धेवर प्रहार करणं योग्य नाही हें मला मान्य आहे. याकरतां मी तुझी क्षमा मागतों. तूं बहिर्नीची जिज्ञासा पूर्ण कर. ”

भामा हर्षित होऊन अजितचें बोलणें ऐकत होती हें मी पाहात होतो. आणि सुभद्र जेव्हां गांधारीला निगण्ठ पुराण सांगू लागला; तेव्हां भामा अजितचा हात दाबून त्याला कानांत म्हणाली—“ शाबास माझ्या वीरा ! या नागडोबांचा तूं खरपूस समाचार घेतलास. ” अजित आतां पर्यंत भामेला भीत होता. त्याला या तिच्या परिवर्तनाने आनंद झाला व त्यानें कृतज्ञता प्रगट केली.

सुभद्र म्हणाला—“ गांधारी ! नाना हे निगण्ठांच्या [जैनांच्या] तपाचं एक अंग आहे. शारीरिक तपस्या ही सर्वांत मोठी तपस्या आहे. पापा पासून मुक्त होण्याचा हाच एक महान उपाय आहे. शरीर सुकवणं, त्याला कष्ट देणं, याच्या

योगानं आमचीं जुनीं पापं दूर होतात. जन्मजन्मांतराचं पाप दूर केल्याशिवाय आपण अनंत सुखाचे अधिकारी होऊ शकत नाही. म्हणून निगण्ठ ज्ञातृपुत्र भ्रमण महावीर तीर्थंकर म्हणतात—“ श्रावकहो ! [शिष्यानो !] आपलीं जन्मजन्मांतरींचीं पापं नष्ट करण्याकरतां शरीराला कष्ट द्या, उष्णता-थंडी सहन करा, अनशन [निराहार-व्रत] पाळा. ”

रोहिणी—“ अनशन ? ”

सुभद्र—“ हो, अनशन. भगवान महावीराचे कितीतरी श्रावक व श्राविका चाळीस-चाळीस, पन्नास-पन्नास दिवस अनशन पाळतात. कित्येकांनीं आमरण अनशन पाळून आपलं जीवन समाप्त केलं. व अशा तऱ्हेनं आपलीं जुनीं नवी पापं नष्ट केली. हा मार्ग दुर्गम व कष्टसाध्य आहे. पण सुखासुखी सुख मिळत नाही. सुख मिळवण्या करतां प्रथम दुःखाचा डोंगर चढावा लागतो. आपल्या सर्व दुःखाचं कारण पापच आहे; तें दूर करण्याकरतां कायादंडच भोगला पाहिजे. त्याच्यापासून संरक्षण म्हणून क्षुद्रातिक्षुद्र प्राण्यांची हिंसा टाळून पूर्ण अहिंसा व्रत पाळलं पाहिजे. ”

रोहिणी—“ क्षुद्रातिक्षुद्र प्राण्यांची हिंसा म्हणजे काय ? ”

सुभद्र—“ भगवान महावीर सर्वज्ञ आणि सर्वदर्शी आहेत. त्यांच्या ज्ञानापुढं जगाच्या वर्तमान भूत भविष्यातील कोणत्याही गोष्टी लपायच्या नाहीत. उठतां-बसतां जागृतीत वा झोपेत सदा सर्वकाळ त्यांना सर्व कांहीं कळत असतं. आम्हांला ज्या गोष्टी कळत नाहीत त्या सुद्धां सर्व गोष्टी सर्वज्ञ सर्वदर्शी भगवान महावीरांना कळतात. ते आपल्या श्रावकांना नेहमीं सांगत असतात की सर्व तऱ्हेच्या प्राण्यांच्या हिंसेपासून तुम्हीं दूर रहा. आणि शिवाय असंहि सांगतात की स्थूल, सूक्ष्म मुंगी-पासून हत्तीपर्यंत इतकंच नव्हे तर जल, आग, पृथ्वी, हवा या सर्व ठिकाणीं क्षुद्रातिक्षुद्र प्राणी आहेत. इतकंच नव्हे तर पाणी हा ऐकेंद्रिय जीव आहे, पृथ्वी स्वतः ऐकेंद्रिय जीव आहे. अशा प्रकारं जीवनाच्या प्रत्येक क्षणाक्षणाला किती जीव-हिंसा होत असेल रोहिणी ! ”

रोहिणी—“ मोजून काय पण मनन करूनहि तें कळणार नाही. ”

सुभद्र—“ म्हणून भगवान महावीर म्हणतात की प्रत्येक श्वासा गणिक आपण अगणित पापं करतो ! ”

रोहिणी—“ म्हणजे जीवनांत पापाशिवाय कांहीं नाहीच कीं काय ? ”

सुभद्र—“ म्हणून तर भगवान महावीर म्हणतात या पापी जीवनाचा पाप-क्षालनाकडे उपयोग करावा. ”

रोहिणी—“ म्हणून निगण्ठ ज्ञातृपुत्र असा उपदेश देतात की सर्व तऱ्हेची जीव-हिंसा सोडून द्यावी. ”

सुभद्र--“ होय. काया, वाचा, मनानं कुठल्याहि जीवाला मारणं तर दूरच राहो; पण थोडेसे क्षष्टहि देखूं नयेत. ”

रोहिणी--“ खुनी मारेकरी शत्रूलाहि ? ”

सुभद्र--“ त्याचं पाप त्याला शिक्षा देईल. धार्मिक निगण्ठ श्रावक यांनी शिक्षा देऊन पाप वाढवण्याची जरूर नाही. ”

रोहिणी--“ जर एखादा आततायी मनुष्य दुःखी अनाथ स्त्री किंवा मूल यांना मारायला वा बेअब्रू करायला तयार झाला तर त्यावेळीं आपल्या श्रावक पुरुषाला निगण्ठ ज्ञातपुत्र काय करायची आज्ञा देतात ? ”

सुभद्र--“ मनावर संयम, वचनावर संयम, शरीरावर संयम. ”

रोहिणी--“ म्हणजेच अकर्मण्यता, आततायीच्या हातीं आपली अब्रू, लज्जा, आपलं पौरुष सर्व कांहीं अर्पण. अन् आपल्याला हें पटतं कां ? ”

सुभद्र--“ होय, पटतं तर खरंच. पण निगण्ठी धर्माचं पालन पुरतेपणीं करणं हें सर्वानाच साधण्याजोगं नाही. ”

भामा--“ होय, तेंहि खरंच. जो स्वतःला मनुष्य म्हणवतो त्याला तरी हें अगदींच अशक्य आहे. ”

भामेचे शब्द ऐकतांच सुभद्रानें आपल्या वाणीवर संयम केला.

अशा तऱ्हेने इष्ट-मित्रांच्या, जाति-बांधवांच्या प्रीति-मीलनांत व हास्यविनोदांत दिवस जात होते. शेवटीं अभिषेकाचा दिवस आला. वैशालीच्या अभिषेक-पुष्करिणींत स्नान-अभिषेक ही मोठ्या सन्मानाची गोष्ट आहे. गण-संस्थेने ज्याला सभासद निवडले, त्यालाच या पुष्करिणींत स्नान करण्याचा अधिकार मिळतो. बाहेरचे लोक मात्र याच अभिषेकाचा उलटा अर्थ करतात; ज्याला अभिषेक झाला तो राजा झाला, व अशा प्रकारचे वैशालींत ९९९ राजे आहेत असें म्हणतात. अभिषेक-पुष्करिणी आमच्या लिच्छवि पूर्वजांची अति प्राचीन पुष्करिणी आहे. अगदी प्रथम वैशाली नगरी जेव्हां वसविण्यांत आली, तेव्हां जंगलाच्या जागेंत ही पुष्करिणी तयार करण्यांत आली. पण जुनी वस्ती विशाल बनून ती वैशालीच्या रूपांत परिणत झाली, तरी ही पुष्करिणी मात्र जशीच्या तशीच राहिली. जेव्हां लिच्छवि परिवार फार लहान होता, तेव्हां वयस्क झालेला प्रत्येक लिच्छवि हा गण-संस्थेचा सभासद होत असे. आणि त्याची निवड करण्यासाठीं व त्याला आपल्या पूर्वजांची एकमात्र अक्षुण्ण अशी निशाणी दाखवण्यासाठीं, पूर्वजांच्या स्पर्शानें पुनीत झालेल्या या मंगल पुष्करिणींत अभिषेक केला जाई. लिच्छवींचीं मूळचीं नऊ कुळें वाढतां वाढतां इतकीं वाढलीं कीं प्रत्येक परिवारांतील एक एक सदस्य घेऊनहि सदस्यांची संख्या फारच वाढली. तेव्हां ९९९ ही संख्या निश्चित करण्यांत आली. आणि आतां लिच्छवींमध्ये

सुद्धा एकाच वेळीं फक्त ९९९ माणसें या पुष्करिणीचा अभिषेक पावलेलीं असतात. लिच्छवींच्या या पुष्करिणीवर सतत नंग्या तरवारींचा पाहारा ठेवलेला असतो ही गोष्ट सर्वत्र महशूरच आहे. तिच्यावर तांच्याची जाळी घातलेली आहे. त्यासुद्धे पक्षी देखील तिच्यांतलें एक चोंचभरहि पाणी पिऊं शकत नाहीत. अर्थात् या सर्व दंतकथाच आहेत. चोरून लपून तिच्यांत नुसतें स्नान केल्यानें कृणीहि गण-संस्थेचा सभासद मानला जाणार नाही एवढें मात्र खरें. तसेंच अभिषेक-पुष्करिणीचा व तिच्या द्वारा लिच्छवि पूर्वजांचा गौरव राखला जावा म्हणून त्यांत सर्राहा स्नानास बंदी आहे. आणि गण-सदस्याला सुद्धा आयुष्यांत फक्त एकदांच तीत स्नान करायला मिळतें. पुष्करिणी लहान असूनहि अगदीं स्वच्छ व फार सुंदर आहे. तिच्या चारी बाजूंनीं घाट बांधलेले आहेत. पाण्यांत नाना रंगाचीं कमळे आहेत. पावसाळ्यांत तिचें पाणी बदलण्यांत येतें. संध्याकाळीं पुष्करिणीतील माशांची क्रीडा व कमलवनाचे सौंदर्य पहाण्यासाठीं पुष्कळसे स्त्री-पुरुष तिच्या कांठीं जमतात. अभिषेकाच्या वेळीं तिच्या सर्भोवतीं पानांफुलांची तोरणें बांधून तिला सुंदर शृंगारतात व घाटहि स्वच्छ केले जातात.

अभिषेकाच्या दिवशीं सगळी वैशाली नगरी शृंगारण्यांत आली होती. तो दिवस गणनक्षत्र [महोत्सव] म्हणून जाहीर केला होता. आंगरखा घालून उपरणें पांघरून मी सर्वांच्या पुढें चालूं लागलों. माझ्या पुढें वाघें होती. माझ्या मागून गण-सदस्य, व त्यांच्या मागून शहरांतील स्त्री-पुरुष मिरवणुकीनें चालले होते. पुष्करिणीच्या खास घाटापासून मोठ्या अंतरावर सर्व लोकांना थांबविण्यांत आलें. याच्यापुढें फक्त गण-सदस्यांनाच जाण्याची परवानगी होता. पुष्करिणीच्या चोहों बाजूंनीं खड्गधारी सैनिकांच्या रांगा होत्या, मी अगदीं पाण्याजवळच्या पायरीशीं जाऊन पोचलों. तेव्हां गण-पति माझ्या समोर येऊन उभे राहिले. त्यांनीं माझ्या कडून लिच्छवि प्रतिज्ञा म्हणवली. तीत मुख्यतः दोन गोष्टी होत्या—

“ मी लिच्छवि गणासाठीं जगेन व लिच्छवि गणासाठीं मरेन. ”

“ गण-सन्निपात [पार्लमेंटची बैठक] जो निर्णय देईल तो मी कोणत्याहि परिस्थितींत मान्य करीन. ”

“ मी प्राचीन कालापासून चालत आलेल्या सात लिच्छवि मर्यादांचें पालन करीन. ”

यानंतर वाघें बाजूं लागलीं. आणि मी पुष्करिणींत उतरलों. तें पाणी वज्जी, गांधार किंवा इतर जनपदांतल्या पुष्करिणींतून असतें तसलेंच होतें. याच्यापेक्षा सुंदर घाट असलेल्या पुष्करिणी इतर राजधानींतून आहेत. याहूनहि सुंदर कमलवनें पुष्कळ आहेत. परंतु त्या पुष्करिणीच्या पाण्याचा माझ्या अंगाला स्पर्श झाला त्या

वेळीं मात्र तें मामुली पाणी वाटलें नाहीं व ती पुष्करिणीहि मामुली अशी वाटली नाहीं. अगदीं पहिल्या प्रथमच्या लिच्छवीपासून सर्व लिच्छवि पूर्वज माझ्या भोंवतीं उभे राहून मला स्पर्श करीत आहेत असें मला वाटलें. व त्या स्पर्शानें माझ्या अंगांत नवीन शक्ति व स्फूर्ति आली आहे असें वाटलें. शेंकडों वर्षांचा अंधःकार भेदून त्यांचे उद्गार माझ्या कानांत घुमत होते- “आम्हीहि हीच लिच्छवि प्रतिज्ञा केली होती व ती आम्ही पूर्णपणें पाळली याचा आम्हांला अभिमान आहे. आम्ही लिच्छवि खड्गाची धार कधी बोंथट होऊं दिली नाहीं. व लिच्छवि ध्वजा कधी खालीं पडूं दिली नाहीं. पुत्रा ! आपण लिच्छवि पुत्र आहोंत हें सिद्ध करायला तूं तयार आहेस का ?” मीहि मनांतल्या मनांत उत्तर दिलें—“हो हो, माझ्या अंगातलें लिच्छवि रक्त हीच याची पुरेशी हमी आहे. पूज्य पूर्वजांनो ! माझ्या कल्पनेनें आज लिच्छवि-ध्वजेवर फार मोठें संकट आलें आहे. पण मी लिच्छवि-कर्तव्य जरूर पार पाडीन. फक्त मला आपला आशीर्वाद व प्रोत्साहन मात्र हवें.”

या पुष्करिणींत आयुष्यांत फक्त एकदांच स्नान करतां येतें, व लौकर बाहेर निघण्याचा नियमहि नाहीं; मग माघांतलें थंडगार पाणी असल्यावर मी त्या अभिषेकाचा आनंद घ्यायचा सोडणार थोडाच ! पुष्करिणीच्या कांठावर यावेळीं वायें वाजत होती. कित्येक ठिकाणीं पुष्कळसे लोक नृत्य करीत होते. भामा व रोहिणी उभ्या राहून माझ्याकडे पाहतात होत्या. त्यांच्या चेहऱ्यांवर प्रसन्नता दिसत होती.

मी पुष्करिणींतून बाहेर येऊन नवें उत्तरीय व नवें अंतरवासक घातलें. पुढें केंस दिसतील असा साफा बांधला. धनुष्य, तूणीर, खड्ग, जागच्या जागीं लावलों. तऱ्हे-तऱ्हेचे हार माझ्या गळ्यांत घातले. नंतर मी वर आलों. माझा घोडा तयार होताच. मी त्यावर स्वार झालों. इतर सभासदांपैकीं कोणी रथांतून, कोणी घोड्यावर, असे आम्ही संस्थागारांत पोचलों. आज संस्थागारांत जरा विशेष तयारी दिसली. त्याच्या चारी बाजूंना तोरणें लावून शोभा आणलेली होती. सभास्थानीं सुंदर नवी बैठक घातलेली होती.

सर्व सभासद बसल्यानंतर गण-पतींनीं मी आजपासून गणाचा सदस्य झाल्याचें जाहीर केलें. नंतर माझ्या योग्यतेची प्रशंसा करून त्यांनीं मला दक्षिण-वाहिनीचा [दक्षिणेकडील सैन्याचा] सेना-नायक करण्याची सूचना केली. नंतर ते म्हणाले— “सेना-नायक रोहण सैन्याच्या संघटनेकरतां वैशालींत राहतील. वयाच्या अठ्ठाविसाव्या वर्षी लिच्छवि सेना-नायक होणें, अन् त्यांत चारांपैकीं सर्वांत बलाढ्य अशा दक्षिण-वाहिनीचा सेना-नायक होणें, हें आज प्रथमच होत आहे.”

मी गण-पतींची आज्ञा घेऊन उभा राहून म्हणालों— “भन्ते गण ! आपणांला पुत्रवत असलेल्या माझा जो आज आपण सन्मान केल्यांत त्याला स्वतः मी

योग्य आहे असं वाटत नाही. पण मला एवढं मात्र कळतं की दक्षिणेच्या शात्रूला वज्जीची पवित्र भूमी अपवित्र करण्याची संधी कधीहि देतां कामा नये. ”

भाषणानंतर संस्थागारांतच गण-भोज [गणांतील सदस्यांचे भोजन] झाला. त्यांत फक्त शिकारीने मिळविलेली वन्य डुकरे, मृग व गवे [नील गाय] यांचे निर्धूम प्रज्वलित विस्तवावर भाजलेले मांस व मेरय (कच्ची दारू) होती. पहिले लिच्छवि पूर्वज अशाच तऱ्हेचे जेवण करीत असत. म्हणून आजहि गणाच्या भोजनांतली ही जुनी परंपरा कायम ठेवण्यांत आली.

अभिषेकाची प्रसन्नता तर होतीच; शिवाय सेनानायक पद मिळाल्यामुळे आमच्या घरांत आनंदाचा महापूर आला. रोहण काका आज संध्याकाळी घरी आले होते. त्यांना ही गोष्ट माहीत असल्याने आश्चर्य वाटण्याचे कारण नव्हतेच. त्यांत त्यांनी नवीन घातमी सांगितली ती अशी:—

“ वज्जी व मगध यांच्या सीमेवर दुर्घटना पुष्कळच होऊ लागल्या आहेत. रात्री गंगेच्या अलीकडे आलेले कित्येक मागधी गुप्तहेर आम्ही पकडले. मगध-राज आमच्या विरोधाची मुळीच पर्वा करीत नाही. त्यामुळे युद्ध टळत नाही असं दिसतं. तीन दिवसा नंतर युद्ध परिषदेची बैठक होणार आहे; त्यासाठी मी आलों आहे. ”

(१५)

कर्मान्त

सावत्र बाप मेल्यानंतर घरांतील व्यवहारा संबंधी काही तरी व्यवस्था करणे जरूर होते. मी आईला सांगितले की त्याची संपत्ति सोमाची आहे आणि ती तिला मिळाली पाहिजे. माझ्या बडिलार्जित घराची दुरुस्ती झाली होती व रोहिणीच्या म्हणण्याप्रमाणे त्यांत खिडक्या दारे इत्यादि बाबतीत बदल केला होता. एका आठ-वड्याच्या आंत मला उल्काचे ल [हाजीपूर] ला जायचे होते. म्हणून आपल्या घरी एक रात्र तरी बस्ती करून जावे असे रोहिणीचे म्हणणे होते. आम्हांला आमचे कर्मान्त [शेते] देखील बघायचे होते. सगळीकडे आतां गहू, सातु, यांचे हिरवे पक उभे आहे असे आम्हांला कळले. शेतांतील कामकरी फार चांगले आहेत. आमची जमीन चांगली सुपीक आहे व गाई बैलहि चांगले धष्टपुष्ट आहेत. तेथे वाघाचा त्रास

फार आहे अशी तक्रार होती. पण त्या बाबतीत इतक्या थोड्या वेळांत कांहीं करणें शक्य नव्हतें. गोठ्याच्या सभोंवतालचें लाकडी कुंपण आणखी उंच करावें व छता-खालचे लाकडी बासे आणखी बळकट व दाट करावें असें मी तात्पुरती सोय म्हणून सांगितलें. आंबराई पाहून रोहिणीला फार आनंद झाला. पण आंच्याला अजून फळ धरलें नव्हतें. बोरें व पेरू यांना मात्र भरपूर भार आला होता. पण पिकायला अजून बराच अवकाश होता. रोहिणी म्हणाली—

“ आपल्याला इथें द्राक्षें लावतां येणार नाहींत का ? ”

“ इथले लोक म्हणतात की ही जमीन द्राक्षांना चांगली नाहीं. ”

“ पण आपल्याला प्रयोग करून पहायला काय हरकत आहे ? ”

“ तर मग आपल्या कृष्णा माळ्याला विचारून पहा. ”

म्हातारा कृष्णा आल्यावर मी त्याला म्हणालों—

“ माळीबाबा ! आतां तूं खूपच म्हातारा झालास. ”

“ मालक ! मी आपल्या तीन पिढ्या पाहिल्या आहेत. मग काय अजूनहि तरणाच राहीन ? आपले आजोबा लक्ष्मणजी यांनी त्या दुष्ट मागध बनियाकडून विकत घेऊन मला नवा जन्म दिला होता. ”

“ होय बाबा ! तूं जास्तच सुकत चाललेला दिसतोस. आपल्याकडे डुकरं कांहीं थोडी नाहींत. या थंडीत आठवड्यांतून दोन दिवस डुकराचें मांस खाणें चांगलें. तूं खा, व आम्हांलाहि पाठव. ”

“ मालक ! आतां तुम्ही मोठे जवान गडी झालांत. तुम्ही लहान असतांना या कण्हाच्या [कृष्णाच्या] दाढीशी खेळत होतां. या गरीब कण्हावर लहानपणीं जसं तुमचें प्रेम होतं तसंच आतांहि आहे. ”

मी—“ अन् आपल्या नव्या मालकीणीला पाहिलंस का ? ”

कृष्णा—“ ऐकलेंय भन्ते ! पण पहाण्याचा सुयोग अजून आला नाहीं ”

मी—“ ती पहा, बोरीच्या सांवलींतून येत आहे. ” कपिल बरोबर रोहिणी आल्यावर मी म्हणालों—

“ रोहिणी, हा कण्ह बाबा, आमचा तीन पिढ्यांचा मालक आहे— ”

“ होय बाईसाहेब ! यांच्या आजोबांनीं दाण्याला पैसे भरून माझा उद्धार केला होता. अन् मालक ! तुम्ही जन्मायच्या अगोदर तुमची आई मल्लिका जशी होती तशाच या मालकीणबाई आहेत असं दिसतंय ! मालकीण, या म्हाताऱ्या कण्हावर दया लोभ असूं या; हा तुमचा तीन पिढ्यांचा दास आहे. ”

रोहिणी—“ अन् कृष्णा बाबा ! तुम्ही मुलं बाळं कुठं आहेत ? ”

कृष्णा—“म्हातारी तर मरून गेली. दहा वर्ष झाली; ती गेल्यापासून मनाला फार उदास वाटतं. मालकांचे पैसे ती पुरते फेडून मेली. ती तरुण असतांनाच या मालकांच्या आजोबांनी तिला पन्नास कार्षापण देऊन विकत घेतलं होतं. ते म्हणाले—कृष्णा, ही बघ तुला बायको आणली. अन् मालकीण, ती माझ्या सारखी काळी नसून फार सुंदर होती. अंतर्बाह्य स्वच्छ होती. ती मल्लिका मालकिणीच्या सेवेत पंचवीस वर्ष राहिली—”

रोहिणी—“अन् मुलंवाळं कुठं आहेत ?”

कृष्णा—“एक गांव वसवण्या इतकी आहेत की; नातवंडं पंतवंडं सुद्धा आहेत. मालकांनी त्यांना विकलं असतं तर कित्येक घोडे विकत घ्यायला पुरेसा पैसा मिळाला असता.”

रोहिणी—“पण बाबा, त्यामुळं तुला किती दुःख झालं असतं ?”

कृष्णा—“आम्हां गुलामांचं दुःख तें किती वेळाचं असणार. त्या राक्षस वाण्याची तर गोष्टच विचारूं नका. पाठीवर अजून हे पांच डाग शाबूत आहेत.” काळ्या उघड्या पाठीवरील स्पष्ट दिसणाऱ्या खुणा दाखवून कृष्णा म्हणाला—“लोखंड लाल तापवून डाग दिले होते.”

रोहिणी कळवळून म्हणाली—“बाबा, भारीच निर्दय होता म्हणायचा तो वाणी. किती का मोठा अपराध असेना, एका माणसानं दुसऱ्या माणसाशीं अशी वर्तणूक करायची ! छी ! !”

कृष्णा—“बाईसाहेब, तिथं गुलामांवर कोण दया करणार ? वत्स [खालची अंतर्वेदी] देशच्या कौशाबीमध्ये माझा जन्म झाला, आईच्या बरोबर काशीमध्ये विकला गेलों. वयांत आल्यावर मगधाच्या या वाण्यानं मला विकत घेतलं, ह्याण-मार तर सगळीकडे सहन करावी लागतेच, पण हा वाणी शुद्ध राक्षस होता.”

रोहिणी—“तापलेल्या लोखंडानं डागण्या इतका अपराध तरी काय झाला तुझ्याकडून बाबा ?”

कृष्णा—“सहा महिन्यांची जुनी झालेली खापराची घागर होती ती ! सहा महिन्यांनीं चांगली घागरहि कमजोर होते; त्यांतून हा वाणी मोठा कंजूस होता; यानं स्वस्तांत स्वस्त घागर विकत घेतलेली होती ही. घरांत तर आणखी कोणी नव्हतं, पण तो पैसा पैसा जमवीत होता, कोणाकरतां कोण जाणे. मगध-राजा करतां का आणखी कुणा करतां कुणास ठाऊक. एक दिवस मी पाणी आणण्यास गेलों होतो. घागराचं तोंड फांसांत तसंच राहिलं व खालचा भाग विहिरीत बुडाला. बस, एवढाच अपराध.”

रोहिणी—“ अन् याकरतां तुझ्या पाठीवर लोखंडाचे डाग दिले ! ”

कृष्णा—“ होय बाईसाहेब, मी तडफडत होतो, पण या सैतानानं मला बांधून ठेवलं होतं. डाग देऊनच तो थांबला नाही तर वरती आणखी शिव्यांची लाखोलीहि मोजली. त्याच वेळीं मालक दादा या बनियाजवळून काहीं वस्तु विकत घ्यायला आले होते. त्यांनीं वाण्याला विचारलं— ‘ या दासाला विकतां का ? ’ वाणी म्हणाला— ‘ हो, घेऊन जा. ’ दादा म्हणाले— ‘ किती पैसे घ्याल ? ’ वाणी म्हणाला— ‘ तीन विसाला मी त्याला घेतलं आहे. ’ माल-किण, तो खोटं बोलत होता. त्यानं मला दोन विसाला घेतलं होतं. मी बोलणार होतो पण मी भ्यालों. वाटलं हा पुन्हां लोखंडाचे डाग घ्यायचा ! होय बाईसाहेब ! राजांच्या राज्यांत दासांचा गुलामांचा जीव घेतला तरीहि कोणी विचारीत नाही. लिच्छवि गणाची गोष्टच वेगळी आहे. इथं तर आम्हांला आम्ही गुलाम असल्याची आठवण भुद्धा होत नाही. इथं लोखंडानं डाग घ्यायची गोष्ट कधीं कोणी ऐकलेली पण नाही. ज्या दासानं एकदां वज्जी भूमीत पाय ठेवला, तो पुन्हां बाहेर विकला जात नाही. बाईसाहेब, इथं मुळीं दास नाहीतच. जर दास पहायचे असतील तर मगधमध्ये, काशीमध्ये पहा. तिथं कोणीहि दास म्हातारपणापर्यंत थोडाच जगतो ? ”

रोहिणी—“ काय करतील विचारे ! ”

कृष्णा—“ बाईसाहेब, तुमच्याकडे दास कसे असतात ? ”

रोहिणी—“ माळी बाबा ! आमच्या तिकडे दासच नसतात ! ”

कृष्णा—“ दास नसतातच ! गुलामच नाहीत ! ! असतील तर ! अन् इथल्यापेक्षांहि चांगलं वागवत असतील त्यांना. ”

रोहिणी—“ नाही बाबा, आमच्याकडे माणसांची खरेदी-विक्री होत नाही. कोणीहि दास आमच्या गंधार भूमीत पाय ठेवतांच अदास होतो. ”

कृष्णा—“ होय. बाईसाहेब, खरंच असेल तें. मला वाटलंच होतं कीं हें असलं अद्वितीय रूप मानुष-लोकांत कुठून सांपडायला. तर मग धाकटे मालक तेथपर्यंत गेले होते तर. मीहि विचार करीत होतो कीं इतकीं वर्षं झालीं धाकटे मालक परत कां येत नाहीत. ”

रोहिणी—“ माळी बाबा, कुठं गेले असतील ते ? ”

कृष्णा—“ जिथं दास अदास होतात त्या तुमच्याच देशांत. त्याच देशाला शोभेसं रूप आहे हें ! मला प्रथमच शंका आली होती. ”

रोहिणी—“ कसली शंका आली होती ? ”

कृष्णा—“ तेच, जिथं दास अदास होतात. आज मोठे मालक नाहीत म्हणून. नाहीतर ही अशी सून—” कृष्णाच्या डोळ्यांला पाणी आलें—“ पण तुम्ही धाकट्या मालकांना सोडून आपल्या देशी तर नाही ना जाणार ? ”

रोहिणी—“ माळी बाबा, काय बोलतोस हें. माझे हेच पति आहेत. हीच वज्जीभूमि माझा देश आहे, मी हें सर्व सोडून कुठें जाणार ? ”

कृष्णा—“ बाईसाहेब, मी तुमच्या देशच्या गोष्टी ऐकल्या आहेत ! म्हणून मला फार भीति वाटते. पण आतां तुम्हीच सांगतां कीं मी यांना सोडून जाणार नाहीं, त्यावर माझा विश्वास आहे. पण खरंच नाही ना जाणार सोडून ? ”

रोहिणी—“ कृष्णाबाबा, पतीला सोडून कुठें जाणार ? ”

कृष्णा—“ बाईसाहेब, तें कांहीं विचारूं नका. तुमच्या तोंडून मला एवढेंच पाहिजे कीं तुम्ही नेहमीं आमच्या धाकट्या मालकांच्या जवळ रहाल. ”

रोहिणी—“ हो, नेहमीं त्यांच्याच जवळ राहीन. ”

आनंदित होऊन कृष्णा म्हणाला—“ मला भीति वाटत होती ! ”

रोहिणी—“ भीति ? ती कसली बाबा ? ”

कृष्णा—“ जिथं दास अदास होतात त्या देशांतल्या तुम्हांसारख्या स्त्रियांची. ”

रोहिणी—“ पण भीति कशा बद्दल ? ”

कृष्णा—“ त्यांचें प्रेम कायम नसतें म्हणून. ”

रोहिणी—“ छी ! कृष्णाबाबा तुम्ही काय बोलतां हें ? माझ्या बोलण्यावर तुमचा विश्वास नाही का ? ”

कृष्णा—“ बाईसाहेब, आतां खात्री पटली. म्हाताऱ्या कृष्णावर रागावूं नका. त्याला किती दिवस जगायचें आहे ? मी माझ्या मालकांसाठीं तुमच्या जवळून वचन घेतलं बाईसाहेब ! ”

रोहिणी—“ कृष्णा, म्हणजे मी आपल्या पतीला सोडून निघून जाईन असं वाटलं का काय तुला ? ”

कृष्णा—“ नेम काय सांगावा ? त्या देशच्या तर अशाच गोष्टी ऐकल्या आहेत. ”

रोहिणीला म्हाताऱ्या कृष्णाची शंका नाट कळली नव्हती तिनें आणखी एकदां ती समजून घेण्याकरतां म्हटलें—“ कृष्णा मी कुठून आलों अशी तुझी कल्पना आहे ? ”

कृष्णा—“ बाईसाहेब, मला सगळें ठाऊक आहे. जिथं दास अदास होतात असे देश काय पुष्कळ आहेत ? ”

रोहिणी—“ तर मग तो कोणचा देश ? ”

कृष्णा—“ बाईसाहेब, मला असा फसवतां का ! म्हातारा कृष्णा सगळें जाणतोय. ”

रोहिणी—“ सांग तर खरं. ”

कृष्णा—“ तुम्ही पुष्कळ लपवायचा प्रयत्न कराल पण तुमचं रूप पाहतांच मला कळून चुकलं. पण आतां तुम्ही धाकट्या मालकांच्या सहवासांत कायम राहायचं वचन दिलं आहे. आतां कांही हरकत नाही. ”

रोहिणी—“ पण सांग तर खरं तूं मला कोण समजतोस तें ? ”

कृष्णा—“ आपली मालकिण, दुसरें काय ? अन् तीहि फार चांगली, म्हाताऱ्या कण्हाला बाबा म्हणणारी. ”

रोहिणी—“ अरे बाबा, मीं हें नाही विचारलं. तूं माझं माहेर कुठं आहे असं समजतोस ? ”

कृष्णा—“ सांगायला कांही हरकत नाही. तुम्हीच तर सांगितलं आहे कीं, जिथं दास अदास होतात तेंच तुमचं माहेर म्हणून. अन् तो देश देवलोक सोडून दुसरा कुठला असणार ? ”

रोहिणी—“ बाबा, तर मग तूं मला देवलोकाला आलेली असं समजतोस ? ”

कृष्णा—“ मला काय ठाऊक ? तुम्हीच तर सांगितलं. ”

रोहिणी—“ म्हणजे मी देवलोकची अप्सरा आहे तर ? ”

कृष्णा—“ हां, बरोबर बोललांत बाईसाहेब ! ”

रोहिणी—“ बरं जाऊं दे, पण आतां मी पळून जायची भीति तर वाटत नाही ना तुला ? ”

कृष्णा—“ नाही; देवकन्या खोटं बोलत नाहीत. राहायचं नसतं तर वचन दिलं नसतं. ”

रोहिणी—“ तूं आपल्या मुलांबाळांची हकिगत तर नाहीच सांगितलीस ? ”

कृष्णा—“ एक विसा मुलं नातवंडं, अन् त्यांहून जास्तच मुली-नाती-सुना आहेत. बाईसाहेब, एक गांव वसेल गांव. अन् ते सर्वजण मालकांची शेतीवाडी करतात. मोठ्या मालकांनी त्यांच्या वेळीं जेवढे तरुण होते तेवढ्यांना अदास केलं होतं. मलाहि अदास करणार होते. पण मीच म्हटलं—‘ मालक, या जन्मीं मला अदास नका करूं. ’ पुष्कळ हातापायां पडलों तेव्हां एकदां ते कबूल झाले. ”

रोहिणी—“ मग आतां तुझ्या मुलां बाळांत दास-दासी किती आहेत ? ”

कृष्णा—“ दहा पांच पुरुष अन् पांच स्त्रिया. एका नातीला इथं पाहिलीच असाल. मोठ्या मालकिणीच्या सेवेत असते ती. अन् ही राधा-बागेंत पाहिली असाल तिला, अठरा वर्षांची छोकरी आहे ती. ती माझ्या सारखी काळी नाही. तिची आजोहि काळी नव्हती. राधा फार हुषार आहे. नव्या मालकिणीच्या येण्याची बातमी ऐकली त्याच दिवशीं मी राधेला म्हणालों ‘ तूं त्यांची दासी हो बरं का ! ’ ”

रोहिणी—“ काय माझी दासी ? ”

कृष्णा—“होय, बाईसाहेब ! राधा मोठी हुषार पोर आहे मोठ्या मालकीणबाई जेव्हा इथं येतात तेव्हा राधाच त्यांची सेवा करते. मोठ्या मालकीण बाईंनी पण तिला सांगितलंय की ‘राधा, तुला सूनबाईची दासी व्हावं लागेल. ’”

रोहिणी—“दासी ? ”

कृष्णा—“बाईसाहेब, ती दासी तर आहेच ! माझं सगळं कुटुंबच दास आहे. मोठ्या मालकांनी ‘वेशी’ला दास्यांतून मुक्त केलं आहे. पण आम्ही तर स्वतःला मालकांच्या घरचे दासच म्हणवतो. ”

रोहिणी—“पण मोठ्या मालकांनी तर तुम्हांला खरेदी-विक्रीच्या अपमानांतून मुक्त केलं आहे ना बाबा ? ”

कृष्णा—“होय, त्यांनी मुक्त केलं आहे, व जगहि तसंच मानतं; पण बाई-साहेब ! मी आपल्या मुलांना समजावीत असतो, व तेहि स्वतःला मालकांचे दास म्हणवून घेतात. ”

रोहिणी—“बाबा मग तुला असं वाटतं का की जरूर पडल्यास आम्ही तुझ्या मुलांना विकून टाकू ? ”

कृष्णा—“बाईसाहेब ! तुम्ही नाही विकणार अन् देव करो व अशी वेळ न येवो. पण आलीच तर माझा प्रत्येक मुलगा, नातू मालकांकरता स्वतःला विकून घेईलच. ”

रोहिणी—“नाहीं बाबा, मी कोणालाही दास्यमुक्त केल्या शिवाय आपल्या जवळ ठेवून घेणार नाही. प्रिय सिंह ! बरोबर आहे ना माझं ? ”

मी आतां पर्यंत गपचिप बसून हा सगळा संवाद ऐकत होतो व कृष्णाबाबा आपल्या अप्सरा मालकिणीला आपल्या अघळ-पघळ बोलण्याने कसा घोटाळ्यांत पाडीत आहे हेहि पहात होतो. नंतर मी म्हणालो—

“प्रिये ! अगदी बरोबर. ज्यांना आमच्या जवळ काम करायचं असेल त्यांना कामगाराच्या नात्यानं पगार व भत्ता घेऊनच काम करावं लागेल. ”

कृष्णा—“मालक ! काम तर करूं द्याल ना ? ”

मी—“कृष्णा, काम तर करूं देऊं ! पण आम्हीं त्यांना विकणार नाही, व आपल्या कुलालाहि तो अधिकार ठेवणार नाही. ”

म्हाताच्याने निःश्वास सोडून म्हटलें—“देवकन्या मालकीण ! तुम्ही आपल्या देशासारखं इथंही करूं चाहतां ना ? आमच्या मालकांचे दास दासांसारखं काम करत नाहीत. ते इमानदार कामगारांसारखं काम करतात. ”

रोहिणी—“गुलाम व कामगार यांच्या कामांत फार फरक आहे का बाबा ? ”

कृष्णा—“बाईसाहेब, फार मोठा फरक आहे. कामगाराला चांगल्या कामाकरतां चांगला पगार व बाईट कामाकरतां कमी पगार मिळतो. चांगल्या प्रकारं काम न

करणाऱ्यास कोणी कामावर ठेवीत नाही. पण दास म्हणजे दारचा बैल ! त्याला हाण-मार होते, शिब्या गाळी होतात. पण दासानं जर नीट काम करायचं मनावरच घेतलं नाही तर नुसती मारहाण करून त्याच्या कडून काम घेतांच येत नाही. तो जर सारखा काम बिघडवतच राहिला तर मारणार किती वेळा ? जर ठार मारलं तर आपल्या मालमत्तेचं नुकसान होणार ! बाईसाहेब, काळजीनं बारकाईनं करावयाचं काम गुलामा कडून करवून घेत नाहीत. तो तर काम बिघडवून ठेवील. त्याला काय त्यांत लाभ मिळायचा आहे, तर तो उत्तम काम करील ? पण बाईसाहेब, ही गोष्ट तुमच्या दासांची नव्हे हं ! ”

रोहिणी—“ बाबा, आमच्याजवळ तर दासच नाहीत. आज आम्ही सर्वांना अदास करून जाऊं. म्हातार बाबा, तुम्हांलादेखील अदास करूं आम्ही. ”

कृष्णा —“ माझं राहं या बाईसाहेब, मोठ्या मालकांनीहि मला बगळलं होतं. ” डोळ्यांत आंसवे आणून सद्गदित स्वरांनं तो म्हणाला—“ मला अदास करूं नका. मला या घराचा दास म्हणूनच मरून जाऊं या. ”

मी—“ कृष्णा ! अदास होणं याचा अर्थ असा नाही कीं तुझ्या हातून घरांतलं काम आम्ही काढून घेऊं ! ज्या देशची तुझी मालकीण आहे तिथं दासच नाही हें तर तुला ठाऊक आहे ना ! ”

कृष्णा—“ होय मालक ! अन् बाईसाहेब कायमच्या तुमच्या होऊन राहतील हेंहि मला ठाऊक आहे, ”

मी—“ बाबा ! तिनं जर तुझी गोष्ट मान्य केली आहे तर मग तुलाहि तिचं म्हणणं कबूल करायलाच पाहिजे, नाही का ? तुझ्या मालकिणीला दासांच्या संगतीत राहायचा सराव नाही, म्हणून ती सागेल तसेच कर. तूं पहिल्या सारखंच काम कर, तुला ती त्या बाबतीत कांहीं विचारणारच आहे आता. तूं जिवत असेपर्यंत आमच्या जवळच राहायचं बरं का बाबा ! पण तुझ्या मालकिणीला त्रास होईल असं कांहीं करू नको. आज दुपारीं तुझ्या कुटुंबांतलीं लहान मोठीं माणसं जोक्यावरून स्वच्छ स्नान करून या; तूंहि पण न्हाऊनमाखून ये हं. आतां तिच्याशीं कामाबद्दल बोल. ”

कृष्णा—“ मालक ! तर मग आम्ही मालकांच्या घरी प्रथम होतो तसंच राहायचं ना ? ”

मी व रोहिणी—“ होय होय ! तसेच विश्वासू नोकर म्हणून; दास म्हणून नव्हे. ”

“ ठीक आहे. ” असं म्हणून कृष्णानं मान खाली केली.

रोहिणी म्हणाली—“ प्रिया ! आपल्या कर्मन्ताच्या सर्वार्थकाला सांगा कीं आपल्या कर्मन्तावरील सर्व दासांनीं स्वच्छ न्हाऊनमाखून दोन प्रहरीं आमच्याकडे यावं. ” मी सर्वार्थकाला बोलावून गांधारी मालकिणीचा हुकूम सांगितला.

रोहिणी कृष्णाला म्हणाली—“ बाबा ! तुमची बाग तर फारच छान दिसते आहे. ”

कृष्णा—“ होय बाईसाहेब ! वाण्याकडे यायच्या अगोदर बनारसला काशी राजाच्या बागेत काम करायला माझा मालक मला पाठवीत असे. ”

रोहिणी—“ दुसऱ्यांची कामं करायसाठी ? ”

कृष्णा—“ दासाच्या कामाची मजुरी मालकालाच मिळत असते. ”

रोहिणी—“ तर मग तुला बागेच्या कामाची पहिल्यापासून माहिती होती ? ”

कृष्णा—“ आणखी कांहीं वर्षं राहिलों असतों तर खूप शिकलों असतों. इथं मी आपल्या बागेत आंबे, जाभळं, पेरू, बोरं, आवळे वगैरे वाराणसीच्या पद्धती-वरच लावली आहेत. बाईसाहेब, आपण बोरं पाहिलीत ना, ही बनारसी बोरं आहेत. एक बोर तोंडांत मावत नाही. फारच गोड. सफरचंदहि याच्या पुढं फिका पडेल. आणि पेरू तर बरोबर काशी सारखे खूप मोठे मोठे गोड व कमी बियाचे. आंब्या-बद्दल कांही सांगायची जरूरच नाही. पिकले म्हणजे कळेल. ”

रोहिणी—“ तर मग बाबा, तूं आपल्या बागेत फारच चांगलीं फळं लावलीं आहेस ? ”

कृष्णा—“ होय बाईसाहेब, मोठ्या मालकांना फळांचा फार नाद होता. ते मला नावेतून बनारसला घेऊन गेले होते. तुम्हांला खोटं कशाला सांगू ? मी खूप खटपट केली व राजमाळ्याला लांच-लुचपतहि दिली. तेव्हां कुठं त्यानं मला चांगलीं निवडक रोपं दिलीं. दुसऱ्यांच्या बगिच्यांतून आपल्या बगिच्यांतल्यासारखीं फळं आलेलीं राजाला आवडत नाहीत. पण बाईसाहेब, आपल्या मोठ्या मालकांचं तसं नव्हतं. ते मला म्हणत कीं ‘ कृष्णा ! आपल्या बागेतलीं रोपं कोणी मागितलीं तर त्याला नाही म्हणूं नको बरं का. ’ ”

रोहिणी—“ बाबा, मग तूं त्याप्रमाणं दिलीस ना ? ”

कृष्णा—“ हो बाईसाहेब, दिलीं तर ! पण त्यांना तीं संभाळायचं ठाऊक नव्हतं. बाईसाहेब, झाडं सुद्धां सेवा मागतात सेवा ! अन् ती एखाद्या जातिवंत माळ्याकडूनच शिकवी लागते. ”

रोहिणी—“ तर मग तूं माळीविद्या आणखी कुणाकुणाला शिकवली नाहीस का ? ”

कृष्णा—“ हो, मी पुष्कळ शिकवायला तयार होतो ! पण पांच सहा लोकां-पेक्षां जास्त कोणी हुषार निघालेच नाहीत. त्यांतले तीन तर माझेच मुलगे-नातू आहेत. बाईसाहेब ! मी मेल्यानंतर तेच बगीचा संभाळतील. ”

रोहिणी—“ इथं नजरेला पडत नाहीत अशा फळांबद्दल मी तुला विचारणार होलें बाबा. ”

कृष्णा—“ अशीं कोणतीं फळं, बाईसाहेब ? ”

रोहिणी—“ द्राक्षं, अंजीर, अक्रोड, आडू, सफरचंद, संत्री. ”

कृष्णा—“ बाईसाहेब, यांपैकीं कित्येकांचीं नांवं देखील ऐकलेलीं नाहीत मी. अन् शिवाय प्रत्येक झाडाला विशिष्ट जमीन व विशिष्ट हवामानाची जरूरी असते. पण बीं असलं तर झाड कां नाही येणार ? कदाचित् फार तर हवं तितकं चांगलं नाही होणार. बाईसाहेब, मला वाटतं आपण लावून बघायला हवं. रोपं मिळालीं असतीं तर लावलीं असतीं. ”

रोहिणी—“ बाबा, रोपं तर इथवर येऊं शकत नाहीत. पण माझ्या जवळ बीं मात्र आहे. ”

कृष्णा—“ बाईसाहेब, या मला ! मी लावून पाहीन. पहिल्या प्रथम मी डाळिंब व नासपती लावलीं तेव्हां लोक म्हणत हा कृष्णा वेडा आहे, तीं कांहीं लागणार नाहीत. पण बाईसाहेब, तीं त्या पूर्वेकडच्या बागेत आहेत. पहा. त्यांना खूप फळं येतात. कांहीं लोक सांगतात तीं इतकीं गोड नाहीत. पण तीं गोड लागतात हें मी तर पाहतो आहे. ”

रोहिणी—“ जरा कमी गोड लागलीं तरी हरकत नाही. पण नवीन तऱ्हेचं फळ तर आपल्या देशांत उत्पन्न होऊं लागेल ! ”

कृष्णा—“ बाईसाहेब, बीं या तर खरं. चुना, मीठ, माती, यांचा कमी जास्त बदल करून पाहीन कशांत रोप चांगलं वाढतं ते. मोठे मालक गेल्यापासून कृष्णा अनाथ झालाय बाईसाहेब. ”

रोहिणी—“ अनाथ झालाय ? तो कसा ? ”

कृष्णा—“ अनाथ झाला म्हणजे त्याचा अर्थ असा कीं नवीं नवीं फळं, रोपं, फुलं, तयार करायचं काम माझ्याकडून घ्यायला कुणी राहिलं नाहीं. नव्या कामांत, नव्या प्रयोगांत कृष्णा अगदीं तल्लीन होऊन जातो. बाईसाहेब ! मग बीं कधीं पाठवाल ? ”

रोहिणी—“ परवां पाठवीन. पण आजकाल थंडी संपायचे दिवस आहेत, या सणांत लागेल का ? ”

कृष्णा—“ मी थोडं थोडं पेरून पाहीन. पण उन्हाळ्यानंतरच जास्त चांगलं रुजेल. ”

रोहिणी—“ अन् बाबा, द्राक्षांचे वेल असतात हं. ”

कृष्णा—“ वाढल्या नंतर मांडवाची व्यवस्था करूं. ”

त्यांच्या गोष्टी संपत नाहीत असे पाहून मी म्हणालो—“रोहिणी, अजून आपले दोन प्रहरचे जेवण व्हायचे आहे विसरलीस वाटते. डुकराचे मांस गरमा-गरमच चांगले लागते, होय ना बाबा ? ”

कृष्णा—“होय मालक, थंड झाल्यावर त्याची अर्धी चव नाहीशी होते. त्यांतल्या त्यांत पाळाचे पोराने मांस तर कढतच चांगले असते.”

मी—“तर मग कृष्णा, आम्ही जेवायला जातो. तुझ्या घरची माणस न्हाऊन माखून येत आहेत, तू हि न्हाऊन माखून ये.”

कृष्णा—“मालक, आम्हांला सोडून तर देणार नाही ना ? ”

मी—“बाबा मग काय, तू आपल्या देवकन्या सूनवाईला नाराज करणार ? ”

कृष्णा—“नाही मालक ! सला त्यांचे म्हणणे मान्य आहे. मी आतां इतक्यांत स्नान करून येतो.”

आम्ही दोघे कर्मान्त-धरांत गेलो. जेवण तयार होतें. न्हाऊन काळेभोर ओले केंस पाठीवर सोडलेली अशी एक गव्हाळ्या रंगाची तरुणी आसनें बगैरे नोट मांडीत होती. रोहिणी तिला म्हणाली—

“मुली, तुझें नांव काय ? ”

“राधा, बाईसाहेब.” असे म्हणून तिने चटकन आपले केंस बांधले.

“राधा तुझें नांव का; तुला मांस तयार करतां येत ? ”

“मोठी मालकिन इथं आल्या म्हणजे मीच त्यांना स्वयंपाक करीत असतं. आजचं शूकर मांस तयार करण्यांत माझा देखील हातभार आहेच.”

“बरं तर राधा, चटकन वाढ पाहू. आम्ही दोघे फार भुकेलीं आहो.”

“बाईसाहेब, सर्व तयारच आहे.”

जेवण झाल्यावर आम्ही वैशालीहून आणलेल्या आपल्या कपड्यांचीं गांठोडी सोडली. एकंदर दास-दासींची व त्यांच्या मुलाबाळांची संख्या सर्वार्थकाकडून विचारून घेतल्यावर प्रत्येकाच्या नावे दोन दोन कपडे काढले.

थोड्या वेळाने कृष्णा आपल्या परिचारासह येऊन पोचला. त्या सर्वांना रोहिणीने जवळ बोलावून म्हटलें— “आज तुम्हां सर्वांना अदास केले आहे. य तुम्ही दास वा दासी राहिलां नाहीत. पाहिजे तर आमचेकडे काम करा किंवा दुसरे कडे करा. आमचेकडे काम केल्यास कामाप्रमाणें भत्ता [भात] वेतन मिळेल. आतां इकडे या. तुम्हांला अंगांत घालायला व वर घ्यायला असे दोन दोन कपडे देलें. आणि आज कर्मान्ताचे सर्व कामगार व मालक एका पंक्तीला जेवतील. खूप मोठा सांड व डुकर मारून मांस व सूप तयार करा.”

प्रथम कृष्णाला दोन कपडे दिले. त्याच्या डोक्यातून आंसवे टपटपत होती. नंतर इतर सर्वांना कपडे दिले. राधा लाजत-लाजत सर्वांच्या मागून आली. रोहिणीने तिला कपडे देऊन म्हटलें—

“ राधा, तू आमच्या घरी काम करशील का ? ”

“ बाईसाहेब, काम करायला मिळालं तर जरूर करीन. ”

“ तर मग तू आजपासून आमच्याकडे काम कर. आमच्या बरोबर वैशालीला चल. ”

राधा आनंदित होऊन म्हणाली— “ बाईसाहेब, माझी तयारी आहे ! ”

(१६)

युद्ध-परिषद

तो दिवस शेतांतच काढून आम्ही युद्ध-परिषदे करतां वैशालीला परत आलों. शेतावरील सर्व माणसें देवकन्या मालकिणीला पाहून खूष झालीं होती. त्यांतल्या- त्यांत म्हातारा कृष्णा तर जास्तच. जर कोणी म्हटलें कीं मालकीण अप्सरा नाही, मानवी आहे, तर तो भांडायलाच उठे. तो म्हणे—“ मी त्यांच्या तोंडून ऐकलं आहे कीं जिथं दास अदास होतात त्या देशच्या आहेत त्या. ”

यावेळीं आम्ही आमच्या वडिलार्जित घरी राहिलों. रोहण काकांनीं मगध राजाच्या लष्करी तयारी संबंधीं आणखीहि पुष्कळशा गोष्टी सांगितल्या व ते असेंहि म्हणाले कीं “ बिंबिसार आपणहून लढायला तयारच झाला नसता; पण त्याचा पुत्र अजातशत्रु त्याला सारखा पढवीत आहे. अन् त्याच्या पायींच त्याला लढावं लागणार आहे. ” काकांनीं असेंहि सांगितलें कीं “ बिंबिसारचा महामंत्री ब्राह्मण वर्ष-कार फारच धूर्त आहे. आपल्या कडील खडान् खडा माहिती काढण्यासाठीं त्यानं सगळीकडे गुप्त हेर पेरून ठेवले आहेत. मगध राजाजवळ फारसं चांगलं सैन्य नाही व सेनापतीहि नाही; पण त्याला वर्षकार सारखा कूटनीतिज्ञ मिळाला आहे. अन् हाच आम्हांला सर्वांत मोठा धोका आहे. ”

सेनापतींच्या अधिकरणांत [कार्यालयांत] युद्ध-परिषद झाली. तिला सेनापति सुमन, चार लिच्छवि सेनानायक, मी व आणखी तीन इतर सेनानायक हजर होतो. त्यांतील एकजण लष्करी गुप्त हेर विभागाचा अध्यक्ष होता. सेनापति सुमन यांनीं

परिषदेला आरंभ करतांना म्हटलें- “ लिच्छवि सेना-नायकहो ! वज्जी भूमीच्या विरुद्ध मगध राजाची युद्धाची तयारी चालली आहे. तिची महिन्यापूर्वीची हकीकत आपल्याला मागच्या सभेत सांगितलीच आहे. आतां हेर-विभागाकडून मगधाच्या लष्करी तयारीची जी माहिती मिळाली आहे ती सभेपुढं ठेवण्यास मी आतां सेना-नायक पुण्य यांना विनंती करतो. ”

सेनानायक पुण्य हे दुहेरी हाडाचे उंचेपुढे पंचावन वर्षांचे सैनिक होते. त्यांच्या तोंडावर मांस मुळीच नसून डोक्याला टक्कल पडलेलें होतें. त्यांच्या तोंडाकडे पाहतांच त्यांच्या गंभीर स्वभावाची ओळख होई. जणूं स्वतःशीच बोलत आहों अशा धिम्म्या आवाजांत त्यांनीं बोलणें सुरू केलें.

“ बिंबिसार गेल्या पांच वर्षांपासून साऱ्या मगध व अंग देशाच्या वसुलाचा बराच मोठा भाग युद्धक्रोधांत नष्ट करित आहे. गंगा, शोण व बागमती यांच्या किनाऱ्यांवरील जुने दुर्ग व त्या शिवाय नवे सोळा दुर्ग त्यांना तयार केले आहेत. त्या दुर्गांतून शाल वृक्षांच्या मोठमोठ्या तिहेरी खांब्याचे बळकट तट उभारले आहेत. प्रत्येक दुर्गावर तीन ते सात हजार पर्यंत कसलेले योद्धे आहेत. त्यांत पायदळ, घोडदळ, रथी, हत्ती वगैरे सर्व प्रकार आहेत. बाहेरून धान्य न मिळाल्यास एक वर्ष पुरेल इतकं भरपूर धान्य या दुर्गांतून सांठवून ठेवलेलं आहे. या शिवाय आमचं पाहून राजा बिंबिसारनं आणखी एक दुसरीच सेना तयार केली आहे; ती म्हणजे नौ-सेना. तिन्हीं नद्यांच्या किनाऱ्यांवरील दुर्गालगत या नौ-सेनेचीं मजबूत दलं आहेत. प्रत्येक नावेंत आठ ते सोळा पर्यंत नाविक व बीस ते पन्नास पर्यंत धनु-शल्य-खड्गधारी सैनिक आहेत. त्यात पुन्हां हेंहि सांगून ठेवलं पाहिजे कीं बिंबिसारची या युद्धांतील जयाची सारी भिस्त या नौ-सेनेवरच आहे. भत्ता-पगार वगैरे करतां त्याच्याजवळ भरपूर संपत्ति आहे हेंहि खरंच. आमच्यापेक्षां त्याच्या जवळ सर्व तऱ्हेच्या हत्यारांचा सांठा जास्त आहे. आमच्याकडील युद्ध-तयारीची बातमीहि त्याला पुरेशी मिळते. या बाबतींत मगध देशचे श्रमण ब्राम्हण त्याला पूर्ण मदत करित आहेत. अंग देशांतल्या बंडखोरांना त्यानं पुरतेपणीं दडपून टाकलंय व तेथील प्रजा हें जाणून आहे कीं बिंबिसारच्या विरुद्ध खड्ग उचलणं म्हणजे मगधा-विरुद्ध जाणं होय. इकडे त्यानं कुटुंबी सारख्या मोठमोठ्या ब्राम्हण महाशालांना मोठमोठ्या जहागिरी वा मान सन्मान देऊन आपल्या पक्षाला मिळवून घेतलं आहे. तर तिकडे भद्रिया [अंग] येथील भेंडक सेठ्ठी प्रमाणं अंग देशांतले व्यापारीहि त्याचं यशोगान गातात. अन् शिवाय बिंबिसारच्या तिखट तलवारीनं अंग व मगध या देशांना चोर छुटारुंच्या भयापासून मुक्त केलं आहे. या सर्व गोष्टींचा प्रभाव प्रजेवर पडणारच. त्याबरोबरच आपण स्वतः श्रमण गौतम [बुद्ध] यांचे अनुयायी

आहोंत असं बिंबिसारनं प्रसिद्ध केलं आहे. श्रमण गौतम यांची कीर्ति साऱ्या पूर्वभर पसरली आहे इतकंच नव्हे तर बाहेरहि गेलेली आहे हें आपण सर्व जाणतांच. सम-जदार शिक्षित जनतेवर गौतमाचा जितका प्रभाव आहे तितका कोणाहि धर्मा-चार्याचा नाही. शाक्य, कोलिय, मल्ल, लिच्छवि इत्यादि सर्व गणवाले क्षत्रिय गौत-माचा फार सन्मान करतात. प्रसेनजित् व बिंबिसारच काय, पण वत्स, अवन्ती [माळवा] कुरु, शूरसेन [मथुरा] इत्यादि देशांचे राजेहि गौतमाचा महात्मा म्हणून गौरव करतात. गौतम हे आमच्या गणाचे एक मोठे प्रशंसक आहेत हेंहि आप-ल्याला ठाऊक आहेच. त्रायस्त्रिंश [इंद्रलोक] च्या देवांची उपमा ते लिच्छवींना देतात. आम्हीं अजून त्यांचा कधी विशेष रूपानें सत्कार केला नाही; त्यांच्या करतां एखादा बगीचा दिलेला नाही, किंवा एखादा विहार अगर प्रासादहि बांधून दिलेला नाही. पण राजा बिंबिसार स्वतःला गौतमाचा शिष्य म्हणवून घेऊन आपण धर्म-राज असल्याची कीर्ति चहुंकडे पसरवीत आहे. त्यानं राजगृहांतील आपलं राजो-द्यान-वेणुवन-गौतमाला अर्पण करून आपल्या धर्मकीर्तीत भर घातली आहे. गौतम गृध्रकूट पर्वतावर रहात असतांना पर्वताच्या पायथ्यापासून पायीं चालत जाऊन बिंबिसार गौतमाचं दर्शन घेतो. ही गोष्ट मामुली धर्मश्रद्धा अशी वाटते. पण याच गोष्टीमुळं बिंबिसारला प्रजारंजनाच्या कामी मोठं यश मिळालं आहे. यावरून आप-ल्याला दिसून येईल की बिंबिसारच्या राज्यांत अंतर्गत शांतता व संतोष नांदत आहे. यावरून मगधराज आज जितका बलवान व युद्धतयारीनिशीं सज्ज आहे तितका पूर्वी कधींच नव्हता, हें आपल्याला मान्य करावं लागेल.

“ त्यांच्यांत कांहीं गोष्टींची कमतरता पण आहेच. परंतु ती मगध देशांत शिरकाव करून पाहिल्यानं कळण्याजोगी नाही. लिच्छवि-गणाशीं तुलना केल्यानंच ती समजून येईल. ती कमतरता आपले सेनापति व दक्षिण सेनानायक रोहण हे आपल्याला सांग-तील. या बाबतींत मी सध्यां आपल्याला इतकंच सांगतो कीं इकडे लिच्छवींचा प्रत्येक सुपुत्र हे आपलंच युद्ध आहे असं समजून लढतोय तर तिकडे अंग मगध या देशांतले सैनिक ही लढाई बिंबिसार राजाची लढाई आहे असं मानताहेत ! ”

सेनापति सुमन आपल्या पांढऱ्या दाढीवर हात फिरवीत म्हणाले—“ आयुष्मान् महाशय ! मी आपल्याला गणाची युद्ध तयारी कशी काय आहे तें सांगतो. या बाबतील्या कांहीं गोष्टी मी पहिल्या बैठकींत सांगितल्या आहेत. त्यांतील कित्येकांची पुनरावृत्ति होईल. कारण आयुष्मान् सिंह यांना त्या गोष्टी माहित नाहींत. मगधाने प्रत्येक जंजिऱ्याचे विरुद्ध आम्ही दोन-दोन लाकडी किल्ले उभारले आहेत. विशेषतः महीच्या किनाऱ्यावर आझी किल्ल्यांची रांगच तयार केली आहे. महीच्या पलीकडच्या किनाऱ्याची जमीन मल्ल यांची आहे. आमच्या पासून त्यांना भय नाहीं हें ते जाणून

आहेत; व आम्हांलाहि महीपलीकडून भीति नाही. पण आम्ही हे किल्ले मगधाचे करतां तयार केले आहेत. आपल्याला ठाऊकच आहे कीं महीच्या प्रवाहाला फार ओढ आहे. त्यांतून खालून वर जातांना नावेचा वेग फारच मंद राहतो. त्यामुळे या किल्ल्यांवर शत्रूचं आक्रमण होण्याचा संभव नाही. म्हणून या दुर्गांतून आम्ही आपलं सैन्य, शस्त्रां यांचा सांठा केला आहे. मल्ल व त्यांच्यावर अधिराज्य चालविणारं कोसल राज्य यामुळे मल्ल भूमीचा आमच्या विरुद्ध उपयोग करणं मगध राजाला शक्य नाही. ही एक आमच्या सुदैवाची गोष्ट आहे; त्याच बरोबर महीच्या प्रवाहाच्या मार्गाने आमच्या युद्धसैनिक-नौका तीरासारख्या मगध सैन्यावर तुटून पडतील हेंहि तितकंच खरं आहे. आमच्या जवळ रण-तरी दोन हजार आहेत. त्यांवरून एकाच वेळी पन्नास हजार सैन्य लढूं शकतं. गेल्या दोन वर्षांत नौकांची संख्या आम्ही पांचपट वाढवली आहे. वज्जी भूमीवर आक्रमण करण्याकरतां मगध राजाला मोठमोठ्या नद्या पार कराव्या लागतील. यावरूनच नावांची आपल्याला किती जरूर आहे हें आपल्याला कळून येईल. आणखी एक गोष्ट आमच्या विशेष सोईची आहे व ती मगध राजाला उपलब्धच नाही. आमच्याकडे, धीवरांचीं घराणीं पुष्कळच जास्त आहेत. कारण असह्य दासता व अपमानाचं भय यांमुळे प्रत्येक वर्षीं शेंकडों धीवर कुटुंबं मगध सोडून वज्जीभूमीचा आश्रय घेतात. आमच्या इथं फारच थोडे धीवर दास आहेत. आमचे धीवर पुष्कळच सुखी व वज्जीभूमीवर प्रेम करणारे आहेत. धीवरांच्या सगळ्या पुढाऱ्यांनीं गणापुढं स्वखुषीनं प्रतिज्ञा केली आहे; त्यामुळे आम्हांला नाविकांचा तुटवडा पडणार नाही. यावेळीं आम्ही आपल्या नावा पहिल्यापेक्षां जास्त बळकट केल्या आहेत. व त्यांचे जोड लोखंडाच्या खिळ्यांनीं सांधले आहेत बसायच्या जागा पण अशा केल्या आहेत कीं नाविक व सैनिक बाहेरून मुळींच दिसणार नाहीत. घोडे व रथ नदीपार करण्यासाठीं वेगळ्या नावा व घाट तयार केले आहेत.

“ आमचे पायदळ सैन्य निदान दक्षिण पूर्व सीमेवर तरी संख्येच्या बाबतींत मगधाशीं तुलना करतां फारच थोडं मागं आहे; पण त्या बरोबरच संख्येची उणीव आपल्या योयतेनं आमच्या सैन्यानं भरून काढली आहे. अश्व, रथ व गजसेना या बाबतींत बिंबिसार आमच्याहून वरचढ असेल; कारण अंग-मगध प्रजेचं सगळं लुटून घेतलेलं धन त्याच्या जवळ आहे. पण त्या बरोबरच विस्तृत सीमेच्या रक्षणा करतां त्याला जास्त सैन्याची जरूरी आहे. पश्चिमेला प्रद्योत याला मगधाचा उत्कर्ष पसंत नाही. तशीच स्थिती वत्सराजाचीहि आहे. प्रसेनजित् सारखा नालायक राजा जर कोसलच्या गादीवर नसता तर बिंबिसारचे सारे मन-सुबे धुळीला मिळाले असते. बिंबिसारला या सीमांच्या रक्षणा करतां बरंच सैन्य ठेवणं जरूर आहे. अन् शिवाय अंग देशांतील वातावरण तितकंसं शांत झालेलं

नसल्यानं बिबिसारला तिथलं सैन्य अजिबात काढतां येत नाही. याच्या उलट आम्हांला उत्तर व पश्चिम सरहद्दीवर सेनेची आवश्यकता नाही.

आमच्या जवळ जी फौज तयार आहे तिच्या शिवाय आपली अ-लिच्छवि प्रजा या युद्धाकडे आपलेपणानं पहात आहे. कारण मगधादि राजांची शासन पद्धति व वज्जीगणाची शासन पद्धति यांतील फरक ती पूर्णपणे जाणून आहे. शासन-कार्यात लिच्छवींच्या इतका जरी त्यांचा हात नसला तरी लिच्छवि गण हा राजे लोकांसारखा त्यांच्यावर मन मानेल तसा जुलूम करू शकत नाही. इथं त्यांच्या सुंदर स्त्रियांवर अंतःपुरांत कोंबण्याची जबरदस्ती कोणी करणार नाही. त्यांचे चांगले घोडे, चांगले रथ जबरदस्तीनं घेऊन जाणारा इथं कोणीहि नाही. तुम्ही त्या दिवशी पाहिलं नाहीत का ? मणिभद्र सेठ मेला, त्याला मूलबाळ कांहीं नव्हतं. वज्जी धर्मा [कायद्या] नुसार त्याची सगळी संपत्ति गण कोषात दाखल करायचा प्रश्न निघाला. त्यावेळीं कित्येक गणसदस्यांनी मणिभद्रांच्या एका दूरच्या नातेवाईकाचा हक्क आग्रहपूर्वक सांगितला. गणाची संपत्ति दुसऱ्याला देण्याची कल्पना जरी चुकीची असली तरी आमच्या गणांतील कोणीहि व्यक्ति आपल्या स्वार्थाकरतां कोणावर अन्याय करू शकत नाही, हेहि त्यावरून स्पष्ट दिसलं. असो. वज्जीचे ब्राह्मण-ज्येष्ठ [पुढारी] व गृहपति-ज्येष्ठ यांच्याकडून त्यांना वज्जीभूमीच्या स्वातंत्र्याकरतां लढण्याची संधी मिळावी अशी मागणी आली आहे. आपण त्यांना गुप्तपणे सशस्त्र व सुशिक्षित केलं आहे व करीत आहोतच.

“ मगधांतून पळून आलेल्या कामगारांची करुण कहाणी आपले कामगार त्यांच्या तोंडून ऐकतच असतात. याच्या उलट वज्जीभूमीतील कामगार हजारपट चांगले आहेत व त्यांच्या पैकीं जे शस्त्र धारण करू शकतात त्यांना तुम्ही आपल्या फौजेंतले सैनिकच समजून घाला.

“ आतां आपले दास ! आपला शेजारी मगधराज जो आपल्यावर इतका उखडला आहे, त्याचं एक कारण हेहि आहे कीं वज्जी धर्मानुसार मालकाला दासांवर हवा तसा अत्याचार करतां येत नाही. वस्तुतः लिच्छवींची स्थिति अशी आहे कीं, दासांना गुलामगिरींतून मुक्त करून ते आपलीं कामं कामगारांकडून मजुरी देऊन करून घेतील. पण अ-लिच्छवि प्रजेचाहि आपल्याला विचार केला पाहिजे. आमच्या दासांची संख्या फारच थोडी आहे. पण जे थोडे दास शिल्लक आहेत तेहि आमच्या करतां खड्ग उचलायला तयार आहेत.

“ यावरून आपल्याला काय दिसून आलं ? आपल्या जवळ तयार सैन्य व वेळ पडल्यास तयार होणारं सैन्य मिळून एकंदर फौज इतकी आहे कीं आमचं संख्याबळ मगधांच्या संख्याबळाशी तुलना करतां मुळीच कमी नाही. तसेंच आतां वेळ

आली आहे म्हणून सांगतो की शस्त्र घेऊन देशरक्षणाच्या कार्यात पुरुषांच्या बरोबरीनं भाग घेण्याचा अधिकार मिळावा अशी चळवळ तरुण लिच्छवि स्त्रियांत फार जोरात सुरू झाली आहे. एके काळीं लिच्छवि स्त्रिया हातीं शस्त्र घेऊन पति-पुत्रांच्या बरोबरीनं युद्धांत भाग घेत असत. माचा आपल्या आजच्या पिढीला विसर पडलाय. नगर रक्षणाच्या कार्यासाठी आपण लिच्छवि स्त्रियांनाहि तयार केलं पाहिजे. ”

सेनापतींच्या भाषणानंतर इतर सेनानायकांनी आपापल्या सीमेवरील लष्करी परिस्थिती सांगितली. सर्वांचीं भाषणं झाल्यावर सेनापतींनीं मला आपलें मत देण्यास सांगितलें. मी म्हणालों—

“ सेनापति व आदरणीय सेनानायक हो ! आपलं भाषण नीट लक्ष देऊन ऐकलं आहे. सर्व बाजूंनीं विचार केल्यावर मला वज्जीभूमीची अंतर्बाह्य स्थिती मगधापेक्षा जास्त चांगली वाटली. मला इथं त्या बाबतींत कांहीं सांगायचं नाही. पण मला लिच्छवि स्त्रियांकडून आणखी एक कामगिरी करून घेण्याविषयी एक सूचना करावीशी वाटते. ती म्हणजे जखमी लोकांना रणक्षेत्रांतून उचलून नेणं व त्यांची शुश्रूषा करणं; हें काम स्त्रियांनीं करावं, पुरुषांना त्या करतां गुंतवूं नये. एकंदर जी संभवनीय युद्धक्षेत्रं आहेत, त्यांत निर्णायक युद्धक्षेत्र दक्षिणेकडचंच आहे. व त्या ठिकाणींहि महीकांठच्या दुर्गांतून सुरक्षित ठेवलेल्या नावा आमच्या पक्षाला विजय मिळवून द्यायच्या बाबतींत चांगलीच मदत करतील. मगध राजाजवळ बाकीच्या सर्व गोष्टींची बरोबरी आहे. पण मही नदीत आम्हीं राखून ठेवलेल्या पांचशें नावांच्या तोडीस त्याच्याजवळ कांहीच नाही, असं मला वाटतं. मी सिंधू नदीवरच्याहि युद्धनौका पाहिल्या आहेत. त्यांतील कांहीं सुधारणा आपल्या नावांतून करण्यासारख्या आहेत. नावांच्या पुढच्या वाजूला बाहेरच्या अंगाला हुवे त्यावेळीं काढतां घालतां येतील असे लोखंडी ‘अंगुरी * खिले’ बसवले पाहिजेत. त्याचप्रमाणे मी आपल्यापुढं आणखी एक सूचना मांडतो. तक्षशिलेहून आलेल्या नागरिकांशीं माझे काल बोलणं झालं. मगधराज आपल्यावर आक्रमण करण्याच्या विचारांत आहे, हेंहि त्यांना कळलं आहे. म्हणून काल त्यांनीं मला सांगितलं की वज्जीभूमीसाठीं लढण्याची संधी आपल्यालाहि मिळावी. माझे मित्र कपिल हे गांधार तरुणांपैकीं एक फारच चांगले सेनानायक आहेत हा माझा अनुभव आहे. ते पार्श्व युद्धांत माझे उपनायक होते. सिंधूच्या पलीकडे जाऊन पुष्कलावती पर्यंत पाठलाग करून पार्श्व सैन्याची दाणादाण उडवण्याचं काम त्यांनींच केलं. ते व त्यांचे नऊ सोबती नौका-युद्धांत फारच

* टीप:—किल्ल्यांच्या दिव्ही दरवाज्यांना हत्तींनीं टक्कर देऊं नये म्हणून हे ‘अंगुरी खिले’ मारलेले असतात.

चतुर व अनुभवी सेनानी आहेत. मही-दुर्गस्थ युद्धनौकांचे संचालन करण्यात आपल्याला यांचा चांगला उपयोग होईल असं मला वाटतं. तेव्हा माझ्या मदतीस त्यांना घेण्याचा अधिकार मला मिळावा अशी माझी आपल्यापुढं विनंती आहे. ”

“ मही नदीतील आमच्या नावांचं महत्त्व आणखी एका गोष्टीवरून समजून येतं : मही नदी गंगेला दीर्घवारा (दिघवारा) जवळ मिळते. पण शोण नदी तिच्यापेक्षा पुष्कळच खालच्या अंगाला पाटलिग्रामा (पाटणा) समोर गंगेला मिळते. याचा अर्थ असा की आमच्या नावांपासून मगधाना भयंकर धोका असला तरी ते आमच्या नावांचं काहीही बिघडवू शकत नाहीत. ”

“ आणखीही एक गोष्ट मी आपणांस सांगू इच्छितो : आपण मगध राजाकडून आक्रमणाची वाट पाहात राहू नये. संधी मिळताक्षणी आपणच प्रथम त्यांच्यावर चढाई करावी व त्या दृष्टीनंच आपली सर्व युद्धतयारी असावी. मला वाटतं की प्रथम चढाईचा मोर्चा ह्वांकारण्याकरता आपण शत्रूसमोरच्या किनाऱ्यावरची सेना उपयोगांत आणावी. नावांतून अगोदर हत्ती आणि मग पायदळ, घोडे व रथ अशा अनुक्रमाने आपण चढाई करावी. मही नदीत राखून ठेवलेली सेना ही शत्रूची फौज थकल्यावर मगच ताज्या दमानिशीं उपयोगांत आणावी. ”

अशा तऱ्हेने आम्ही अनेक वेगवेगळ्या सैनिक-योजनांवर चर्चा केली. युद्ध परिषदेने दक्षिणेच्या युद्धक्षेत्रासंबंधांतील माझ्या योजनेचा स्वीकार केला. त्याचप्रमाणे गांधारांच्या सेवेचा स्वीकार करून कपिल यांस माझा उपनायक ठरविले. बियांना हत्यारबंद करण्याच्या योजनेस मान्यता मिळाली व त्याची जबाबदारी माझ्या शिफारशीवरून रोहिणी व भामा यांचेवर सोपवली.

परिषदेहून परत घरी येण्यास बरीच रात्र झाली. भामा, रोहिणी, क्षेमा इत्यादि पुष्कळच लिच्छवि-तरुणी मोठ्या गंभीरपणाने आपसांत बोलत आहेत असं मला दिसले. मी त्यांना बोलण्यांत मग्न झालेल्या पाहून म्हटले—

“ भामा बहिनी, मला आंत येण्याची परवानगी आहे ? ”

भामा—“ हो तर ! तुम्ही हें काय विचारता ? तुमचं सुंदर मुखमंडल पाहण्याकरतांच आज सकाळपासून डोळे तहानेजून राहिले आहेत. ”

मी—“ मोठी मेहेरबानी झाली. आपली जनपदकल्याणी क्षेमाहि इथं आहे वाटतं. भगिनी क्षेमा ! स्वागत असो ! ”

क्षेमा—“ बंधू सिंह, धन्यवाद ! ”

भामा—“ अन् भावोजी ! मला धन्यवादाच्या नांवानं फुटकी कवडीहि नाही ! यालाच तोंडपुजेपणा म्हणतात. ”

मी—“ पण वहिनी, तुझं मुखकमल कमी आकर्षक आहे असं तर मी समजत नाही ना ! ”

भामा—“ भावोजी, आकर्षण होतं ! पण तें कधी ? तुम्ही त्याच्या करतां जिवाचं रान करीत होतां व घोडा होऊन मला पातुंगळी घेऊन नाचत होतां तेव्हां ! पण त्याचं आतां काय ? ”

मी—“ घोडा होऊन पातुंगळी घ्यायला मी आतां हि तयार आहे वहिनी. पण तुला त्याकरतां लहान सात वर्षांची व्हावं लागेल. ”

भामा—“ भाऊजी, आतां काय माझं वजन फार वाढलं ? ”

मी—“ गुणांमध्ये तर नक्कीच. ”

भामा—“ मग तुमच्याही गुणांत त्याच हिशोबानं वाढ झाली आहे. भाऊजी, उगीच थाप मारूं नका. असें म्हणा ना कीं क्षेमाचा तारुण्याचा बहर आहे, प्रेमाच्या बाजारांत तिच्या अठरा वर्ष वयाचा प्रभाव जास्त आहे ! ”

मी—“ जणूं तुझा प्रभाव संपलाच. ”

भामा—“ मला म्हातारीला कोण विचारतं ? पण प्रिय सिंह, तुमच्याकडून इतका निर्दयपणा होईल अशी मला मात्र कल्पनाहि नव्हती. रोहिणी, तूच निवाडा कर ग ! ”

रोहिणी—“ भामाताई ! मला तुझी फियार्दच कळली नाही तर मी न्याय कसा देऊं ? ”

भामा—“ रोहिणी, तूं हि तिकडचीच झालीस ! स्त्रीनं स्त्रीचाच पक्ष घ्यायला हवा. आपण स्त्रियांनीं जर आपसांत एकजूट केली नाही तर या पुरुषांच्या पुढं आपलं कांहींच चालणार नाही. ”

मी—“ वहिनी ! तुम्हां स्त्रियांसाठीं एक आनंदाची बातमी आणली आहे. ”

भामा—“ काय ती ? सांगा तर खरी ! ”

मी—“ कांहीं बक्षिस मिळेल तेव्हां सांगेन. ”

भामा—“ कोणा कडून ? ”

मी—“ तुम्हां सगळ्या जणीं कडून. ”

भामा—“ सांगायच्या आधीं कीं मग ? ”

मी—“ प्रथम भाव तर पक्का ठरवा. जर माल पसंत पडला तर पैसे द्या. ”

भामा—“ सगळ्यांच्या वतीनं सांगूं की सगळ्यांना बेगवेगळं इनाम द्यावं लागेल ? ”

मी—“ वहिनी, तूं सांगितलेंस म्हणजे पुरे. ”

भामा—“ ठीक आहे तर कबूल. आतां माल दाखवा पाहूं. ”

मी—“ यु-द्ध-प-रि-ष ... ”

भामा—“ अशा तऱ्हेनं सांगाल तर आम्हां ऐकणारांना चार जन्म घ्यावे लागतील. ”

मी—“ वहिनी, तूं उगीचच मधें बोलून वेळ लावते आहेस. जाऊं दे. पुन्हां सांगतो ऐका-यु-द्ध-प-रि-ष-दे-नं स-श-स्त्र-हो ण्या-स-मा-न्य-ता-दि-ली-आ-हे. लि-च्छ-वि—पुढं काय असावं तें सांगा पाहू ? ”

भामा—“ हें हो काय भाऊजी ! उगीच कोडं कशाला घालतां ? ”

मी—“ इतकंहि ओळखत नाहीं तर तूं भामा वहिनी कसली ? ”

क्षेमा—“ बंधू सिंह, मी सांगू ? ”

मी—“ हं सांग क्षेमा. ”

क्षेमा—“ पण मी रोहिणी लाईच्या कानांत सांगेन. ”

मी—“ मग माझ्या कानांत कां सांगत नाहीस ? या कानांनीं असं कोणतं पाप केलं आहे, क्षेमा ? ”

क्षेमा—“ मागून तुम्ही माझी गोष्ट नाकारून टाकाल. ”

मी—“ म्हणजे तुझा सिंहावर चांगलाच विश्वास आहे म्हणायचा. ”

भामा—“ क्षेमा, तूं काय त्यांचं बोलणं ऐकते आहेस ? तुला ठाऊक नाही, ते सिंह आहेत सिंह ! मागं एकदां पैज हरल्यामुळं सिंहांनीं भामेला नदी पलीकडे नेण्यासाठीं पातुंगळी घेतली. पण पात्राच्या मधोमध असतांनाच भामेला पाण्यांत टाकले. व गटांगळ्या खात कच खाऊन रडूं लागले कीं, ‘ हाय ! मला विंचू चावला. ’ माझे सारे कपडे भिजून चिंब झाले क्षेमा. ”

मी—“ अन् सिंहाचे कपडे नव्हते वाटतं भिजले ? ”

भामा—“ त्यांनीं तर ते जाणून बुजून भिजवले होते. ”

मी—“ अन् जाणून बुजूनच त्यानं स्वतःचे गाल देखील भिजवले ना ! ”

भामा—“ खोटा ! उगीच बहाणा होता तो. पाण्यांत कुठं विंचू असतात कां क्षेमा ? ”

क्षेमा—“ पाण्यांत विंचू चावल्याची गोष्ट नकीच खोटी असली पाहिजे भामाताई ! ”

भामा—“ तेच हे सिंह बरं ! तुला अजून त्यांची लुबेगिरी माहित नाही. ”

मी—“ तासभर गटांगळ्या खात मी रडत होतो तें खोटंच वाटतं. माझे बोळे रडून रडून सुजले होते तेंहि खोटं ? भामानं आपलं उत्तरीय वस्त्र पिळून त्यानं सिंहाचं तोड पुसलं तेंहि खोटं, आणि स्वतः रडत रडत माझ्या अश्रुभरल्या सुखाचीं एकसारखीं चुंबनं घेतलीं तेंहि खोटं ? पाण्यांत शिरून आपल्या लहानग्या हातांनीं मला ओढून बाहेर काढण्याचा जो तूं प्रयत्न केलास तो देखील खोटाच का ? ”

भामा—“तुम्ही नाटक करण्यांत कुशल होता.”

मी—“भामा, असं कसं म्हणतेस. माझ्या पायाच्या आंगठ्यासून रक्त वाहात होतं तें कांहीं नाटक नव्हतं.”

भामाचे डोळे भरून आले होते. तिने माझे मस्तक आपल्या बाहुपाशांत घेऊन त्यावर गाल दाबून धरून म्हटलें—“नको ! सिंह, त्याची आठवण करूं नको. त्या रक्ताच्या आठवणीनें मला पुन्हां रडू येईल. तूं व मी दोघांहि विंचू चावला असंच समजत होतो. पण मल्लिका आत्यानें सांगितलं की विंचू नसून तो सिंही मासा होता.”

मी—“मग माझे रडणं खोटं नव्हतं तर ?”

भामा—“सिंह, मुळीच खोटं नव्हतं.”

मी—“पण खरं सांगू भामा ! मी मनांत आणलं असतं, तर तूं मला नदी-पार करी पर्यंत मला माझे रडणं थांबवतां आलं असतं.”

भामा—“जाऊ दे तें, आतां पुन्हां गप्पांत गुंगवूं नका. युद्धपरिषदेची बातमी आधीं सांगा.”

मी—“बरं तर क्षेमा. तुला काय वाटतं तें माझ्या कानांत सांग पाहूं.”

क्षेमानें माझ्या कानांत हळूच सांगितलें—“लिच्छवि स्त्रियांना शस्त्रधारण करायला परिषदेनें मान्यता दिली आहे.”

मी हळूच आपला कान क्षेमाच्या लाल ओठांना चिकटवून म्हणालों—“क्षेमा, तेंच पुन्हां एकदां सांग पाहूं.”

भामा एकदम म्हणाली—“हं, सिंह, राहूं या बरं का आपली चलाखी. तिचं चुंबन घ्यायचं होतं नाही का ! भोळी विचारी क्षेमा.”

भामाचे शब्द ऐकले न ऐकलेसे करून क्षेमानें पुन्हां आपल्या शब्दांची पुनरावृत्ति केली. नंतर मी म्हणालों—“भामा वहिनी, क्षेमानं अगदीं बरोबर ओळखलं. बाळ क्षेमा, या सर्वांना ऐकूं जाईल असं पुन्हां तेंच मोठयानं बोल पाहूं !”

क्षेमाने मोठया आवाजांत त्याची पुन्हां उजळणी केली. तें ऐकून भामा व रोहिणी तर अत्यानंदानें नुसत्या नाचूं लागल्या. अन् माझ्या इनामाची आठवण कोणीच करीना. मी म्हणालों—

“सांगा वहिनी, माल तर ठीक आहे ना ! आतां बक्षिस मिळालं पाहिजे.”

भामा—“पण भाऊजी, यांत तुम्ही नुसते संदेशवाहक नसून ठरावाच्या स्वीकृतीतहि तुमचा हात आहेच.”

मी—“म्हणून माझा बक्षिसाचा हक्क गेला कीं काय ? वाहवा !”

भामा—“बक्षिसच नाही तर त्याहून कांहीं जास्त.”

मी—“आणखी कांहीं असेल तें आणखी एखादे वेळीं पाहूं. मला अगोदर पहिले इनाम वसूल करूं दे. तें म्हणजे रोहिणीच्या ओठांची व तुम्हां सर्वांच्या गालांची दोन दोन चुंबनं. कबूल आहे ?”

भामा—“हातिच्या ! ही काय मोठी दुर्लभ वस्तु थोडीच आहे.”

मी—“मला ती दुर्लभच वाटली. बरं कुठून सुरू करूं ?”

भामा—“तुम्हांला हवं तेथून करा.”

मी—“वहिनी, तर मग तुमच्या पासूनच.” सगळ्या जणींचीं चुंबनं घ्यायचें काम संपल्यावर भामा म्हणाली—

“भाऊजी, इतक्या सुलभतेनं हें काम झालं कसं तें तर सांगाल ?”

मी—“मी ठराव माडला, व तो सर्वानुमते पास झाला.”

भामा—“मग तुम्हांला मोठं भाषण करावं लागलं असेल.”

मी—“खास याच एका गोष्टी करतां नाहीं. आणखी बऱ्याच गोष्टी होत्या, त्यांत ही पण घालून टाकली. आणखी एक सांगायचं आहे. रोहिणी व तूं—तुम्हा दोघींना लिच्छवि स्त्रियांना तयार करायच्या आहेत. त्याचे हात फारच नाजूक झाले आहेत.” मी क्षेमाकडे नजर टाकून म्हटलें.

क्षेमानें आनंदित होऊन चटकन माझ्यापुढें हात धरून म्हटलें—“बंधू सिंह, हे पहा माझे हात, नाजूक नाहीत बरं का.”

तिच्या हातांना आठ आठ फोड आले असून फुटले होते. त्यांच्या कडा अजूनही पांढुरक्या दिसत होत्या. ते पाहून माझ्या अंगावर कांटा उभा राहिला. नंतर आनंदित होऊन मी तिचे दोन्ही हात धरले. ते स्वतःचे डोळ्यांवर धरून त्यांची चुंबनं घेतलीं. माझे डोळे धाणावले होते. नंतर तिचे हात सोडून मी म्हणालों—

“बाळ क्षेमा ! तुझे हे हात पाहून मला किती तरी अभिमान वाटला. लिच्छवि कन्येनं जें करायला पाहिजे तेंच तूं केलंस. तुझ्या सारख्या मुली मिळाल्यावर आपली वैशाली खात्रीनं अजिंक्य राहिल.”

भामा व रोहिणी यांनीं अजून क्षेमाचे हात पाहिले नव्हते. ते पाहतांच भामानें क्षेमाला घट्ट मिठी मारली व तिनें तिचीं चुंबनं सुरू केलीं. रोहिणी तिचे दोन्ही हात धरून एकदां आपल्या गालांना तर एकदां ओठांना लावीत होती. जरा वेळानें भामा म्हणालीः—

“बाळ क्षेमा ! आतांपर्यंत तूं सामान्य जनपदकल्याणी होतीस. पण आतां तूं खरीखुरी लिच्छवि जनपदकल्याणी झालीस. तूं आपले हात असे तयार कसे केलेस सांग पाहूं !”

“ भामाताई, त्या दिवशींचा तुम्हा उपदेश ऐकून मला आपल्या हातांचा तिट-
कारा आला. ते खरोखरच अंबापालीच्या हातांसारखे वाटू लागले मला. मी त्याच
दिवसापासून आईचं न ऐकतां दासीच्या बरोबर तांदूळ सडायला सुरवात केली.
प्रत्येक हाताला चार चार फोड येई पर्यंत मी मुळीच थांबल्ये नाही. जेव्हा दासीला
थकवा येऊन तिनेच आपल्याला आतां काम झेपत नाही असं सांगावं तेव्हा मी काम
थांबवावं असा क्रम चालू ठेवला मी. ”

“ आणि बाळ ! तुझे फोड दुखले नाहीत का ? असें म्हणून भामानें क्षेमाचें
चुंबन घेतलें.

क्षेमा— “ हो दुखले तर ! पण मी मनांत म्हणाल्ये, फोडांचं दुःख होऊं
लागलं तर तलवार काय उचलणार कणाल ! ”

रोहिणी— “ पण क्षेमा तू कधी आम्हांला दाखवलं नाहीस ? ”

क्षेमा— “ सिद्धानीं बोलणं काढलं नसतं तर आज देखील मी दाख-
वले नसते. ”

भामा— “ म्हणजे हें तूं सर्वापासून लपवून ठेवलंस तर. ”

क्षेमा— “ फक्त एका माणसाला सोडून. ”

रोहिणी क्षेमाच्या तोंडावर हात ठेवून म्हणाली— “ सांगूं नकोस हं. भामा-
ताई, सांग पाहूं कोण मनुष्य तें ? ”

भामा— “ अहाहा ! तुला वाटलं मला कळणार नाही होय ? ”

रोहिणी— “ माहित आहे तर सांग ना. ”

भामा— “ राहू दे तें रोहिणी. मला कर्णपिशाच येऊन सांगतं बरं का ! ”

रोहिणी— “ मग सांगायला एवढा वेळ का लावतेस ? ”

भामा— “ तें मनुष्य तूच आहेस रोहिणी. स्पष्ट सांगूं ? क्षेमानं तुलाच
शपथ घालून आपलं रहस्य सांगितलं आहे. तिनं तुलाच आपले हात दाख-
वले होते. ”

रोहिणी— “ हातिच्या ! हेंच का कर्णपिशाचाचं सांगणं ! भामाताई, तर
मग तूं सपशेल फसलीस ग बाई. ”

भामा— “ तुम्ही दोघींनीं मिळून माझा अपमान करायचा ठरवला आहे
वाटतं. बरं सांग पाहूं कोण तें ! ”

रोहिणी— “ क-पि-ल; माझे तक्षशिलेचे बंधू. ”

क्षेमाच्या गालांवर गुलाबी छटा पसरली होती. पण ती शांत राहिली. तिनं मान
खाली घालायच्या आधीच भामानें तें पाहिलें होतें. नंतर ती रोहिणीला म्हणाली—

“रोहिणी, तुला ग कसं कळलं ? ”

रोहिणी—“हें कळायला अंतर्ज्ञान कशाला हवं ! तू पाहिलं नाहीस का ? त्या पहिल्या रात्री कपिलच्या बरोबर नृत्य केल्यानंतर क्षेमा कपिल शिवाय कोणाबरोबरहि नाचली नाही. ”

भामा—“रोहिणी, माझ्या इतकं लक्षांत नाही आलं. ”

दुसरें कांहीं बोलणें सुरू व्हायच्या अगोदरच क्षेमा म्हणाली—“भामाताई,—हात दाखवले इतकंच नव्हे तर ढाल-तलवार चालवायला देखील मी शिकत आहे. ”

भामा—“त्याच गुरूजवळ ना ? ”

क्षेमा लाजली. भामानें तिला जवळ घेऊन म्हटलें—“नाहीं बरं ! सिंहाकडून मी ऐकलं आहे कीं कपिल तलवार चालवण्यांत अतिशय कुशल आहेत. अन् तूं कपिल कडून त्याच्या ‘देव लोक’ च्या सफरीचं वर्णन ऐकलं आहेस कीं नाही ? ”

क्षेमा—“देव लोक ! ”

भामा—“होय. सिंहांनी मला एक दिवस सांगितलं होतं कीं कपिल देवलोकला गेला होता व देवांच्या शत्रू बरोबर लढला. देव म्हटलं म्हणून तूं कांहीं ते मेरू पर्वताच्या शिखरावर राहणारे त्रायास्त्रिंश देव किंवा त्याचा राजा शक देवेंद्र समजू नकोस. ”

क्षेमा—“मग हा देवलोक कुठला भामाताई ? ”

भामा—“इथला, पृथ्वीवरचाच. उत्तर-कुरुचा देवलोक. ”

क्षेमा—“मी नाही ऐकलं. ”

भामा—“तर मग तूं कपिलच्या बरोबर उगीचच नाचलीस. ”

मी भामाच्या तावडींतून तिला सोडवण्याकरतां म्हणालों—“क्षेमा, दुसऱ्यांनीं विचारल्या शिवाय कपिल आपणहून फारच थोडं बोलतो. त्यानं जगातले जितके देश पाहिले आहेत तितके फारच थोड्या लोकांनी पाहिले असतील. अन् भामा वहिनी, आणखी एक गोष्ट सांगायची विसरलों—कपिल व त्याचे सवंगडी यांनी मगधा विरुद्ध वैशालीतर्फे लढण्यासाठीं आपली सेवा सादर केली आहे. ”

रोहिणी माझ्या जवळ येऊन मला चिकटून माझे हात आपल्या हातीं घेऊन म्हणाली—“आर्यपुत्र, त्यांनीं आपली सेवा सादर केली ! ”

मी तिच्या सौम्य डोळ्यांचें चुंबन घेऊन म्हटलें—“अन् युद्धपरिषदेनं तिचा स्वीकारहि केला. ”

रोहिणी—“स्वीकार केला ! ”

मी—“अन् कपिल माझे उपनायक म्हणून नियुक्तहि झाले. ”

रोहिणीने आपल्या करपाशांत मला बद्ध केलें आणि आपले ओंठ माझ्या तोंडा-जवळ आणून ती म्हणाली--“ मग गंगेच्या किनाऱ्यावर देखील सिंधू कांठचंच दृश्य होणार तर. ”

रोहिणीला जवळ घेऊन मी म्हणालों-- “ रोहिणी, पण मला कळवल्या-शिवाय मात्र नाही हं. तूं व भामा वहिनी मिळून लिच्छवि स्त्रियांना खड्गधारिणी देवी-उत्तर कुरूंतील देवीसारख्या तयार करा. मी तुमच्या योग्य काम शोधून काढीन. ”

भामानें रोहिणीच्या हातून माझे हात सोडवून घेऊन ते आपल्या हातांत घेऊन म्हटलें--“ भावोजी, आज फार आनंदाची बातमी सांगितलीत. ”

मनोरथ येत असलेले मला अगोदर दिसले झणून मी भामाचें बोलणें मध्येंच थांबवून म्हटले--“ आणखी एक आनंदाची बातमी ध्या. हे पहा बंधू मनोरथ आले ! ”

तोंपर्यंत मनोरथ सर्वांच्या समोर येऊन पोचले. सर्वांनीं एका आवाजांत म्हटलें--“ लिच्छवि-पुत्र मनोरथाचें स्वागत असो. ”

भामानें झेंप घेऊन मनोरथांना मिठी मारली--“ प्रिय मनोरथ ! तूं इतका वेळ कुठं थांबला होतास ? ”

मनोरथ--“ इतका वेळ कुठं थांबलों होतो ? गेलों होतो कपिल व त्यांचे सबंगडी यांना ब्राह्मणांची यज्ञवाट दाखवायला. ”

भामा--“ फार महत्वाची गोष्ट दाखवायला गेला होतास झणायचा ! ”

मनोरथ--“ प्रिये, त्याच्या देशात असे ब्राह्मणहि नसतात अन् त्यांच्या यज्ञ-वाटाहि नसतात. ”

भामा--“ ठीक. युद्ध-परिषदेनं लिच्छवि स्त्रियांना शस्त्रधारी बनण्याची आज्ञा दिली आहे हे तुला ठाऊक आहे ना ? ”

मनोरथ--“ आज्ञा दिली ! मोठी आनंदाची गोष्ट. ”

भामा--“ आणि त्यांच्या संघटनेची सर्व जबाबदारी तुझ्या स्वयंपाकिणीवर सोपवली आहे. ”

मनोरथने तिचे चुंबन घेऊन म्हटलें--“ तुझ्यावर ! ”

भामा--“ मनोरथाच्या दृष्टीनं तर मला फक्त भातच करतां येतो. ” तोंड बांकडें करून--“ आपल्या घरांत कोण कोणाची कदर बाळगतो. मनोरथाच्या मतानं तर मी केरपोतेरं करणारी भामा आहे ना ? आज सिंह भाऊजी आले नसते, तर भामा जुलखंडांतच मेली असती. ”

मनोरथ--“ बहाबा रे बीर ! ! ”

भामा--“ होय, मी काय खोटं बोलतयें आहे ? ”

मनोरथ--“ छे छे ! भामादेवीला कोणी थेट तरी खोटं बोलतांना पाहिलं आहे का ! ”

भामा--“ ठीक आहे. माझ्या सर्वच गोष्टी आपण थेटच्या समजतां तर. मनोरथ, जखमेवर मीठ घालू नका. ”

मनोरथ--“ मला कांठाला लागू तर देशील, भामा ! का मध्येच लटकत ठेवणार आहेस ! ”

भामा--“ ज्याला मध्येच लटकत राहावंसं वाटतं, त्याला कोण कांठाला लागू देणार ! ”

मनोरथ--“ नाहीं भामा, तुझा मनोरथ मध्येच लटकणारा नव्हे; तो केव्हाच कांठाला लागून राहिला आहे. ”

उत्सुकतेने त्याचे दोन्ही हात धरून भामा म्हणाली--“ प्रिया, खरच का ? आज सुंदर सुंदर बातम्या येताहेत. ”

मनोरथ--“ आज इथं वैशालीतली सुंदर सुंदर मुखमंडलं एकत्र झाली आहेत, तर बातम्या सुंदर कां येऊं नयेत ? बरं सांगतो--मला वैशालीच्या दक्षिण द्वारचा उप-नगर-रक्षक म्हणून नेमणूक मिळाली आहे. ”

भामाने तोंड वाईट करून म्हटले--“ रक्षक म्हणजे युद्धक्षेत्रापासून चार योजने दूर रहायचं व अंगावर रक्ताचा एखादा शिडकाव देखील उडायचा नाही, असाच याचा अर्थ ना ? ”

मनोरथ--“ म्हणजे मी कारण नसतां धोक्यांत पडावं अशी तुझी इच्छा आहे वाटतं ! अशी स्त्री तर बाबा पाहिली नव्हती कोणी ! ”

मी--“ बहिनी तुला काय वाटतं, लिच्छवींनीं दोन्ही हातांत खड्ग घेऊन लढण्याशिवाय दुसरं कांही काम करू नये, होय ? अशानं काही लढाईत जय नाहीं मिळत बहिनी ! युद्ध करायची जितकी जरूरी आहे, तितकीच जरूरी आहे घायाळ झालेल्यांना मलमपट्टी बांधण्याची, स्वर्यपाक करण्याची; व धान्य पिकवण्याची पण तितकीच जरूरी आहे; आणि शत्रूच्या पतंगाच्या पंखाची देखील वाधा वैशालीला होऊं घायची नाहीं हेहि तितकंच आवश्यक आहे. ”

भामा--“ ठीक आहे. पण आपण वाचस्पतिहि आहांत हें ठाऊक नव्हतं हं मला. ”

मी--“ बरं. मी वाचस्पति झालेलो तुला बघवत नव्हतं तर तूं मनोरथावर आक्षेप कां घेतलास ? ”

भामा— “ आपल्या पतीला कांहीं बोलणं म्हणजे आजपर्यंत लिच्छवींमध्ये अपराध समजला जात नव्हता. आतां तुम्ही झालांत सेनापति, आणि तुमचे बंधू मनोरथ झालेत नगर-रक्षक. तेव्हां आतां लिच्छवि स्त्रियांच्या तोंडाला कुलपं घाला म्हणजे झालं. ”

मनोरथने भामेच्या पुढे येऊन हात जोडून एका पायावर उभा राहून म्हटलें—
“ देवी, वाचस्पतीची पदवी तूं कोणालाच घेऊं देणार नाहीस, ब्रम्हदेवाला देखील नाही. तिथे बिचारा सिंह कुठल्या झाडाचा पाला ! बरं तर नगर-रक्षक राहूंदे, तूं जें काम सांगशील तें मी करायला तयार आहे. स्वतःलाच काम निवडायचं असतं तर तूं पसंत करशील तेंच काम मनोरथनं घेतलं असतं. ”

भामा जरा शांत होऊन म्हणाली—

“ सेवक मनोरथ, मी तुझ्यावर प्रसन्न आहे. वरं वृद्धि. ”

मनोरथ—“ हा सेवक तुझ्या कृपेचा नेहमीं अधिकारी राहावा एवढेच मागणं आहे देवि ! ”

भामा—“ एवमस्तु, आणखी कांही ? ”

मनोरथ—“ आपल्या लिच्छवि स्त्रियांनीं जरा शांतपणा घरावा. ”

भामा—“ हो, पण एकाच अटीवर. तुम्हीहि आम्हा तरुण लिच्छवि स्त्रियांना शस्त्रशिक्षणांत सिंह भाऊजी प्रमाणंच उत्तेजन व मदत द्यावी—आणखी कुणा प्रमाणं ? कपिल मित्रा प्रमाणं. ”

मनोरथ—“ हा सेवक चरण सेवेकरतां नेहमीं हजर आहे. पण कपिलनं कोणत्या रीतीनं देवीची कृपा मिळवली ? ”

भामा—“ क्षेमाला कपिल ढाल-तलवार चालवायला शिकवतो. ”

क्षेमाच्या मुखावर लाली चढलेली पाहून चटकन विषय बदलून भामा म्हणाली—“ अन् मनोरथ, तूं क्षेमाचे हात पाहिलेस का ? बाळ क्षेमा, दाखव पाहू ! ”

मनोरथने तिचे फोड-फुटे हात पाहून म्हटले—“ एकंदरीत अंबापालीचं जहाज भामा रसातळाला पोचवून मोकळी होणार म्हणायची. ”

भामा—“ मनोरथ, हें तुला पसंत आहे ना ? ”

मनोरथ—“ प्रिये ! असलेच पाहिजे, यांत काय संशय ? ”

(१७)

वैशालीचे व्यापारी व कारागीर

आज दोन प्रहरचा वेळ रिकामा होता. म्हणून मी विचार केला की तो कपिलच्या बिन्हाडीच घालवावा. मी रोहिणीला सांगितलं, रोहिणीने भामेला, व भामेने क्षेमाला सांगितलं. अन् अशा प्रकारे तीन अप्सराना घेऊन वैशाली नगरीच्या रस्त्यांतून सिंहाला रथ हांकावा लागला. लोक म्हणाले असतील सिंह मोठा रत्न-पारखी आहे. कुणा ओळखीच्या तरुणाची दृष्टि माझ्याकडे वळली की त्याने बोला-यच्या अगोदर गालांतल्या गालांत हंसावे, हा प्रकार तर मला दिसतच होता. आणि अजित तर तोडभर हंसून म्हणालाच—

“ सिंह भैया ! आमच्या भाव्य परीक्षेकरता कांहीं शिल्पक ठेवशील की नाही ? ”

त्यावर भामा काही तरी उत्तर देणार होती, पण मी चाबूक फटकारला व घोडा पुढे सटकला. नंतर मी पंचतंत्रातील हंस व कासव ही गोष्ट सांगितली. दोघां हंसांनी दोन्ही करून धरलेली काठी तोडांत धरून कासव आकाशमागे चाललं होते, अशी ती गोष्ट होती. त्यावर भामा ह्मणाली—“भाऊजी, तुम्ही स्वतःला तीन हंसामधील कासव समजून लोकांच्या निंदेला उत्तर द्यायचं नाही असा बेत केलाय होय ? ”

मी चाबूक जागेवर ठेवून म्हटलं—“ हा शेटजीचा वाडा आलाच की. आता बाकीच्या गोष्टी कपिलकरता शिल्पक राहू देत. ”

भामा—“कशाला आलात असं विचारलं तर काय उत्तर द्याल भाऊजी ? ”

मी—“माझ्याकरतां हा प्रश्न नाहीच मुळी. मी इथं नेहमीच येत असतो. ”

भामा—“ भाऊजी, तुम्ही मोठे स्वार्थी आहात. त्या विंचू चावल्याच्या गोष्टी प्रमाणचं भामेला मधल्यामध्ये टाकायचा विचार आहे वाटतं. ”

मी—“भामा स्वतःचं काय, पण बरोबरच्याचं सुद्धा संरक्षण करायला समर्थ आहे अशी माझी पक्की खात्री आहे. ”

भामा—“ तसं तर करावंच लागेल. ”

रथ उभा करून घोडा सईसाच्या ताव्यांत दिला व माडीवर जाण्यासाठी जिना असलेल्या खोलीत गेलो तोंच भामेने हात धरून म्हटलं—“ एक युक्ति सुचली आहे. ” नंतर क्षेमाला आपल्या डाव्या हाताने विळखा घालून ती म्हणाली—

“असं सांगेन कीं ढाल-तलवारींचे हात—विशेषतः वैशालीच्या सुंदरींना—शिकवण्यांत आजकाल कपिलांनीं मोठी प्रसिद्धी मिळवली आहे; हें ऐकून तुमच्या शिष्या होण्याकरतां आम्ही आलों आहोंत. ”

क्षेमानें गाल फुगवून म्हटले— “ हें ग काय भामाताई, अशानं मी परत जाईन हं. ”

भामानें आणखी जोरानें हात धरून म्हटलें— “ काय ग झालं ? मी कांहीं तुझें नांव घेतलं नव्हतं. ”

क्षेमा— “ हं, म्हणे नांव नाही घेतलं ! कोणाला नाही कळणार हें ? ”

भामा— “ पण कपिलकडून ढाल-तलवार शिकणं काय वाईट आहे ? विद्या तर कुणाहि गुरूकडून शिकतां येते ना ? ”

क्षेमा— “ जर तुला असलेंच बोलायचें असेल तर मी येत नाही. ”

भामा— “ म्हणजे याचा अर्थ असा की एक हंस कमी झाला; म्हणजे राहिले दोन हंस व एक कासव. हिशेब काहीं वाईट नाही. भाऊजी, तुमच्या कयेंत तर दोनच हंस होते ना ? ”

रोहिणीने क्षेमाला आपल्याकडे ओढीत म्हटलें— “ भामाताईला चिडवण्याची फार संवय आहे. ”

भामाने अपराधिनी सारखें तोंड करून म्हटलें— “ बरं बाई, तूं वाईट वाटून घेऊं नको. मी तुझें नावहि घेणार नाही. मग तर झालं ना ? ”

मी— “ भामा वहिनी, तूं नांव हजार वेळां काढ पण ढाल-तलवार शिकवण्याची गोष्ट मात्र काढूं नको. ”

भामा— “ बरं बाबा; अगदीं कानाला खडा. ” तिघी सुंदरींना पुढें घालून मी तिसऱ्या मजल्यावरील मोठ्या दालनांत येऊन पोचलों. तिथे कपिल व त्याचें गांधार मित्रमंडळ मध्यान्ह भोजनानंतर गप्पा-गोष्टीत रमलें होतें. आम्हांला पहातांच कपिलनें सामोग येऊन म्हटलें—

“ देवीचें स्वागत ! ”

“ कपिल बंधू ! ‘ आसरांनो ! ’ म्हण. देवींचा भाव हल्लीं कमी झाला आहे. ”

कपिलने गालातल्या गालांत हंसत म्हटले— “ तर मग अप्सरांना आमच्या पर्यंत आणणाऱ्या या सिंह देवदूताचेंहि स्वागत असो. देवींनो ! अहं चुकलों-अप्सरांनो ! आज आपण या गरिबाच्या निवास स्थानाला आपल्या चरणधुळीन पावन करण्याचें कारण काय ? ”

सर्वांत आधीं भामा म्हणाली— “ आमची चरणधूळ नाही मिळायची. सखा कपिल, आमच्या पायांतले जोडे आतांच फशींवर काढून ठेवलेले आहेत, मग धूळ कुठली ? ”

कपिल—“ भामा, मी काय तुला उत्तर देणार ! ”

भामा—“ तर मग ही विद्या मी तुम्हाला शिकवीन. ”

कपिल—“ धन्यवाद ! पण भामा, ज्याच्या घरी दोन दोन जनपदकल्याणी आल्या आहेत, तो किती भाग्यवान असेल हें तूं लक्षांत कसं नाहीस घेत ? ”

भामा—“ नाही सेनानायक, एका वेळीं एका जनपदांत (देशांत) एकाहून अधिक जनपदकल्याणी असतच नाहीत. ”

कपिल—“ एक पूर्वीची समजा. ”

भामा—“ पूर्वीच्या जनपदकल्याणींची मोजदादच करायला नको. अशा कित्येक दांतां पडक्या जनपदकल्याणी काठी टेकीत चालतात. ”

कपिल—“ पण एक वर्षापूर्वीची जी जनपदकल्याणी असेल तिच्या बाबतींत कांही असं म्हणतां येणार नाही. ”

भामा—“ पण तिचा बाजारभाव उतरलेला असतो. जनपदकल्याणी एकच राहते. एका म्यान्यांत दोन तलवारी नादणार नाहीत. एका रानात दोन सिंह राहात नाहीत. म्हणून आमच्यात एकच जनपदकल्याणी आहे, अन् ती क्षेमा. बरं असो. आम्ही आपल्या वामकुक्षीत अडथळा तर नाही आणला ? ”

कपिल—“ मी तर म्हणून, तुम्ही रोज येऊन आमच्या निद्रेंत असा गोड अडथळा आणावा. ”

भामा—“ पण मग त्याची गोडी कमी होईल. बरं, सिंह भावोजी, तुमच्या गोष्टी सुरू होऊं द्यात. माझं काय, मी अशीच बडबडत राहीन. ”

मी—“ पण वहिनी, तुझी बडबड फार गोड असते. ”

भामा—“ पहा बरं भाऊजी, माझी स्तुति करून जावां-जावांत भांडण लावाल हं ! ”

रोहिणी—“ भामातई, आपल्यांत कोणीहि भांडण लावूं शकणार नाही. ”

भामा—“ रोहिणी, या पुरुषांचा काही नेम नाही. आपणच भांडण लावतील अन् नंतर म्हणतील, ‘ जावां-जावांचं कधी पटलं आहे ? रास्वा-सुना तर नेहमीच भांडतात. ’ ”

रोहिणी—“ पण पुरुषांच्या बोलण्यावरून भांडणाऱ्या जावा-जावा वेगळ्याच असतात. ”

भामा—“ होय रोहिणी, किती बरोवर बोललीस. बाहेर जर आपल्याला लढाऊपणाचं पाणी दाखवायचं आहे, तर घरांत ही तोंडा तोंडी कशाला हवी ? सेनानायक कपिल, आम्ही देखील युद्धाची तयारी करीत आहोंत. ”

कपिल (भिऊन) -- “ भामाताई, काय म्हणालांत तुम्ही ? तीम्ही लोक भस्म होऊन जातात. शांतताच तुम्हांला शोभते. ”

भामा-- “ म्हणजे तुमच्या म्हणण्याचं तात्पर्य हेंच की आमच्या हातांत शस्त्र शोभणार नाही. ”

कपिल-- “ असं कोण म्हणतं ? त्या दिवशीं महासिधूच्या कांठावर रोहिणीला बघितलं असतंस तर, भामा ! ”

भामा-- “ महासिधूच्या कांठावर नाही पाहिली पण आतां महागंगेच्या कांठावर तर दिसेल. ”

कपिल-- “ अरसं, म्हणजे तुम्ही या युद्धाच्या तयारीबद्दल म्हणतां होय ? मला वाटलं मी अन् सिंह यांच्यावरच कांहीं गदा आली आहे. ”

भामा-- “ तुमच्यावर कशाला गदा येईल ? ती जाईल मगध-राज बिंबिसारच्या डोक्यावर. ”

कपिल-- “ या युद्धाची तयारी मोठ्या आनंदाची गोष्ट आहे. गणानं आम्हां तक्षशिलावाल्यांची सेवा या युद्धांत स्वीकारली आहे, हे तुम्हांला कळलंच असेल; आम्हांला कालच कळलं. ”

मी-- “ अन् कपिल भाई ! लिच्छवि स्त्रियांची सेवाहि गणानं स्वीकारली आहे व मोठ्या आनंदाची गोष्ट म्हणजे स्त्रियांची सेनानायक भामा वहिनीच निवडली गेली आहे. ”

कपिल-- “ भामाताई, तुझं अभिनंदन करतो ! ”

मी-- “ आणि तुम्ही वहिनी रोहिणी उपनायक. ”

कपिल-- “ बाळ रोहिणी ! इकडे तर ये. ” असे म्हणून रोहिणीचा आरक्त लज्जित चेहरा वर करून त्याने तिच्या कपाळाचें चुंबन घेतलं व म्हटलें-- “ अगदी मनापासून अभिनंदन करतो तुझं ! ”

मी-- “ अन् वहिनी, मला वाटतं लिच्छवि स्त्रीसेनेची पहिली शिपाईन क्षेमा असं द्वाणायला कांहीं हरकत नाही. ”

भामा-- “ म्हणजे भावोजी ! दोन सेना-नायिकांमध्ये एकच शिपाईण, ही आमची थट्टा नाही वाटतं ? ”

मी-- “ नाही वहिनी, कपिलला हें ठाऊक आहे की कालच ठराव पास झाला आहे. अन् म्हणून पहिली भरती कुठल्या तरी एखाद्याच शिपायानं होईल. ”

कपिल-- “ सेनानायक भामा, तुमची पहिली शिपाईणच केव्हां तरी तुमच्या सेनेचं नांव उज्ज्वल करील. ”

त्याला कुशल लोहारांची सम्मति व मदत घ्यावी लागेल. कपिल ! बैशालीच्या पश्चि-
मेकडील सरोवर नावांची चांचणी घेण्यासाठी मुकर केलं तर बरं होईल नाही ? ”

कपिलने जरा विचार करून म्हटलें—‘ हें करणं आवश्यक आहे असंच वाटतं.
महीचा एकच किनारा लिच्छवींच्या हातीं आहे, असं तूंच सांगितलं होतंस. म्हणजे
समोरच्या किनाऱ्यावरून आपले नावांच्या बाबतींतले प्रयोग शत्रूला दिसू शक-
तील ना ! ”

मी—“अन् इथं आपण त्यापेक्षां गुप्त अशा स्थळीं राहूं शकूं.”

कपिल—“सिंह ! मला वाटतं आपण असं करावं कीं नावांची पहाणी करून
आपण त्यांच्या सुधारणांवर विचार करूं, अन् त्या बरोबरच नाविकांचं व सैनिकांचं
शिक्षण व परीक्षण करूं. नावा एकत्र केल्यानंतर आपण आपल्या सोबत्यांना महीच्या
किनाऱ्यावर स्थायी स्वरूपांत ठेवून देऊं. नंतर आपल्याला कुशल लोहारांच्या मदतीनं
नावांच्या सुधारणांचे प्रयोग करतां येतील. नंतर जो प्रयोग यशस्वी होईल त्याचा
उपयोग जास्तीत जास्त नावांवर करतां येण्यासाठी आपल्याला हुषार लोहारांची
पुरेशी संख्या महीच्या किनाऱ्यावर नेऊन लौकर काम पूर्ण केलं पाहिजे.”

मी—“आपल्याला सर्वच काम लौकर पूर्ण करण्याकडे लक्ष ठेवलं पाहिजे. आतां
थंडीचा दीड महिना राहिला आहे. युद्ध थंडीतच होणं चांगलं असतं. बिंबिसार
उशीर करीतच चालला आहे, आतांपर्यंत केलेली तयारी पुरेशी झालेली त्याला वाटत
नाहीं. अन् मला वाटतं आपल्यालाहि आपली तयारी पूर्ण करायला अजून कमीत
कमी एक महिना तर लागेलच.”

कपिल—“म्हणजे जर आपल्याला युद्ध करायचं असेल तर एक महिन्यानंतरच
करायला मिळेल, असंच ना ? पण उन्हाळ्याचे दिवस जखमी लोकांना फारच
धोक्याचे असतात.”

मी—“पण राजा बिंबिसार—किंवा या युद्धाचा मुख्य प्रेरक जो अजातशत्रू
त्याला या घायाळ लोकांशीं करायचंय काय ? एकाच्या जागीं दहा मेले तरी त्याला
त्याचं काय होय ? आक्रमणाची संधी बिंबिसारला देतां उपयोगी नाहीं, एवढं मात्र
खरं. नक्की युद्धाला सुरवात कधीं करायची याचा विचार सर्व परिस्थिति पाहिल्यावर
करूं.”

कपिल—“या युद्धाची मूळ प्रेरणा कुमार अजातशत्रूची आहे, असं कां तुझं
मत आहे ? ”

मी—“हो, यांत शंका नाही. म्हातान्या बिंबिसारला लिच्छवींच्या खड्गाची
पूर्ण ओळख आहे. त्याचं चाललं असतं तर तो लिच्छवींच्या वाटेस गेला नसता.”

कपिल—“या कुरापतीचं कारण काय ? ”

मी—“विजय, प्रभुता ! दुसरं काय ? ”

कपिल—“दुसऱ्या जातीला परतंत्र करणं.”

मी—“मित्र कपिल ! या राजांची सर्वांत मोठी लालसा असते चक्रवर्ती-सर्व पृथ्वीचा एक राजा-सार्वभौम होण्याची.”

कपिल—“पार्श्व शासानुशास [शाहंशाह] कुरु व दारय यांच्या प्रमाणंच.”

मी—“त्यापेक्षां बडे व चक्रवर्ती होण्यासाठी शेंकडो जाती-देश-परतंत्र करावेच लागतात.”

कपिल—“आणि आम्हां गणतंत्रवाल्यांचा उद्देश याच्या नेमका उलटा आहे. आम्ही स्वतःहि परतंत्र होणार नाही व दुसऱ्यालाहि करणार नाही.”

मी—“इच्छा होऊनहि आपण दुसऱ्यांना परतंत्र करू शकत नाही. कारण आपली राज्यसत्ता आपल्या रत्नानं मर्यादित केली आहे. जिथं लिच्छवि प्रजा नाही तिथं आपण आपलं राज्य स्थापन करणं ही गोष्ट केवळ स्वप्रांतच शक्य आहे.”

कपिल—“म्हणजे आपण गणतंत्री कधी विशाल भूमीचे स्वामी होणार नाही असंच ना ? ”

मी—“जर तसं झालं तर आपण गणतंत्रता गमावून बसू व हुकुमत गणाच्या हातून सेनापतीच्या हातीं जाईल. सेनापतीच्या हातीं स्वजातीय व विजातीय सैनिक राहतील.”

कपिल—“विजातीय ? ”

मी—“विशाल भूमीवर राहणाऱ्या जातींना शस्त्राच्या बळावरच परतंत्र ठेवणं शक्य असतं. आणि याच्यासाठी एका गणाची जाति पुरेशी होऊ शकत नाही.”

कपिल—“मग तोच सेनापति राजा बनेल.”

मी—“राजांची प्रथा अशाच तऱ्हेनं सुरू झाली आहे.”

कपिल—“यातून गणांना कांही आशेला जागा ? ”

मी—“गणतंत्रवाल्यांच्या हृदयांत धुमसणारी स्वातंत्र्याची आग व अनेक समृद्ध जनपदांवर एकतंत्री हुकुमत गाजवण्याच्या बाबतीत राजेलोकांची असमर्थता हीच काय ती आशेला जागा.”

कपिल—“अंग-मगध व काशी-कोशल हीं दोन्ही राज्यं जर अजातशत्रूच्या हातीं गेलीं तर ? ”

मी—“बाप रे ! या कल्पनेनंच माझ्या हृदयाचा थरकांप होतोय.”

कपिल—“राजतंत्र [राजेशाही] आपल्या सीमेचा विस्तार केल्या शिवाय जिवंत राहू शकणार नाही हे यावरून सिद्ध झालंच म्हणायचं.”

मी—“मोठा मासा लहान मासाला गिळतो व स्वतः वाढतो.”

कपिल—“ अन् गणतंत्र आपली सीमाच तेवढी अफूट राखूं शकतं. ”

मी—“ अथवा अपत्यं वाढल्यावर दुसऱ्याच्या हद्दीपर्यंत फैलावतं. ”

कपिल—“ पण आपल्या अपत्यांच्याच द्वारां ना ? ”

मी—“ हो, कारण गणतंत्राची सीमा रक्ताच्या नात्यानंच ठरवलेली असते. ”

कपिल—“ मग गणांचं भवितव्य काय ? ”

मी—“ भवितव्य ही भावी काळांतली गोष्ट आहे मित्रा. यावेळीं आपल्याला फक्त एवढंच ठाऊक आहे की गणांचं जीवन जास्त सुंदर, जास्त स्वच्छंद, जास्त मानवोचित आहे, अन् राजतंत्राचं जीवन निव्वळ दासतेचं जीवन आहे. आह्मी व आमचे देशबांधव जिवांत जीव असेपर्यंत कधीहि हें जीवन सोडून तें जीवन पत्करणार नाही. ”

त्याचवेळीं शंतनू समवेत तिघी अप्सरा तिथें आल्या.

रोहिणी ह्याली—“ मी राजमहाल पाहिले नाहीत; पण या शेटजीच्या वाड्यासारखा वाडा मी तर कांहीं पाहिला नाही. ”

मी—“ अन् हे शेटजी लिच्छवि नव्हते. ”

कपिल—“ पण कोणाहि लिच्छवि कुटुंबापेक्षां जास्त श्रीमंत होते. ”

मी—“ त्याच बरोबर हें देखील सांगितलं पाहिजे की हा शेटजी दासी व महाधनी लिच्छवि परिवार विकत घेऊं शकला असता. ”

कपिल—“ पण त्याच्याजवळ इतकी संपत्ति आली कोठून ? ”

मी—“ व्यापार करून. पूर्वेकडील महान् सार्थवाहांमध्ये त्याची गणना होत होती. त्याचा पूर्वज कोशल राजाच्या क्रोधापासून बचाव करून घेण्याकरितां वैशालीच्या आश्रयाला आला. ”

कपिल—“ मग हें घर रिकामं कसं ? ”

मी—“ कारण त्याचा निवृत्त झाला. संततिहीनाची संपत्ति लिच्छवि गणाकडे जाते ! ”

कपिल—“ पण मित्रा, तूं म्हणालास कीं वजीभूमांचं शासनसूत्र फक्त लिच्छवींच्याच हातांत आहे. तर मग या शेटजी सारख्या अलिच्छवींना कधीं कुणी खोटेपणानं फसवलं तर या बाबतींत त्यांचं रक्षण करायची व्यवस्था काय आहे ? ”

मी—“ गृहपतींनीं (बनियांनीं) आपल्या सुसंघटित अशा श्रेणी म्हणजेच वणिक्सभा स्थापन केलेल्या आहेत. कोणताहि अन्याय झाला तर श्रेणीला गणापर्यंत जाऊन दाद मागतां येते. आणि गण हा नेहमीं व्यक्तीपेक्षां गणाच्या स्वार्थाकडे जास्त लक्ष देतो. तर श्रेणीच्या म्हणण्याकडे तो लक्ष देणार नाही असं होणंच

शक्य नाही. राजतंत्रांतहि अशा श्रेणी आहेत, पण तिथं राजानं जें मनांत ठरवलं असेल तेंच तो बहुतेक करून सोडतो म्हणून तिथं या श्रेणीचा दाब राजावर पडू शकत नाही. पण श्रेणीचा प्रभाव आपल्या सभासदांवर मात्र राजतंत्रांत देखील राहतोच राहतो. आमच्या कडील श्रेणी म्हणजे गणांत सामील असलेला एक लहानसा गण आहे. तो केवळ श्रेणी व सार्थवाह यांच्या आपसांतील वैयक्तिक किंवा व्यापारी तंत्रांतच लक्ष घालते इतकंच नव्हे तर बाहेरच्या जनपदांत वज्जी-भूमीच्या व्यापाराचा सन्मान कायम राहील असा प्रयत्न करते. त्या बरोबरच सार्थवाह हांशीं तुलना करतां श्रेणीपासून आमच्या गणाचा एक मोठा फायदा आहे. सार्थवाह हे वैयक्तिक नात्यानं आंतर्जातीय-अनेक राज्यांतील निवासी-असतात, कारण त्यांच्या वखारी वज्जीभूमीच्या बाहेर लांब लांब पर्यंत पसरलेल्या आहेत. आणि ह्मणून त्यांच्या पैकीं कोणीहि वैयक्तिक स्वार्थासाठी वज्जीभूमीच्या विरुद्ध जाऊ शकतो, तशी श्रेणी ही संस्था आतर्जातीय नसते. ती या बाबतीत शुद्ध वज्जीभूमीचीच असते. आणि म्हणून लिच्छवि गणाप्रमाणंच तिलाहि वज्जीदेशाशी विश्वासघात केलेला सहन होणार नाही. ”

कपिल—“ पण अशा काहीं स्वार्थी व्यक्तींनीं श्रेणी काबीज केली तर ? ”

मी—“ तसं होणार नाही. कारण बहुतेक व्यापाऱ्यांचे सर्व कारभार वज्जी-भूमीच्या आंतच आहेत. आणि श्रेणी ह्या श्रीमान् व्यापाऱ्यांच्या आधीन होत नाहीत. श्रेणी स्वतः खूप संपत्तिवान असते. पिढ्यानुपिढ्याचं धन तिच्या जवळ जमा होत राहतं. ”

कपिल—“ श्रेणीचं धन ? ”

मी—“ होय, श्रेणीकरतां सर्व व्यापारी आपल्या उत्पन्नाचा कांहीं ठराविक भाग नियमानं बाजूला काढून ठेवतात. श्रेणीला स्वतःचा खर्च असतो. उरलेलं धन ती व्याजबद्ध्यात गुंतवते. श्रेणीचं धन पुत्रपौत्रांना तर वाटलं जात नाहीच. त्यामुळं पिढ्यानुपिढ्या संपत्ति वाढतच जाते. ”

कपिल—“ आमच्याकडे अशा श्रेणी नाहीत. त्यामुळं हे सर्व आम्हाला जरा विचित्रच वाटतं. ”

मी—“ विचित्र तर खरंच. या घरवाल्या शेटर्जींनीं आपल्या हयातीत हे घर जर श्रेणीला दिलं असतं तर ही गणाची संपत्ति ठरली नसती व आज त्याचं भाडं श्रेणीला मिळालं असतं. आमच्या इथं बहुपुत्रक-चैत्य इत्यादि कित्येक देवस्थानांचं धन श्रेणीजवळ जमा आहे. त्यांच्या व्याजांतून दर वर्षी नियमित उत्सवांचा खर्च केला जातो. ”

कपिल—“ सर्व वज्जीभूमीत अशा पुष्कळच श्रेणी असतील ? ”

मी—“ वणिज-श्रेष्ठी सार्थवाह यांची एक श्रेणी, शिल्पकारांपैकी एकेका शिल्पाची अलग-अलग श्रेणी—उदाहरणार्थ दंतकारांची (हस्तीदंताचं कोरीव काम करणारे) श्रेणी, लोहारांची श्रेणी इत्यादि.”

कपिल—“ अन् हे गणांत सामील असलेले गण आहेत असं तूं सांगितलस. ”

मी—“ अन् तसंच हें राज्यांत सामिल असलेलें राज्यहि आहे. कारण या श्रेणी मगध, कोसल, वत्स वगैरे राज्यांतूनहि आहेत. हो, पण आमच्या इथल्या श्रेणीसारख्या त्या राज्यांतल्या श्रेणी सुसंघटित नाहीत. आमच्या इकडील श्रेणींची रचना बरीचशी गणासारखीच असते. ”

सगळा वेळ आम्ही दोघेच घेत होतो, म्हणून आमच्या अप्सरा जरा रागावल्या आहेत असे माझ्या लक्षांत आलें, म्हणून मी भामेला म्हटलें—“ बहिनी, तुम्हीं मौनव्रत का धरलं आहे ? ”

भामा—“ भाऊजी, नाइलाजानं मौनव्रत घ्यावं लागतं. मी विचार करत होत्यां कीं हें श्रेणीपुराण संपणार तरी कधी, का आम्हाला रिकाम्या हातीच परत जावं लागणार. ”

मी—“ रिकाम्या हाती ? ”

भामा—“ मग तुम्हाला काय वाटलं, कीं तीम्ही अप्सरांची या वाणिय गावां- [वैशालींतील एक गल्ली] तून वरात काढण्यासाठी त्यांना तुम्ही घेऊन आलांत ? आम्ही तर एका मतलबासाठीच आलों आहोंत. ”

मी—“ मतलब ? ”

भामा—“ होय, लिच्छवि स्त्रियांच्या शिक्षणासंबंधी बंधु कपिल यांची सम्मती विचारायची होती आम्हाला. ”

मी—“ लष्करी शिक्षण होय ? ”

भामा—“ सैन्याशी ज्याचा संबंध राहील त्या सगळ्याच लिच्छवियांनींच्या शिक्षणाबद्दल विचारायचं आहे. ”

मी—“ कपिल, तुझ्यावर लिच्छवी स्त्रिया अगदी खुष आहेत. ”

भामा—“ भाऊजी, ही हेवा वाटण्यासारखी गोष्ट आहे. ”

मी—“ आतां हेवा कां म्हणून ! ”

भामा—“ तुमच्यावरहि खुष व्हायला लिच्छवियांनी तयार आहेत. आमची बाजू तुम्ही इतकी उत्तम मांडली आहे त्यामुळं आम्ही खुष होणं अगदीं साहजिक आहे. हं, मग पंधु कपिल, सांगा पाहूं आम्ही काय काय शिकायला हवं; अन् आमच्या फौजेत किती वया पर्यंतच्या स्त्रियांना घेतां येईल. ”

कपिल—“ भामा ! मला वाटतं लिच्छवि स्त्रियांच्या मेनेचे दोन भाग करावे. एक शस्त्रधारी सेना अन् दुसरी अन्न व औषधं पुरवणारी सेना. म्हणजेच शत्रूला जखमी करणारी एक व जखमा भरून काढणारी एक. जखमी लोकाना रणक्षेत्रातून बाजूला नेणं इत्यादि कामं आतांपर्यंत पुरुष सैनिकानाच करावीं लागत असत. त्यामुळं लढण्यांत खंड पडतो. म्हणून मला वाटतं जखमींना बाजूला उचलून नेऊन औषधोपचार करण्याची व्यवस्था निराळी करायला पाहिजे. ”

भामा—“ मग त्या करतां आपल्याला वेगळे शल्य-चिकित्सक, चिकित्सा-शिविर व औषधांचा फार मोठा साठा इतक्या गोष्टी कराव्या लागतील. ”

कपिल—“ त्याबरोबरच स्वयंपाक करणं व वाढणं या दोन्ही गोष्टी बायकांना आपल्या हातीं घेतां येतील. ”

भामा—“ याला काय सैनिक-सेवा म्हणतां येईल ? ”

कपिल—“ ज्यावेळी शल्य, बाण, खड्ग, यांचा वर्षाव होत असतो तेव्हां रणक्षेत्रांत येण्याचा अधिकार आम्ही स्त्रियांना देतो त्याचवेळी त्यांची गणना सेनेचा एक भाग म्हणून झालेलीच असते. ”

भामा—“ बरं तर, मान्य आहे मला. ”

कपिल—“ या स्त्रियांनाहि थोडंसं शस्त्र-शिक्षण द्यावं लागेल, पण त्या बरोबरच चिकित्सा-शास्त्राचंहि शिक्षण द्यावं लागेल. या विभागांत कोणत्याहि वयाची स्त्री घेतां येईल. दुसरा विभाग ही शुद्ध सेना म्हणूनच राहील. त्यांना सर्व साधारण लिच्छवि सैनिकाप्रमाणं सर्वच गोष्टी शिकायला हव्यात. ”

भामा—“ म्हणजे त्यात स्त्री-पुरुष भेद राहाणार नाही. ”

कपिल—“ हो, या स्त्रियांनी मागील पिढीच्या स्त्रियांना आपलीं शस्त्रं पुरुषांपेक्षा कमी तीक्ष्ण नाहीत हें सिद्ध करून दाखवलं पाहिजे. ”

भामा—“ बंधू कपिल, यातील पहिल्या विभागांत लिच्छवि नसलेल्या स्त्रियांना येतां येणार नाही का ? मला वाटतं पुष्कळशा ब्राम्हणी व गृहपतानी या कामाकरतां तयार आहेत. लिच्छवि स्त्रियांचे तुलदेव सिंह, तुम्हीहि आपलं मत सांगा. ”

मी—“ मला वाटतं सेनापति व गणपति यांचाही याला विरोध होईल असं वाटत नाही. या गोष्टीला मंजुरी देणं वा न देणं हा त्यांचा अधिकार आहे. ”

कपिल—“ माझंहि असंच मत आहे. ”

भामा—“ अन् तुम्ही लिच्छवि स्त्रियांचे युद्ध-गुरू ! तुम्ही वैशालीत असेपर्यंत आम्हांला शस्त्र-विद्येच्या अभ्यासांत मदत कराल अशी आशा करायला हरकत नाही ना ? ”

कपिल— “ हो, एकदम कबूल. ”

भामा— “ तर मग भाऊजी ! अलिच्छवि स्त्रियांच्या बाबतीत सेनापति व गणपति यांची संमति मिळवण्याचं काम तुम्ही करा. बस्स, नंतर एक महिन्यानं पहा बरं, लिच्छवि स्त्रिया भागेच्या पावलावर पाऊल ठेवून चालतात, का त्या काळतोड्या अंबापालीच्या ! भाऊजी ! तिचा खरोखरच संताप येतो. तिनं कित्येक लिच्छवि तरुण व लिच्छवि परिवार यांची धुळधाण उडवली आहे, इतकंच नव्हे तर त्या कालकर्णानं लिच्छवी स्त्रियांना स्वतःचं स्वत्व सोडून द्यायला तयार करायचं काम चालवलं होतं. ”

मी— “ भामा, तूं व रोहिणी माझ्याबरोबर संध्याकाळीं या बुडे लोकांकडे चला ना ! म्हाताऱ्या माणसाना संध्याकाळचे वेळी पेला पुढं ठेवून गप्पा मारण्याचा मोठा षोक असतो. ”

भामा— “ बरोबर बोललात भाऊजी. त्या नंतर आम्ही आमच्या तरुणीच्या परिषदेला जाऊं. ”

मी— “ परिषदेला ? ”

भामा— “ सोमानं आपल्या पित्याचं घर आम्हाला या कामा करतां दिलं आहे. आज आमच्या दलातील तक्षणी तिथं जमणार आहेत. ”

मी— “ ठीक, इथपर्यंत मजल आली तर ! मला चाटलं होतं की भामा वहिनीच्या अजून सर्व तोडच्याच गप्पा आहेत. ”

भामा— “ भाऊजी, पहालच तुमच्या वहिनीच्यांत किती पाणी आहे ते ! बरं आणखी एक गोष्ट राहिली, स्त्रीसेनेनं स्त्रीवेशातच राहायचं की करूं ? ”

मी— “ फक्त सैनिकवेशात. ”

भामा— “ म्हणजे स्त्रीवेशात नाही. मग ? ”

मी— “ त्यात फरक काय आहे येवढा ? पुरुषांचेहि केंस लांब असतातच. तुमची जुनी पगडी जरा नीट केली म्हणजे पुरुषा प्रमाणं होईल. पण वक्ष ? ”

भामा— “ लाजण्याचं कारण नाही. आम्ही घट आवळून त्याचीहि काळजी दूर करूं. ”

मी— “ ज्यांना घट बांधूनहि ते नीट जमणार नाही त्यांना चिकित्सा-विभागांत पाठवून दे भामा ! ”

भामा— “ अगदीं बरोबर. शत्रूला आपला प्रतिस्पर्धी स्त्री आहे का पुरुष याचा पत्ता लागतां कामा नये. ”

कपिल— “ आपलं दोघांचं एक मत आहे. ”

मी— “ आणि माझंहि मत तसंच आहे. ”

भामा-- “ मग आमच्या वेशाचाहि प्रश्न सुटला. ”

गोष्टी संपल्या व आम्ही पुन्हां रथावर आरुढ होऊन आल्या घरीं आलों. संध्याकाळीं सेनापति व गण-पति यांच्या समोर दोन्ही अप्सरांच्या लाल लाल ओठांतून शब्द निघायचाच अवकाश कीं सर्व गोष्टीना ताबडतोब मंजुरी मिळाली.

(१८)

वन-भोज

उल्काचेलला (हाजीपूर) जाण्यासाठीं निघायच्या अगोदर दोन दिवसच आधीं लिच्छवीच्या वनभोज महोत्सवाचा दिवस आला हा महोत्सव वर्षातून फक्त एकदांच हिवाळ्यांत होतो. याला भोजन म्हणायचें खरें, पण त्या दिवशी लिच्छवि स्त्री-पुरुष खाण्याच्या जिनसांपैकी फक्त मीठ व मेरय [कच्ची दारू] एवढेंच घेऊन जातात. नाहीतर त्यांना शेकडों वर्षांपूर्वीच्या आपल्या पूर्वजाप्रमाणें आपली सर्व भोजनसामुग्री आपल्या हत्याराच्या बळावर जंगलांत शिकार करूनच मिळवून घ्यावी लागते. युद्धाचें महासंकट असल्यामुळें यावेळी वनभोजनांत पुष्कळशा सैनिकाना भाग घेण्यास मान्यता देण्याची सोय नव्हती. ज्यांना अनुमती मिळाली होती ते आपल्या नजीक असणाऱ्या महावनांत गेले. महावनाला कुठे कमतरता नव्हतीच हिमालयापासून पूर्वसमुद्रापर्यंत [बंगालचा उपसागर] जंगलच्या जंगल तर आहे. वस्ती जरी वाढत असली तरी जंगलाच्या मानानें ती नसल्या सारखीच होती.

वैशालीचे लिच्छवि सूर्योदयाबरोबरच शहर सोडून पूर्वेकडे चालूं लागले. एक योजन चालल्यानंतर आम्हांला जंगल लागले. सर्व लोक लहान मोठ्या टोळ्या करून पांगले. आमच्या टोळीत मनोरथ, अजित, कपिल, शंतनु इत्यादि तक्षशिलेचे सर्वगंडी व आणखी पुष्कळच लिच्छवि तरुण, रोहिणी, भामा, क्षेमा, त्याचप्रमाणे इतरहि पुष्कळ तरुणी होत्या. त्यात ज्ञातू तरुणींची संख्या पुष्कळ होती.

रानांत गवय (नीलगाय), हरणे, डुकरें, गेंडे, रेडे, साळू, गोघा (गोहरा-सरब्धाप्रमाणें) यांच्यासारखे पुष्कळसे शिकारीचे प्राणी आहेत. परंतु जेथे सारी लिच्छवि दुनियाच या प्राण्यांचा कसून पाठलाग करायला निघाली तेथें

सर्वांना शिकार मिळणें कठीणच. आम्ही आमच्या जवळील शबरांना (जंगली जात) थोडेसें मेरय दिलें व बाणांचों कांहीं फळेंहि दिलीं. अशा तऱ्हेनें जरा आपलेपणा दाखवतांच अजितला एका शबर तरुणानें शिकारीचें स्थान दाखवायचे कबूल केलें. त्याच्या सांगण्यावरून सर्वांत सुलभ शिकार गेंड्याची असल्याचें कळलें. पण सुलभ म्हणजे नुसती दाखवण्यापुरतीच. कारण गेंड्याच्या चाम-ड्यावर बाणहि चालूं शकत नाही, ना भाला. तशीच तलवारहि निरुपयोगीच. आणि त्याच्या नाकावरील शिंगापासून वांचणें मनुष्याला तर फारच कठीण. त्याला मारायचे म्हणजे एक तर त्याला खड्ड्यांत पाडायचें, अथवा कुणी चतुर धनुर्धारी असेल तर त्याच्या दोन्ही डोळ्यांत एकाच वेळी बाण घुसवायचे. शबरानें गेंड्याच्या स्थानापर्यंत पोचवण्याचें कबूल केले. गेंड्यासारख्या जोखमीच्या शिकारीकरतां आमच्या टोळीतील कित्येक तरुण-तरुणी तयार झाल्या. पण त्यांतल्या जास्तीत जास्त चारच मंडळींना नेतां येत होते. शेवटी असे ठरले की मी, अजित, मनोरथ व रोहिणी इतक्यांनी गेंड्याच्या शिकारीला जायचें. कपिलच्या तुकडीत भामा व क्षेमा होत्या. ती मंडळी डुकराच्या शिकारीला गेली. कुणी रेड्यांच्या शिकारीला गेले. कुणी मोरांच्या. कुणी हरणाच्या अगर गव्यांच्या.

आम्हीं घाई केली होती तरीहि आम्ही शिकारीला निघे तोवर दिवसाचा अर्धा भाग संपला होता. आमच्या पायांत मऊ जोडे होते त्यामुळे चालताना त्यांचा मुळीच आवाज होत नव्हता. सुमारे अर्धा योजन [अडीच मैल] तर आम्हीं खूपच वेगानें चाललों. नंतर शबरानें एका डबक्याजवळ जाऊन हत्तीच्या पावलांच्या खुणांसारख्या गेंड्याच्या पावलांच्या खुणा दाखवल्या. कांठावरील चिखलांतून तो परत येतानाच्या खुणा, त्याच्या शिंगांनी उकरलेली माती, तेथें दिसत होती. शबरानें जरा कान देऊन चारी दिशांची चाहूल घेतली. नंतर नाक-पुड्या उडवून हवेतील वास घेतला. नंतर जरा विचार करून तो म्हणाला--

“ गेंडा इथून फारसा लाब नाही. म्हणजेच आपण भयंकर धोक्याच्या जागी आहोंत. तो पांखरांचा आवाज ऐकलांत ? बरस, तिथंच जवळपास गेंडा आहे. या पांखराला गेंडावाळं पांखळं म्हणतात. सुदैव आपलं की हवा तिकडून आपल्याकडे येत आहे. ऐकलंस मुंडा (माणसा) ! गेंड्याची नजर जितकी अभूतितकंच त्याचं नाक अतिशय तीक्ष्ण असतं. यावेळीं वारा जर उलटा असता तर आपल्यांपैकीं एक देखील जिवानिशीं इथून निसटला नसता. पण वारा बदलण्याची आतां तरी भीति नाही. आतां आपण तिकडे जाऊं या; मी दाखवीन त्या ठिकाणीं दोघे जण झाडावर चढा. आपलीं धनुष्यं तयार ठेवा. नंतर दोघांना मी गेंड्याच्या जवळ घेऊन जाईन. खबरदार ! पावलांचा आवाज होऊं देऊं नका.

गेंड्याचे कान देखील अति तिखट असतात. मी जसजसा एका झाडाआडून दुसऱ्या झाडाआड सरकत सरकत जाईन तसतसे तुम्ही माझ्या मागून या. गेडा मान वर करून नाकानं श्वास घेऊन डोळे उघडून बघू लागेल त्यावेळीं—बरोबर त्याच क्षणीं—आपणां तिघांनी त्याच्या डोळ्यांत एकच वेळीं तीर मारायचा आहे, हें लक्षांत ठेवलं पाहिजे. बरस, आतां बोलण्याचा वा पावलाचा किंचित् देखील आवाज होतां कामा नये. ”

आम्ही शबराच्या मागून चालू लागलों. त्याचा तुकतुभीत काळा रंग, त्याचें मेदहीन पण धष्टपुष्ट शरीर, तो उघडा नागडा असूनहि ऐटीत निर्भयतेने पुढें चाललेला पाहून माझ्या मनांत तऱ्हेतऱ्हेचे विचार येत होते. पण या वेळची परिस्थिति अशी होती की एकच विचार जास्त वेळ मनात टिकू शकत नव्हता. आम्ही जसजसे पुढे जाऊ लागलों तसतसा पाखराचा आवाज जवळ येऊ लागला. नंतर कांही अंतरावर एका कोरड्या खाड्यात गवत वाढलेल्या ओलसर मातीत त्याच रंगाचा एक हलणारा पदार्थ दिसला. शबरानें खूण करताच मनोरथ व रोहिणी एका झाडावर चढली. आतां आम्ही निघे पुढे निघालो. ती शेंपूट हलवणारी काळी आकृति जसजशी जवळ येत होती तसतशी माझ्या मनाची धाव जास्तच होत होती. पण मला भय न वाटतां अधिकच उत्साह चढला होता. आता गेडा आमच्यापासून तीस हातावर राहिला होता. शबराने आमच्या हातात दोन दोन नवे बाण देऊन दोन वृक्षांभे खूण केली व तो स्वतः एका वृक्षावर चढला. मी व अजित आपापल्या झाडावर चढलों. शबराने आपल्या धनुष्यावर तीर चढवला, आम्हीहि चढवले.

गेडा मधून मधून शिगाने माती उकरून तोडाने मुळे शोधून खाई, मधूनच कान उभारून एखाद्या दिशेकडे लक्ष देऊन पाही, वास घेई व फिरून जमीन उकलूं लागे. याच वेळीं भिल्लानें एक फादी तोडून खालच्या पाचोळ्यावर जोरानें फेंकली, वाळक्या पाचोळ्याचा आवाज ऐकून गेंड्यानं मान वर केली व आपले बारीक डोळे विस्फारून तो आमच्या बाजूला पहाण्याचा प्रयत्न करूं लागला. त्याच वेळीं शबरानें धनुष्य कानापर्यंत ताणलेले मी पाहिलें. आम्हीहि नवे बाण चढवून आमची धनुष्ये ताणली व भिल्लाच्या शिटीच्या आवाजाबरोबर गेंड्याच्या डोळ्यांवर नेम धरून तीर सोडले. मी उजवा डोळा व अजितने डावा वेधायचा ठरवला होता. दोन तीर गेंड्याच्या दोन्ही डोळ्यांत घुसले आहेत व तिसरा शिगाला लागून खाली पडला आहे असें आम्हांला दिसलें. तिसरा बहुधा माझा असावा. बाणांच्या वेदनेनं व्याकुळ होऊन गेंड्यानं बहुधा बाण काढायसाठीं आपलें तोंड जमिनीवर आपटले असावें पण यामुळे बाण उलट आणखी आंतच

धुसले. गेंडा आतां आंधळा झाला असून वेदनांमुळे त्याचीं इतर इंद्रियेहि काम करण्यास असमर्थ झाली आहेत हें कळण्यास आम्हांला फारसा वेळ लागला नाही. आम्ही तिघेहि खाली उतरलों. खाली ठेवलेले भाले सरसावून शिटी वाजवली. गेंड्याच्या डाव्या बरगड्यां खालील काळजावर नेम धरून आपला तक्षिण भाला मी प्रथम मारला. भाला लागला बरोबर, पण मला तो काढतां येईना. गेंडा ओरडून किंचाळून जमिनीवर पडला. नंतर माझ्या बरोबरच्या दोघांनीं आपले भालेहि त्याच्यावर चालविले. तेवढ्यांत मनोरथ व रोहिणीहि आली. तोंपर्यंत गेंडा इकडे अखेरचे क्षण मोजत होता. मी रोहिणीला म्हटलें—“ प्रिये, याचा शेवट तुझ्याच भाल्यानें होऊं दे. ”

रोहिणीनें खूप जोराने गेंड्याच्या पोटांत आपला भाला मारला. तो काढतांना गेंड्याची आतडी बाहेर आली. अजूनहि त्याच्या अंगांत धुगधुगी होती. रोहिणी त्याच्या जवळ जाणार इतक्यांत शबराने तिचा हात धरून तिला मागे ओढले व तो म्हणाला— “ याचें एक शिंग एका मोठ्या रेड्याला ठार करण्यास पुरेसं आहे. ”

आणखी कांही जखमा झाल्यावर गेंडा एका अंगावर कलंडला. त्याचे पाय ढिले पडले. शबराने एक ढेंकूळ मारले; पण तो निश्चल होता.

इतका मोठा मुडदा घेऊन जाणे दोऱ्या-वांसे असते तरीहि आम्हांला अशक्यच होतें. आमच्या जवळ एक तलवार व एक सुरा होता. शबरजवळ लाकूड तोडण्याची कोयती होती. आम्ही गेंड्याचें पोट फाडून त्याचे काळीज बाहेर काढलें. शबरानें त्यातला एक तुकडा त्याच वेळीं तोंडात टाकला. आम्हीहि त्याचेच अनुकरण केलें असते पण त्याला दोऱ्या, वासे, माणसें, आणण्याला आमच्या छावणीवर पाठवून देण्याचा विचार आम्ही करीत होतो. शेवटीं असें ठरलें कीं मी व शबर यांनीं तेथें राहावें व बाकीच्यांनीं गेंड्याचें काळीज घेऊन चालत नव्हे, धावत जावें. ते लोक गेल्यावर मी गेंड्याकडे निरखून पाहूं लागलों. त्याचे शिंग एक हातापेक्षां जास्त लांब होतें. त्याच्या पुठ्यांवर व बगलांवर जाड चामड्याचे थर होते. नुसते बसण्यापेक्षां कांहीतरी उद्योग करावा असा विचार करून मी त्याचीं आंतडीं कापून बाहेर काढलीं. ती पाण्यांत स्वच्छ धुतलीं. पाहिलें तों त्यात नुक्तींच खाल्लेलीं कंदमुळे जशीचीं तशीं होती.

दोन घटकांनीं कांही लिच्छवि व कांही शबर तरुणांना घेऊन मनोरथ आला. गेंडा उचलून नेणें आमच्या आवाक्या बाहेरचे होतें. नदी व नाव असती तर तीत घालून त्याला नेणें शक्य झाले असतें. चामडें अलग करावें तर त्यांत इथेंच रात्र व्हायची. तेव्हां काय करावे असा आम्ही विचार करत असतां

आमच्या समोरच पांच शबरांनीं डोक्या सकट चामडें अलग केलें. मांसाचे मोठाले तुकडे करण्यांत आम्हीहि मदत केली. एक तृतीयाश दिवस राहिला होता तेव्हां आम्ही तें मांस चामडें डोक्यावर घेऊन निघालों. यशस्वी शिकार्याचा आनंद काय वर्णावा ! आणि त्यांत पुन्हां सर्वांत अवघड अशी यशस्वी शिकार !

आमच्या इतर टोळ्यांपैकीं फक्त दोघांनाच यश मिळालें होतें. एकीला एक लहानसा रेडा मिळाला होता. व कपिल, भामा, क्षेमा यांच्या टोळीला तीन डुकरें मिळालीं होती. त्यांतील एका मोठ्या दांताच्या डुकरापासून क्षेमा कशी तरी बचावली.

आतां सूर्यास्ताची वेळ होती. पहाटे वैशालीहून निघताना जे कांहीं खाल्लें असेल तेवढेंच खाणें झालेलें. म्हणून यावेळीं सर्वांना कडकडून भूक लागली तर आश्चर्य नाही. कपिलची टोळी दिवस पुष्कळ असतांनाच परत आली होती. व या मंडळींनीं आगटो करून मांस भाजायचें काम चालविले होतें. जळके मांस व ठिबकणारें चर्वीमिश्रित पाणी यांमुळे चोहोंकडे अवा मधुर वास सुटला होता कीं माणसांच्याच काय पण देवतांच्या तोंडालाहि पाणी सुटलें असतें. आमच्या संबंध टोळींत सुमारें तीनशें स्त्री-पुरुष असतील. आणि आमच्या जवळ मांस इतकें होते कीं तें सर्वांना तीन दिवसांतहि खपलें नसतें. म्हणून गेंडा व रेडा यांचे बरेंचसें मांस जवळपासच्या शबरांना वांटून टाकलें.

कुठें मांस नुसतेंच विस्तवावर भाजीत होते तर कुठें लोखंडी सळईला अडकवून भाजीत होते. भामानें बऱ्याचशा सळया एकत्र बाधून भाजत टाकल्या होत्या. मी म्हटलें—“वहिनी, या आंतड्यांत घालायला कांहीं सापडलें नाहीं तर हीं गळून पडतील.”

भामा—“भावोजी ! या इकडे. मी आपल्या हातांनीं किती तरी आंतड्यांचा बचाव केला आहे. या, इथं बसा. हं ! पहा या सळईवर निव्वळ मागील पुठ्याचा मांसखंड आहे अन् तो जवळ जवळ भाजून तयारच आहे.”

मला तिकडे सरकताना पाहून अजितहि ओरडून म्हणाला—“अन् वहिनी, माझी कांहीं आठवण ?”

भामा—“या, तुम्हीहि या.”

रोहिणी—“अन् मी ग ?”

भामा—“मुलांनीं विचारायचं नसतं बरं बाळ !”

मनोरथ—“खरोखरच न विचारणाऱ्यांत मी आहे. हा पहा मी येऊन बसलों सुद्धां.” असें म्हणून तो भामाजवळ जाऊन बसला.

क्षेमामें हिरव्या पानांच्या पत्रावळी लावल्या होत्या त्या मांडल्या. भामानें चटफन एक सळई वाढून रिकामी केली. आम्ही सुरीनें लहान तुकडे करून मीठ लावून खाणें सुरू केलें. अजितने म्हटलें—“ हं, वहिनी, आता सांगा क्षेमा जेम-तेम कशी वांचली तें ? ”

भामा—“ क्षेमा सद्दीसलामत आहे हें तर तुम्हांला दिसतंच आहे. आतां मी मांस भाजूं कीं कथा सांगूं ? तुम्हीच सांगा. ”

अजित—“ दोन्ही कामं होतील तर फारच चांगलं. ”

कपिल—“ मो सांगूं अजित ? भामा जितकी चांगल्या तऱ्हेनं गोष्ट सांगेल तितकी आणखी कोणाला येणार नाही. ”

भामा—“ पण कपिल दादा, ही सळई जर फिरवली नाही तर मांस एकीकडे जास्त भाजेल अन् दुसऱ्या बाजूला कच्चा राहील. ”

क्षेमा—“ भामाताई, मी करू का तुला मदत ? ”

भामा—“ बरं तर ये पाहूं ! कोठसे जरा कमी करते हं. तूं लांकडं जाळून कोठसे तयार करीत चल. बरं तर सिंह भाऊजी, आमची शिकारीची सफर ऐका-यची आहे ना ? ”

मी—“ होय वहिनी. तूं बोलूं लागलीस म्हणजे फुलांचा वर्षाव झाल्यासारखं वाटूं लागतं. ”

भामा—“ बरं तर भाऊजी ! ती फुलं निवडा व पहा कसली आहेत तीं—हरसिंगाराचीं आहेत का बकुळीचीं आहेत ? ”

मी—“ पारिजातकाची असतील वहिनी ! ”

भामा—“ प्राजक्त ! मी तर काही पाहिली नाहीत. पण भाऊजी ! ज्याअर्थी तुम्ही आम्हाला आसरा बनवलं आहात. त्याअर्थी आमच्या मुखांतून झरणाऱ्या फुलांना तुम्ही पारिजात म्हणणारच. हं आतां ऐका हं. कथा सुरू झाली. अन् मनोरथ ! या दातवाल्या गेड्याचा पुट्टा कुरतडायला तुझे दात पुरेसे मजबूत आहेत. म्हणून तूं माझ्याकडे पहात रहा. म्हणजे मला कळेल कीं तूं कथा ऐकतोस का आपल्या पत्नीची आपल्याला काही पर्वा नाही असं जगाला दाखवतोस ? ”

मनोरथ—“ अन् भामा ! हा मांसाचा तुकडा तुझ्याच हातचा भाजलेला आहे ना ? ”

भामा—“ तर मग तूं एक संबंध सळईची सळई घेऊन त्या सागाच्या झाडा-खाली जाऊन बैस असा मला हुकूम सोडावा लागेल. ”

मनोरथ—“ म्हणजे, वनात जाऊन बसूं ? ”

भामा—“ मग ? ”

मनोरथ—“अन् अंधेर होऊं लागला आहे तो ? ”

भामा—“मग ? ”

मनोरथ—“अन् जंगलांत सिंह, वाघ, हत्तींचा सुळसुळाट आहे तो ? ”

भामा—“मग ? ”

मनोरथ—“भामा ! तुझी नियत कांहीं बरी नाही. गरीब बिचाऱ्या मनोरुची तुला जरा देखील दया माया नाही ना ! भामा ! तुझा दास मनोरु इतका वाईट नाही कांही, मग त्याला त्या मोठ्या सागाच्या झाडाखाली कां बरं पाठवतेस ? ”

भामा—“आज इथं वाघ, सिंह अगर हत्ती येऊं शकणार नाहीत मनोरु ! जंगलांत मधोमध ही जी विना गवताची साफ जागा दिसते आहे ती इथं वन्य पशू रोज बसत असल्यामुळे स्वच्छ राहिली आहे; इथं एकही गवताचं रोप उगवत नाही. पण आज ती आम्ही ताऱ्यांत घेतली आहे. पहा, थोड्या थोड्या अंतरावर लाकडाचे ढीग पडले आहेत ना ? आता थोड्याच वेळात त्याच्या होळ्या पेटतील. जळत्या आगीपुढं जनावर येऊं शकत नाही. ”

मनोरथ—“अन् सागाचे झाडावरूनच कोणी उतरला तर ? ”

भामा—“म्हणजे वीर मनोरु ! तूं माकडालाहि भितोस ? हे नव्हतं मला ठाऊक. ”

मनोरथ—“माकड नाही भामा ! अंधेर होतांच माकडं ज्या फांदीवर बसलेली असतात तीं सूर्योदया शिवाय तेथून हालत नाहीत हे तर तुला ठाऊकच आहे. ”

भामा—“मग आणखी कोण त्या झाडावर असतो बाई ? ”

मनोरथ—“तो ग, लाब लांब काळे काळे केंसवाला ! ”

भामा—“कोल्हा ? माणसाचा आवाज व आगीचा वास जेथपर्यंत पोचतो तेथपर्यंत कुणी वन्य प्राणी येतच नाहीत. ”

मनोरथ—“कोल्हा नाही. तो लाब लांब हातवाला. ”

भामा—“वनमानुष ? तोहि येणार नाही. ”

मनोरथ—“वनमानुष नाही ग. तो लाल लाल डोळे असणारा तो. ”

भामा—“लांडगा ? छे मनोरु ! तूं उगीच घाबरतोस. ”

मनोरथ—“लांडगा नाही. तो झाडावर नाही चढत. अग, तो माणसा सारखाच नसतो का ? ”

भामा—“शबर ? इथले शबर आमचे मित्र आहेत. त्यांच्या पासून आम्हांला मुलीच भय नाही. अम्ही कितीतरी मांस व मेरय त्यांना आतां दिलं आहे. ते

आतां खान-पानानंतर नाचाच्या तयारीत असतील अन् तुझी मित्री भागूबाई उगी-चच वेळ घालवतां आहां. ”

मनोरथ—“ भामा, मी आतां स्पष्ट सांगतों. या जंगलांतील प्रत्येक झाडावर सात-सात भुतं आहेत. याउपर सुद्धां जर म्हणत असलीस तर मी जायला तयार आहे. ”

भामाला भुतां-खेतांची जास्त भीति वाटे. त्यामुळे भुतांचें नांव निघताच ती एकदम बदलली. आपल्या नेहमींच्या प्रेमळ आवाजांत ती म्हणाली—“ खरोखरच कां या जंगलांत पुष्कळ भुतं आहेत ? मनोरथ, मग खरंच तुम्ही जाऊं नका. ”

मनोरथानें मोठमोठे मांसाचे तुकडे तोंडांत घालून म्हटलें—“ भामा, तुझ्या गळ्या शपथ. शबर तरुण सांगत होता. एक दोन नांवंहि सांगितली त्यानं. पण माझी आठवण तुला ठाऊकच आहे कशी आहे ती. ”

भामानें उदासीनतेने म्हटलें—“ तुझी फारच विसराळू आहांत. पण इतक्या मोठ्या जंगलांत एक एका झाडावर सात-सात भुतं ! ”

मनोरथ—“ माणसाच्या जितक्या पिढ्या झाल्या अन् एक एक पिढींत जितकीं माणसं मेलीं त्यांच्यापेक्षां ही झाडांची संख्या जास्त आहे असं का तुला वाटतं ? ”

मी—“ मनोरथभाई ! तुमचं म्हणणं बरोबर आहे. त्या शबरानं सांगितलेलं मीहि लक्षपूर्वक ऐकलं आहे. ”

भामा—“ मग आज आपण मोठ्या संकटांत आहों तर; होय ना ? ”

मनोरथ—“ असं तसं संकट नाही. तसं तर विस्तवापुढं वाघ सिंह हत्ती लांडगा कोणीच येणार नाही, पण तो शबर तरुण सांगत होता, या जंगलांत भुतांचा सरदार कधीं हत्तीवर बसून येतो, कधीं सिंहावर, कधीं वाघावर. त्यानं आणल्यावर वाघ सिंह आगीच्या समोरूनच काय पण आगीवरूनहि चालत जातात. ”

भामा मनोरथला चिकटून म्हणाली—“ पण आपण तीनशे लोक आहोंत कीं. ”

मनोरथ—“ चाळीस पचास झाडांवरील भुतं देखील इतक्या लोकांना पुरेशीं होतील. या रानात सगळीं मिळून एवढींच झाडां आहेत असं का तुला वाटतं ? ”

भामा—“ मनोरथ, तुझी थडा तर नाहीं करीत ? ”

मनोरथ—“ माझ्या ममेची मी असली थडा करीन ? मी फक्त धोक्याची सूचना दिली व स्वतःच्या प्राणाची भिक्षा मागितली. याउपरहि तूं मला त्या झाडा-खालीं जायची आज्ञा करशील ? ”

भामा—“ नाहीं मनोरथ, नाहीं ! मी तुम्हांला आपल्यापासून हातभर देखील दूर पाठवणार नाहीं. आज माझा मनोरथ माझ्या जवळच निजेल. ”

मनोरथ—“ भामा, काय बोलतेस हे. म्हणजे रोज काय मी वेगळा निजतो ? लोक काय म्हणतील ? हे लोक दिसायला मित्र दिसत असले तरी यांच्यांत कांहीं शत्रुहि निघतील. ”

अजित—“ मनोरथ ! माझी हीच इच्छा आहे. खरं खरं सांगू ? अगदीं मनापासून मला असंच वाटतं की भामेनं तुला त्या मोठ्या झाडाखालीं पाठवावं, नंतर एक तासाचे आंत महाभुताने तुझं हाडन्हाड खाऊन टाकावं. मग राहिली भामा अन् तिचा दीर अजित. ”

भामा संतापून म्हणाली—“ अजित ! काय बोलतां हे ? मी माझ्या मनोरथा ला डोक्याआड देखील होऊं देणार नाहीं. सिंह भाऊजी ! तुम्हीहि म्हणतां इथं पुष्कळ भुतं आहेत म्हणून ? ”

मी—“ होय भामा, पण आपल्या जवळ तलवारी आहेत. भुतं लोखंडाजवळ येत नाहीत. ”

भामा—“ खरंच का पण ? ”

मी—“ होय, अगदी खरं. तूं म्हाताऱ्या दयांच्या तोंडून कधी ऐकलं नाहीस ? ”

भामा—“ हो ऐकलंय खरं, पण त्याची प्रचीति पहाण्याचा धीर नाहीं होत. ”

मी—“ बरं वहिनी ! तूं काळजी करू नको. आझी सर्व जण तूं व मनोरथ यांना मधें घालून निजूं. रात्रभराचीच तर गोष्ट आहे. ”

भामा—“ भाऊजी ! आणखी थोडं खा ना ! ही सळई पहा कशी चांगली भाजली आहे. कुठं करपलेली नाही. खाताना कशी बुरकुरीत लागेल. डुकर फार मोठा होता. त्याचे दात मी संभाळून ठेवले आहेत; एक वितापेक्षा थोडे कमी लांब भरतील. ”

मी—“ वहिनी, या शिकारीची हकीगत नाहीं सांगितलीस तूं अजून ? ”

भामा—“ मला त्या झाडावरल्याची आठवण होते आहे भाऊजी. ”

मी—“ तें राहूं दे या वेळीं. क्षमा कशी वांचली हें तरी सांग. ”

भामा—“ ज्या ठिकाणी दोन प्रहरीं डुकरांचे कळप येतात त्या खड्ड्याजवळ शबरानं आम्हांला नेलं. त्यानं दुरूनच, एका झाडावर चढून आम्हांला हा कळप दाखवला. मीहि एका झाडावर चढल्यें. ”

मी—“ हेंच अंतरवासक नेसून ? ”

भामा—“ नाहीं, आम्हीं पुरुषांप्रमाणं काचा मारला होता ना त्यावेळीं. ”

अजित—“अच्छा !”

भामा—“अच्छा काय ? मी विकच्छ नेसून वर चढावं अन् कुठंतरी कपडा अडकून अधांतरी लोंबत राहावं अशीच ना तुमची इच्छा.”

मी—“जाऊं दे; शिकारीचं सांग पुढं, वहिनी !”

भामा—“फार मोठा कळप होता. नर, माया, पोरं मिळून पन्नास पेक्षां जास्तच असतील. खड्ड्यांत पाणी होतं. खड्ड्याच्या तिन्ही बाजूंनीं कांठापर्यंत जंगल होतं. फक्त एकाच बाजूला थोडीशी मोकळी जागा होती. आम्ही स्त्री-पुरुष मिळून पन्नास होतो. सर्वांच्या हातांत भाले व कोणा कोणाचे हातात धनुष्य-तीर अगर खड्गहि होतं. खड्ड्याला चारी बाजूंनी वेढा द्यावा आणि मोकळ्या ठिकाणी जास्त माणसं ठेवावीत असं ठरलं, कारण तेथूनच डुकरं पळून जातील अशी धास्ती !”

अजित—“वहिनी, तुझी कुठं होता ?”

भामा—“मला मागल्या बाजूला जायला सांगितलं होतं. पण मी व क्षेमानं हट्ट धरून मोकळ्या जागीं उभ्या राहणं पसंत केलं.”

मी—“म्हणजे जास्त संकटाच्या जागी ना ! डुकरं पाण्यांत पोहतात. नंतर परत वळून पोहत जाऊन दुसऱ्या दिशेकडून पळण्याचा प्रयत्न करतात. परंतु त्यावेळी त्याचा वेग फारच कमी असतो. व त्यावेळी बाणाचा नेम मारण्यास चांगली संधी मिळते.”

भामा—“पण मी अन् क्षेमानं जिकडे डुकरांचा कळप होता तीच मोकळी बाजू पसंत केली होती. आमचा वेढा पुरा झाला नाही तोच एक डुकर तोंड वर करून हुंमूं लागला. तोच या कळपाचा मुख्य होता. अन् न्याच दंताड्याचं गोड मांस आपण यावेळी खात आहो. तो सगळ्यात जास्त सावधगिरीनं चहूंकडे पाहू लागला. त्यांनी पळण्याचा प्रयत्न करण्याचे पूर्वीच आम्ही त्यांना चारी बाजूंनी घेरलं. मी, क्षेमा व आमच्यापासून जरा दूर उभा असलेला कपिल इतक्यांचे हातीं भाले होते. मला सांगायलाच वेळ लागतो आहे पण सगळा प्रकार मात्र क्षणात होऊन सुद्धा गेला. दंताड्यानं पाहिलं आपल्या चारी बाजूला माणसं आहेत. जरा वेळ थांबून त्यानं मोकळ्या जागेकडे तोरासारखी सुरकाडी मारली. त्याच्या पाठोपाठ त्याचा सर्व कळप होता. आम्ही मोठ्यानं गोंगाट केला त्यामुळे कांहीं डुकर पुन्हां परत वळले. पण तो दंताड्या मात्र क्षेमा भाला घेऊन उभी होती तिकडेच सरळ धांवला. त्याचे दुधासारखे पांढरे स्वच्छ लांब लांब सुळे तोंडांतून बाहेर आलेले स्पष्ट दिसत होते. काय करावं ते मलाहि सुचेना व क्षेमालाहि सुचेना. आणि याचा विचार करतां करतांच मला मूर्च्छा आली. मला वाटलं की आमची जनपदकल्याणी क्षेमा डुकराच्या ताबडींतून कांहीं सुटू शकत नाही.”

क्षेमा भामाला चिकटून म्हणाली— “ नको नको, ताई ! त्या वेळचं वर्णनच करूं नको. ”

भामा—“ भित्री कुठली ! आतां काय त्याचं ? यावेळीं तुझा तो काळ खातांना किती गोड लागतो आहे पहा ना ! जरा या द्रोणांत मेरय तर घालशील. बघितलं नाहीस का ? सिंह, कपिल आदि सगळ्यांचेच घसे कोरडे पडले आहेत. वरं, मी पुढचं सांगलें हें सिंह भाऊजी ! मला आतां कळतंय कीं त्यावेळीं मला मूच्छा आली नसून मी स्वप्न पहात होत्ये. सर्व गोष्टी यंत्रा सारख्या झाल्या. दंताड्या येऊन पोचण्याचे पूर्वीच कपिलच घाबरून भामाजवळ येऊन पोचले. त्यांनीं तिला दोन्ही हातांनीं घट्ट कवळून मार्ग ओढलं व चटकन भाला उगारून दंताड्याच्या बगलेत जोरांत मारला. दंताड्यान इतक्या वेगांत मुसंडी मारली होती कीं त्यावेळीं नेम धरायला अवसरच नव्हता, मग भाला उपसून काढायची गोष्ट कशाला ? कपिलच्या हातांतून भाला जोरांत ओढला गेला. दंताड्याच्या मुसंडीनं कपिल सहा सात हात लांब जाऊन पडला मला वाटलं संपला कारभार. पण सुदैव. त्यानं लगेच उठून क्षेमाच्या हातांतला भाला ओढून घेतला व घायाळ होऊन तोंडावर आपटून पडलेल्या दंताड्याला उठायची संधी न देतां त्यानं एका मागून एक भाल्याचे कित्येक प्रहार केले. तों पर्यंत आक्षीहि जवळ जाऊन पोचलों. दंताड्या गुरगुरत होता पण त्याला उठायची शक्ति राहिली नव्हती. कपिल घामानं नुसता निथळत होता त्यावेळचं त्याचं रूप पुन पुन्हा पहाण्याचा मोह पडत होता. त्यांत किती निर्भयता, केवढं बळ, केवढी चपळता होती. त्याचवेळीं कोणाच्या तरी गोऱ्या गोऱ्या हातांनी कपिलच्या पाठीला विळखा घातला. छातीला छाती मिळाली व लाल लाल ओंठ कपिलच्या ओठांना मिळाले. जरा वेळ दोघे निश्चल उभी होती. नंतर चारी अश्रुपूर्ण नेत्रांचं मीलन झालेलं दिसलं. आता कपिलचा देह पूर्ववत् भानावर आलेला दिसला. आता ती वीररसाची मूर्ति अंतर्धान पावली. तो म्हणाला— ‘ क्षेमा ! या दयाभिषेकावद्दल कोटि-कोटि धन्यवाद ! ’ बोला भाऊजी ! आमची शिकार कशी काय वाटते ? ”

मी उठून कपिलला जवळ घेतले. आणि पाहिले तों रोहिणी क्षेमाला जवळ घेऊन तिचीं चुंबनें घेत आहे. आम्ही पुन्हां आपापल्या पानांवर बसलों. भामानें दुसरी सळई काढून आमच्यापुढें ठेवली. मी मांसाचा एक तुकडा तोडत टाकून म्हटलें—

“ वहिनी, ही सळई सर्वांत चांगली झाली आहे. ”

भामा—“ अन् आमची शिकार कशी काय झाली भाऊजी ? ”

मी—“ आमची म्हणजे कपिलची ना ? फारच चांगली झाली. अशी शिकार जर रोजच्या रोज मिळेल व अशी द्राक्षमद्यातकी गोड सुगंध वहिनी रोज करून घालायला मिळेल तर त्यापुढे पितरलोक, देवलोक सगळे व्यर्थ आहेत वहिनी ! ”

भामा—“ तुम्ही आपल्या वहिनीला हरबऱ्याच्या झाडावर चढवीत आहांत तें काय मला कळत नाही ? जाऊं दे ! रोहिणी, तूं आपल्या शिकारीची हकिगत तर सांगशील ! ”

तोंड वाईट करून रोहिणी म्हणाली—“ भामाताई, मला कोणी शिकारीजवळ जाऊं देईल तेव्हां ना ! ”

भामा—“ म्हणजे, तुला तेथपर्यंत नेलंच नाही रोहिणी ? ”

रोहिणी—“ मला व मनोरथ भाऊजीना एका झाडावरच अडकवून ठेवलं. ”

भामा—“ मग मनोरथहि अंगाला रक्त फासूनच गेंडामार बनला ? ”

रोहिणी—“ आम्हां दोघांना जवळ जाऊंच दिलं नाही मी कांहीं बोलणार होत्यों, पण तो काळा लाल लाल डोळ्यांचा शवर तर मोठ्यानं श्वास देखील घेऊं देईना. ”

मी—“ रोहिणी, पण तूं हि जिवंत गेंड्यावर भाला मारला नाहीस का ? ”

भामा—(खुष होऊन) “ खरंच रोहिणी, मला तर ती सुद्धा संधी मिळाली नाही. खड्ड्याच्या पलीकडच्यांनीं बाणांनीं डुकराची दोन पोरं तरी मारलीं. ”

रोहिणी—“ भामाताई, लहान मुलाची समजूत काढल्यासारखं केलं ग त्यांनीं ! मी भाला मारला तेव्हां तर गेंड्याला हालतां देखील येत नव्हतं. ”

मी—“ पण वहिनी, रोहिणीला येवढं सुद्धां भय वाटलं नाही. ती जखमी गेंड्या जवळ निःशंकपणे चालली होती. ”

रोहिणी—“ हो, अन् त्या काळुंदघानं माझा हात धरून मला मागं ओढलं. ”

“ प्रिये रोहिणी ! गेंडा व डुकर यांत फारच अंतर आहे. गेंडा शक्तीपेक्षां युक्तीनं-कपटानं-मारावा लागतो. म्हणून तुला वाईट वाटायचे कांहीच कारण नाही. ” मी रोहिणीच्या केसांवरून हात फिरवीत म्हणालों.

भामा—“ भाऊजी, बरोबर बोललांत तुम्ही. माझ्या मनांत अजून तेच विचार घोळताहेत. कपिलनी विचार केला केव्हां, क्षेमाला दूर नेली केव्हां व त्या दंताज्यावर भाला मारला केव्हां. मला वाटतं कीं इतक्या थोड्या वेळांत विचार करणं देखील शक्य नव्हतं. मग हातपाय हालविणं तर लांबच. ”

कपिल—“ नाही भामा ! संवय झाल्यावर तेवढ्या वेळांत विचार करून भाला चालवणं कठीण नाही. ”

भामा—“ मला तर अशक्य दिसतं आहे ! ”

कपिल—“ संवय नसत्यानं तसं वाटणं साहजिक आहे. ढाल-तलवार तुम्हाला चालवतां येतेच; शिकत असतांना पहिल्या पहिल्यांदा विरोधाचे स्थानीं ती इतक्या चटकन कां येत नाही ? कारण त्याचा विचार करायला माणसाला वेळ लागतो. किंवा तो स्वतःलाच विसरलेला असतो. व डाव्या हाताला हालण्याचा इशारा वेळेवर देऊं देत नाही. सराव झाल्यावर मग पाहिलांत ना डावा हात कसा चालतो तो! विचार न करतां, इशारा न मिळतां, तो योग्य जागीं ढाल पुढं करतो. मनाला आज्ञा द्यावी लागते; पण वहिनी ! सरावामुळे त्याला किंचितहि वेळ लागत नाही. ”

भामा—“ तुम्ही जादू केली नाही हे मलाहि कळतं आहे. पण चपलता मात्र अलौकिक होती. ”

कपिल—“ या चपलतेकरतांच खेळ खेळतात, या करतांच शस्त्रास्त्रांचा सराव असावा लागतो. शिकारी किंवा युद्ध या सरावाच्या परीक्षाच आहेत. ”

भामा—“ मग क्षेमाची एक परीक्षा पास झाली म्हणायची. दमलेला घाबरलेला जीव शांत कसा करावा याचा आम्ही विचारच करीत राहिलो. पण क्षेमानं एका क्षणांत विचारहि केला अन् असं औषधहि दिलं की त्याच्या प्रभावानं सगळे ताप निघून गेले. ”

कपिल—“ मी याबद्दल क्षेमाचा फार फार कृतज्ञ आहे. ”

क्षेमा—“ अन् मी ? ”

भामा—“ क्षेमा, मला ठाऊक आहे, तूं प्राणदान देणाराशी कृतघ्न कशी होशील ? तुझी मूक कृतज्ञता कपिलच्या शाब्दिक कृतज्ञतेपेक्षां जास्त आहे. ”

क्षेमा—“ पण भामाताई, तूं हा अगदी अन्याय चालवला आहेस. ती कृतज्ञता शाब्दिक नव्हती. ”

भामानें क्षेमाच्या ओल्या नेत्रांचें चुंबन घेऊन म्हटलें—“ हो ! बरोबर आहे. तुला वांचवायसाठीं कपिलनं आपला जीव धोक्यांत घातला होता. ”

क्षेमा—“ अन् भामाताई ! मी तसं कांहीच केलं नाही. ”

भामा—“ कृतज्ञतेचं प्रदर्शन मूकतेनं जितकं होतं तितकं शब्दांनीं होत नाहीं; बरं तें राहूं दे आता. अंधेर पडायला लागला. लोक खान-पान संपवून गाण्याच्या तयारीला लागले आहेत. आपणहि लौकर आटोपलं पाहिजे. थोड्याच वेळांत नृत्याला सुरवात होईल. ”

लाकडांचे बरेच ढीग पेटून राहिलेले होते. आम्हीं त्यांवर गेडा, डुकर व रेड्याचें मांस भाजण्यास सुरवात केली. इतरांपेक्षां आम्हीं मागेच राहिलों होतो. अजित माझा सहकारी होता. त्याची मास भाजण्याची पद्धत वेगळीच होती. त्याचें म्हणणें असें कीं मांसाची आंतली सगळी लाली नाहीशीं होणार नाही अशाच रीतीने

तें भाजलें पाहिजे. त्यानें त्याप्रमाणें कांहीं तुकडे भाजलेहि. पण आमच्यांतील बऱ्याच जणांना कुरकुरीत मांस जास्त आवडत होतें.

मांस भाजणें झाल्यावर आतां आमच्या नियमानुसार वन-भोजन सुहं झालें. तीनशें नर-नारींची पंगत बसली. मांसाकरतां पत्रावळी व मेरयासाठीं सागाच्या पानाचे द्रोण ठेवले होते. पंक्तीच्या मधोमध आगटी पेटलेली असल्यानें उजेड पुरेसा होता. वाढणारे स्त्री-पुरुष मधून फिरत होते. एकदां वाढल्यानंतर तेहि मागें राहिले नाहींत. त्यांना वेगळ्या पत्रावळींची जरूर नव्हती. सर्वांच्या पत्रावळी त्यांच्याच होत्या. अजितने वाढतां वाढतां भामेला म्हटलें—“वहिनी, गेंडा कसा काय झाला आहे?” भामा सुरीने एक तुकडा कापून म्हणाली—“फारच गोड आहे. जरा इकडे तोंड करा पाहूं.” अजितने खूप मोठा जबडा पसरला, त्यात एक तुकडा घालून नंतर त्याच्या गालावर तिनें हळूच एक चापटी मारली. मेरय मागण्यासाठीं अजित केव्हां रोहिणीजवळ येई व म्हणे—“गांधारी वहिनी! आपला उष्ट्रा द्रोण जरा इकडे सरकवा ना!” असे म्हणून द्रोण तोंडाला लावी व म्हणे—“गांधारी वहिनीचे ओठ फार मधुर आहेत.”

मेरय आपला प्रभाव दाखवूं लागले होतें, हें कांही जणांच्या तानावरून सम-जून येत होतें. मी व कपिल यांच्या रहस्यांत भामाहि सामिल झाली होती. व आज मनोरथला खूप कडक मेरयाचे द्रोणावर द्रोण चढवले जात होते. मनोरथावर दारूचा अंमल चढूं लागला तेव्हां तो भामाकडे द्रोण सरकवून ह्याणूं लागला — “वा - । - । - ही - नी! तू ० ० ० पण - पी.”

भामा—“मी तुमची वहिनी!”

मनोरथ—“आ - । न - क - क् - काय? स - । - । - र्वा - ची - ी - व - । - ही - नी, तू - - मा - - झ - ी - तु - प - पण - व - । - हि - नी.”

भामा—“बरं तर मनोरथ भाऊजो, हा घ्या किती गोड द्रोण आहे पहा.”

मनोरथ—“भा - ० - व - जी ना - ही व - । - । - हि - नी, म - । - नो - र ० - तु ० झ - । - । .”

भामा—“बरं तर मनोरथ! वहिनीला कांहीं गाणं तर ऐकवा.”

मनोरथचे डोळे लाल झाले होते. व ते मधून मधून मिटतहि होते. पण भामाचा शब्द कानी पडतांच तो खडबडून उठे. द्रोण मिळण्यास उशीर झाला की तो त्याग-लीच म्हणे—“गो - ० - ड - - । द - द्रो - ० - ण - व - । हि - नी! गो ० ड - ड.”

आतां भामानें हलकें मेरय घायला सुरवात केली.

“मनोरथ! वहिनीला गाणं नाही म्हणून दाखवणार?”

मनोरथ—“ व - १ - १ - हि - नी - ला ? ऐ - क - वू - १ ऊं सां - १ - १ - ग . ”
 ‘ प - १ - १ - १ - न - नि - ि - १ - ग - घ - ट .
 ‘ प - प - प - त - वि ग - घ - १ - १ - १ - ट् प - पै . ”
 ‘ प - १ - १ - इ - नी - १ - १ - ग - घ ट् - टा - १ - १ . ”
 “ बंरं - रं - १ - व - ि - ह - ि - नी - १ : त - ता - १ - छ - १ सू - ख -
 ली - आ - ण - खी - द्रो - ण - दे . ”

मनोरथाच्या गाण्याने लोकांची चांगलीच करमणूक झाली होती. विशेषतः म्हणजे अजितची. तो मनोरथला म्हणाला—

“ बंधू मनोरथ ! आतां नृत्य हवं. ”

मनोरथ—“ ना - १ - च् - च, हां - १ - हं - १ ठी - १ - - ना - क - च् - च बा -
 बा - १ - जा - १ - क् - १ - ण - १ - न - १ - हीं - वा - ज् - वि - ते ”

अजित—“ बाजा वाजतोय पण तूं कोणाबरोबर नाचणार ते तर साग ? ”

मनोरथ—“ स - १ - व - १ - च् - ब - रो - ब - र - व - हि - १ - न् - च - ल् - न - १ . ”

भामा रागाने म्हणाली—“ अजित तुम्ही फार वाईट आहात—पिशाच नुसते ! ”

अजित—“ न - न - ह - १ - हीं व - द् - १ - नी - १ - मी - १ - ही - ह - न - १ - च् - न - अ - णि - म - न -
 १ - र - बं - १ - ध - १ . ”

मनोरथ—“ हो - १ - म् - म - नो - र - थ - ही - या - न - १ - च् - चू - दो - दोघेहि . ”

आम्ही सर्वांनी एकदम म्हटले—“ हं ! दोघे भाऊ नाचा. ” मनोरथ झोकांच्या खात उभा राहिला व त्याने अजितचा हात धरला, अजितने प्रथम नशा आल्याचे सोंग केले पण आतां त्यालाहि शुद्धि राहिली. मनोरथने “ दोघे भाऊ नाचा. ” असा आवाज निघताच अजितला ओढले. भामा म्हणाली—

“ अजित ! आता जरा नाचा, मग मी तुमची सुटका करीन. ”

अजित उभा राहिला.

मनोरथ दोन पावले चालून खाली पडला. उठण्याचा प्रयत्न करूनहि त्याला उठतां येईना.

आता जेवण संपले होते. संगीताचीं सर्व वाद्ये नीट करण्यांत आलीं. शुद्धीवर नसलेल्या लोकांना सोडून बाकीच्यांनीं यूथ-नृत्याला सुरवात केली.

(१९)

आपल्या सरहद्दीवर

रोहिणीने भामाबरोबर लिच्छवि स्त्रीसैन्याच्या संघटनेचे काम अंगावर घेतलें होतें. मी उल्काचेलला [हाजीपूर] रवाना होण्याचे आधीच एक हजार लिच्छवि तरुणी त्यांच्या सैन्यांत सामील झाल्या होत्या. त्यांना शस्त्र-शिक्षणांत मनोरथ, अजित इत्यादि तरुण मदत करीत होते. या सर्व गोष्टीमुळे रोहिणी आमच्या बरोबर उल्काचेलला येऊं शकत नव्हती.

त्या दिवशी आम्ही पहाटेच घोड्यावर बसून वैशालीहून निघालों. माझ्या बरोबर कपिल व त्याचे सर्वंगडी व कांही लिच्छवि सेनानी होते. रस्त्यानें लष्करी छावण्यांची तपासणी करीत करीत आम्ही दोन प्रहरपर्यंत उल्काचेलला पोचलों. रोहणकाका माझी वाटच पहात होते. आम्हांला पाहतांच मला आलिगून म्हणाले—

“ बेटा सिंह ! आपली जागा आपल्याला शोभेल अशा आपल्याच लायक पुतण्यानं घेतलेली पाहून कोणा काकाला आनंद होणार नाही ? सैन्याची मोर्चेबंदी वगैरे सर्व गोष्टी, येथील सेनानी ह्याणजेच माझे उपनायक अमरू हे तुला दाखवतील. तेच यापुढं तुझे द्वितीय उपनायक आहेत. पण मला वाटतं मुख्य मुख्य मोर्चे मी स्वतःच तुला दाखवलेले बरे.”

मी याबद्दल काकांना धन्यवाद दिले.

भोजनानंतर जमिनीवर आपल्या व शत्रूच्या दुर्गाचा नकाशा काढून प्रत्येक महत्वाची जागा काकांनीं मला दाखवली. नंतर आमची किती किती सेना कुठे कुठे आहे तेहि दाखवलें. प्रहरभर दिवस राहिला असतांना दक्षिणेकडील फौजेचे कित्येक सेनानी-उपसेनानीहि येऊन पोचले. काकांनीं त्या सर्वांचा मी व माझे उपनायक कपिल यांच्याशी परिचय करून दिला. यानंतर कपिल व मी एका खोलींत गेलों. एकेका ठिकाणच्या सेनानीला व उपसेनानीला खोलींत बोलावून आम्ही त्यांचें सेनाबल इत्यादि बाबतींत विशेष बारकाईनें विचारपूस केली. मधून मधून मी ताडपत्रावर कांहीं लिहीतहि होतों. आमचें हें काम अंधेर पडला तरी संपलें नाहीं.

चांदणी रात्र होती. गंगेकांठच्या कित्येक दुर्गाची पहाणी यावेळी करावी, अशी सला काकांनीं दिली. तक्षशिलेच्या इतर सेनानींना सोडून फक्त कपिलला

घेऊन मी काकांबरोबर नावेत बसलों. आमच्या समोर गंगेच्या पलीकडच्या तीरा-
वर पाटलिप्राम होते; तेथे मगधांच्या फौजेची एक मोठी छावणी होती. आम्ही
गंगेच्या वरच्या अंगाला गंगा-मही संगमाच्या दिशेने दीर्घवाह [दिघवारा] या
गांवाकडे जाऊ लागलों. पलीकडच्या तीरावर कुठे कुठे शेकोट्या दिसत होत्या, तर
कुठे कुठे कपड्याने झांकलेल्या व्यापारी नावांतील दिव्यांचा उजेड दिसत होता. आमच्या
कडील दुर्गामधून जसा कसलाहि उजेड व आवाज येत नव्हता, तशीच स्थिती
मगधांच्या दुर्गाचीहि होती. दीर्घवाहापर्यंत आमचे पांच दुर्ग होते. ते सगळे लाकडी
प्राकाराचे होते. आम्ही उतरलों की पहारेकरी “ कोण आहे ? ” म्हणे, काकांचा
संकेतिक शब्द ऐकतांच तो आपल्या नायकाला आवाज देई, नंतर आम्ही नावेतून
उतरून त्याच्या बरोबर दुर्ग पहाण्यास जात असे. चांदण्यामुळे रस्ता पहाणे सोपे
झाले, नाहीतर अनोळखी माणासाला तेथील रस्ते इतके वेडेवाकडे व अडनाडी होते
की सरळपणाने दहा हातहि जाणे कठीण होतें. युद्धनौका अशा तऱ्हेने लपवून ठेवल्या
होत्या की नदीपलीकडून तर नाहीच पण या काठावरूनहि त्या दिसणे कठीण होते.
एक मोठा तलाव तयार केला होता. त्याचे पाणी एका वाकड्या-तिकड्या कालव्याने
गंगेला मिळवले होते. त्यामुळे दृष्टीच्या आड राहूनहि थोड्याच वेळात नावा गंगेच्या
प्रवाहात आणतां येत असत. हे मोठ्या श्रमाचे काम होते. कारण दर पावसाळ्यानंतर
नवीन खोदाई करावी लागे. पण या सर्व मेहनतीची आता फारच जरूरी होती.
आम्ही प्रथम सूचना न देतां या रात्री दुर्गाची पहाणी करण्यास आलों होतो तरी
सर्व ठिकाणचे पहारेकरी सावधगिरीने पहारा करीत होते. दारू किंवा दुसऱ्या कांही
कारणानी अव्यवस्था मुळीच नव्हती.

आम्ही दीर्घवाह येथील दुर्गाची पहाणी केली त्यावेळी एक प्रहर रात्र राहिली
होती. हा सर्वात मोठा दुर्ग होता. काकांनी प्रत्येक दुर्गातील जागे असलेल्या
सैनिकाशी माझी ओळख करून दिली. सर्वांना त्यांनी सांगितले की आजपासून
लिच्छविपुत्र आयुष्मान् सिंह हे तुमचे सेनानायक आहेत. कोणाची थडामस्करी,
कोणाला शाबासकी, कोणाच्या आसनावर क्षणभर बसून तर कोणाच्या ताटांतील
एखादा घांस खाऊन मी त्यांना शब्दांनीच नव्हे तर प्रत्यक्ष कृतीनेहि हें दाखवण्याचा
प्रयत्न केला की त्यांचा नवा तरुण सेनानायक हा नुसता सेनापति नसून मित्रहि आहे.

आम्ही उल्काचेलला (हाजीपूर) आलो तेव्हा रात्र फारच थोडी राहिली होती.
कपिलने काकांची तारीफ करीत म्हटले—

“ सेनानायक ! आम्ही तर तरुण आहोंत व या श्रमांची आम्हाला संवय आहे.
पण आपण या उतारवयांत देखील इतकी मेहनत करतां ही मोठी आश्चर्याची
गोष्ट आहे. ”

“ नाही उपनायक ! उत्तम प्रकृती व मेहनतीची संवय असली म्हणजे मनुष्य म्हातारपणापर्यंत आपलं शरीर कार्यक्षम ठेवू शकतो. ”

आम्ही घरी पोचलो तोंच काकी वाट पहात असलेली दिसली. ती लगेच म्हणाली—

“ बाळ सिंह ! चल, कांही तरी खाल्ले घे. ”

मी— “ म्हणजे काकी, सारी रात्र काय तू वाटच पहात राहिलीस ? ”

काकी— “ नाही बाळ, मी कालीच्या मुलाला तुझी येतांच मला उठव असं सांगून घाटावर झोपायला सांगितलं होतं, त्यानं उठवल्यावर उठल्ये ! ”

मी— “ पण वाटेंत आम्ही खूप खाल्लं आहे काकी. एका ठिकाणी भाजलेले मासे होते. ”

काकी— “ त्यात काय मोठंसं ? गंगाकांठीं राहणारांना माशांना काय तोटा ? बरं तर थोडं थोडं दूधच घ्या. कढत राहावं हाणून चुलीवरच ठेवलं आहे ”

काकी इतक्या रात्री उठून आली याबद्दल तिची कदर करायलाच हवी. म्हणून एक एक कटोरा गरम दूध घ्यायचं आम्ही कबूल केले. नाही तरी लिच्छवींना दूध तर पाण्या इतकं मुबलक मिळतेच.

दुसऱ्या दिवशी रोहणकाका व त्यांच्या हेरांचे नायक यांच्याबरोबर शत्रूच्या हालचालीं संबंधी माहीती मिळवण्यात सर्व दिवस घालवला. युद्ध केव्हा सुरू करावे हें मगध राजाने अजून नक्की ठरवलेले नाही हें त्यावरून कळले. त्या रात्री आम्ही गंगेच्या खालच्या अंगाकडील दुर्गाची पहाणी करण्यास निघालो. गंगा व बल्लामुदा [बाग-मती] यांचा संगम येथून पुष्कळच लांब आहे म्हणजे हा एका रात्रीत संपणारा प्रवास नव्हेच. रात्री आम्ही नावेतून प्रवास करून दिवसा एखाद्या दुर्गात मुक्काम करीत असूं व रात्री पाहिलेल्या गोष्टीची नोंद ठेवीत असूं, तिसऱ्या दिवशी आम्ही बल्लामुदा नदीच्या संगमावर पोचलो.

सर्व पाहून आल्यावर मी व कपिल आम्हां दोघांना लिच्छवि सैनिक व त्यांचे सेनानी यांची सावधगिरी व शिरत पाहून संतोष झाला. त्यांना तक्षशिलेची कांही नवी नवी रणचातुरी-विशेषतः नदीयुद्धासंबंधांतील-शिकविण्याची आवश्यकता होती. त्या करता सेनानींना उल्काचेलला बोलावून घ्यावे हेच आम्हांला योग्य वाटलं. पण त्याच्या अगोदर महीचे दुर्ग पहाणें जरूरीच होते.

सेनानायक रोहण आतां वैशालीला जाणार होते. त्यांना मी भामा व रोहिणी यांना उत्साहित करीत रहा असे म्हटले तर ते म्हणाले—“ मन लागत नसेल तर कुठलाहि काम बरवर करण्यापेक्षा न केलेलं बरं. मी लिच्छवि स्त्रीसेनेच्या संबंधी तुसता उत्साहच वाढवून थांबणार नाही तर त्यांत त्यांना हर प्रकारची मदतच करीन.

भामा व रोहिणी यांना या कामांत मदत करतां येईल अशाच तयारीनं मी वैशालींत राहीन. वैद्य अभिवेश यांना चिकित्सा-विभागांत सामील होण्याबद्दल मी प्रोत्साहित करीन. त्यांत मला हमखास यश येईल असं वाटतं. वज्जीच्या आगामी विजयात लिच्छवि स्त्रियांचा मोठा स्पृहणीय वांटा राहील. ”

अगदीं निघायच्या वेळी काकी म्हणाली—“ बाळ, रोहिणी नसल्यामुळं तुला फार त्रास होईल नाही ? तूं म्हणत असलास तर भामाला पाठवून देईन. ”

मी—“ काकी, शिपाई माणसानं हर तऱ्हेचा त्रास सोसायला तयार राहिलं पाहिजे. आतां तर मी तरुणच आहे. अन् शिवाय जिथं इतके सैनिक अन् सेनानी आहेत, तिथं मला त्रास कसला ? पण हो, कालीचा मुलगा शुक याच्या ठेवून गेलीस तर बरं होईल. म्हणजे मला माझ्या घोड्याची काळजी नसे. पोरगा हुशार दिसतोय. इतरहि कामाला त्याचा उपयोग होईल. ”

काकी शुकाला ठेवून गेली.

आता त्या एवढ्या मोठ्या घरात मी, कपिल व शुक अशी तीनच माणसे राहिलीं.

दुराच्या दिवशी आम्ही नावेतून मही नदीकडे रवाना झालो. दीर्घवाह येथील संगमाच्या वरच्या बाजूला प्रवाहाचा जोर जास्त होता. म्हणून नावेला दोरीने ओढून न्यावे लागले. महीच्या पूर्वेचा किनारा म्हणजे हिरवेगार गवताचें मैदानच आहे. तेथे गवळ्याच्या हजारो गाई चरत असतात. एक दिवस आम्ही एका गौळीवाड्यात गेलो. माणसांना राहण्यासाठी तेथे लहान लहान झोपड्या होत्या. त्यांत दुधाला विरजण लावणें, लोणी काढणें, वगैरेची व्यवस्था होती. त्या गवळी लोकांत लिच्छवि व अ-लिच्छवि असे दोन्ही तऱ्हेचे लोक आहेत. सगळ्या वज्जी-भूमीशी युद्ध करायला सजलेल्या मगधराजाला ते शिव्याची लाखोळी वहात होते.

मही-तटावरच्या दुर्गाची पहाणी करण्यास आम्हाला चार दिवस लागले. आम्ही शंतनु व त्याचे आठ जोडीदार यांना त्या दुर्गावर नेमले. त्यांनी नाविकांना खास शिक्षण देण्याचे काम आपल्या हाती घेतले. नंतर मी उल्काचेलला कपिल बरोबर निघून आलो. तेथून कपिल गेला वैशालीला नावांमध्ये कांही युद्धोपयोगी सुधारणांचे प्रयोग करण्यासाठी. मी आपले सेनानी नदी-युद्धाच्या कांही रीती शिकवण्यासाठी मजकडे बोलावून घेतले. त्यात आठ दिवस निघून गेले.

शिक्षण संपले त्याच दिवशी सेनापति सुमन येऊन पोचले. मी केलेले दुर्ग-निरीक्षण व युद्धाच्या नव्या पद्धती या विषयांवर माझें त्याच्याशी बोलणे झाले. पूर्वेच्या सरहद्दीवरील सैन्याला देखील या नव्या पद्धती शिकवाव्या असे त्यांनीं आपलें मत दिलें. त्या कामाकरतां मी शंतनूला पाठवण्याचे ठरवले. सेनापतीच्या सांगण्यावरून हेहि कळले की लिच्छवि स्त्रियांचे सैनिक-शिक्षण मोठ्या जोरांत

चाललें आहे. सेनानायक रोहणकाका या बाबतीत खूबच तत्परता दाखवित आहेत. वैद्य अभिवेश व त्यांचे पन्नासांवर शिष्य आमच्या सैनिक-चिकित्सा विभागांत सामील झाले आहेत. जखमांना मलमपट्ट्या कशा बांधायच्या वगैरे गोष्टी ते स्त्रियांना शिकवीत आहेत. त्यांना गणाची सैनिक स्थिती पाहून आनंद वाटला असे त्यांच्या बोलण्यावरून समजून आले.

मी गुप्तहेरांची संख्या वाढवली होती. शोण व गंगा यांच्या किनाऱ्यावर शत्रु आणखी काय काय नवनवी युद्धतयारी करीत आहे याबद्दल मला माहिती पाहिजे होती. तसेच पाच पर्वतांमध्ये असलेली मगध-राजधानी राजगृह व तिच्याकडे जाणारे रस्ते यांच्या संरक्षणाचा बंदोबस्त काय केलेला आहे, हेहि मला कळायला हवें होते; त्याकरतां मी कांहीं सेनानीना व इतर चतुर माणसांना परिव्राजक, निगंठ [जैन-साधू] आजीवक, भिक्षु इत्यादि वेषांत व कांहींना व्यापारी व ज्योतिषीहि बनवून पाठवलों होतें. त्यांच्याकडून कळले कीं राजा बिबिसार राजधानीच्या दुर्गाचीहि दुरुस्ती करीत आहे. गंगेच्या तीरापासून तेथपर्यंतच्या मार्गावर त्यानें कित्येक ठिकाणीं सैनिकांचे मोर्चे बांधले आहेत. विशेषतः नालंदा, अंबलष्टिका [सिलाव] या-ठिकाणांच्या दोन योजनें भूमीवर ज्यास्तच जोराचा बंदोबस्त आहे याचा अर्थ असा की लिच्छवि यावेळीं राजगृहापर्यंतहि मजल तर मारणार नाहीत ना अशी बिबिसाराला धास्ती वाटते. मगध-सेनेच्या गुप्त मसलतीसंबंधांत असे समजलें कीं तिचे सेनापति व सेना-नायक हे जुन्या विचारांचे लोक आहेत. त्यांच्यांत सर्वच जण एकमेकांना कमी प्रतीचे समजतात. त्यांची आपसातील भांडणे मिटवण्याकरता वर्षकार महामाल्य यांना खूपच खटपट करावी लागते. राजा बिबिसार सर्वच बाबतीत आपल्या मुलाच्या हातांतील बाहुले झाला आहे असे वाटत नाही. पण वज्जीभूमीवरील आक्रमणाच्या बाबतींत मात्र तो पुत्राच्या विचारांनीच प्रभावित झाला आहे. तो म्हणतो—“ माझे किती दिवस राहिले आहेत ? नंतर अजातशत्रूलाच राज्य संभाळायचें आहे. ” असें असूनहि बिबिसारला या युद्धांत काही विशेष आशा वाटत नाही. अजातशत्रू हा चतुर तरुण आहे यांत शंका नाही. पण तो अतिशय अभिमानी व हट्टी आहे. तो युद्ध, राजनीति या सगळ्या बाबतीत स्वतःला सर्वज्ञ समजतो. अन् ही त्याची समजूत चुकीची आहे. राजनीतीत तो वर्षकारचा योग्य शिष्य आहे. ब्राह्मण वर्षकारचा आपल्या शिष्यावर पूर्ण भरोसा आहे त्यांत शंका नाही. त्याची राजपुत्राला अशी शिकवण आहे कीं मगधानें आता आपलें राज्य व बलविस्तार वाढवण्याकरतां हत्यारा-पेक्षां कूटनीतीवर अधिक भर दिला पाहिजे. पुढें संधि मिळाल्यावर मगध आपल्या तलवारीच्या बळावरहि यशस्वी होईल. ब्राह्मण वर्षकार लिच्छवींची शक्ती जाणून आहे. म्हणूनच त्याचें म्हणणें असें होतें कीं प्रथम कोसल राज्य मगधराज्यांत सामील

करायचें. त्याला वाटतें ते अगदी सोपे आहे; कारण त्याच्या मते काशीवासी अजूनहि आपले स्वातंत्र्य हरण करणाऱ्या कोसलांचा तिरस्कार करतात. ती घृणा दूर करण्यासाठी प्रसेनजित्ने आपला सखा भाऊ काशीराज म्हणून वाराणशीत ठेवला आहे; पण ही एक आपली थट्टाच आहे असे काशीवासी समजतात. वर्षकारच्या मते कोसल राज्याच्या काशी प्रांतावर आपण हल्ला केला तर तेथे खात्रीने यश मिळेल; कारण तेथील प्रजा प्रसेनजित्ला न मिळतां मगधाना सहाय्य करील व काशीच्या जनपदाची संपत्ति आपल्या हातीं येईलच. अशा रीतीने अंग मगध व काशीचे संयुक्त धन जन-बल याच्या मदतीने विस्तृत कोसल जनपद आत्मसात करायला वेळ लागणार नाही. परंतु याहि गोष्टी मान्य करायला राजा बिंबिसार काही केल्या तयार होईना. तो आपला मेहुणा प्रसेनजित् याच्याशी गाढ मैत्री राखून आहे. लिच्छवी-बरोबर युद्ध करण्याचे बावतीत बिंबिसारने जी संमति दिली तिचे एक कारण असेहि आहे की याच्या योगाने प्रसेनजित्बरोबर तरी लढाई करावी लागणार नाही.

आमचे नवे हेरमंडळ मोठ्या तत्परतेने आपले काम करीत होते. त्याच्यांत एक नन्दक नावाचा जैन धर्मावर मोठी श्रद्धा असणारा असा हेर होता. त्याने एक दिवस आपले गुरु निगंठ ज्ञातृपुत्र [वर्धमान महावीर] याची मोठी प्रशंसा केली. मी एक दोन वेळा निगंठ ज्ञातृपुत्र याच्या विषयी ऐकले होते, पण त्यावेळी मला त्यात काही विशेष वाटले नाही पण यावेळी नन्दकने सांगितले की हल्ली ते उत्काचेलच्या बाहेर एका बागेत विहार करून राहिले आहेत. या बातमीने त्यांच्या दर्शनाची उत्कट इच्छा माझ्या मनांत जागृत झाली.

तीर्थंकर निगंठ ज्ञातृपुत्र आपल्या बऱ्याच शिष्य मंडळी समवेत उतरले होते त्या बागेत मी संध्याकाळचे वेळी नन्दकाबरोबर गेलो त्याच्या शिष्यात सौम्य व गौरमुखवाले बहुतेक नव्हतेच. ते सर्व अगदी नम्र होते, त्यामुळे त्यांना पहाताच मला चमत्कारिक वाटलें. मी तीर्थंकराच्या दर्शनाला आलों आहे असे कळताच आम्हांला एका निगंठांने एका झाडापर्यंत पोचवले. त्या झाडाखाली निगंठ ज्ञातृपुत्र जमिनीवर खाली मान घालून चितामग्न स्थितीत बसले होते. त्याच्या लहान लहान मिशांचे केंस पांढरे होते व शरीरावरहि म्हातारपणाचीं लक्षणे दिसत होती. तरी देखील त्याचे गौर व तेजस्वी शरीर पाहून मन आकर्षित झाल्या-शिवाय राहात नव्हते. आमच्या पावलाची चाट्टूल ऐकून त्यांनीं मान वर करून माझ्याकडे पाहिलें. “ ज्ञातृपुत्र सिह ! ये बैस ! ” असें म्हणून त्यांनीं माझे स्वागत केलें. मला त्यावेळीं खरोखर ते सर्वज्ञ व सर्वदर्शी आहेत असे वाटलें. नाही-तर त्यांना न सांगतां त्यांनीं माझे कुळ व नांव कसे सांगितलें ? मी त्यांना वंदन करून एका बाजूला बसलो व म्हटलें—

“ भगवान् ! आपण मला ओळखतां ? ”

महावीर--“ ओळखतो तर ! सिंह, तूं आमच्या ज्ञातुकुळांतील योद्धा आहेस. तुझा पिता अर्जुन यांच्याशी माझी चांगलीच ओळख होती. ते माझ्याहून बरेच लहान होते. ”

त्यांच्या बोलण्यांत फारच साधेपणा होता. पण त्याच बरोबर त्यांत पुष्कळ माधुर्यहि होते. त्यांच्या विषयी ऐकलेल्या गोष्टींवरून माझे त्यांच्या विषयी झालेले वाईट ग्रह हळू हळू नष्ट होत आहेत असें मला वाटलें. ते माझ्याशीं फारच थोडे बोलले अन् तेहि मधे मधें बराच वेळ थांबून. पण ते गप्प बसत त्याविळीं त्यांच्या विशाल पिंगल नेत्रातून अखंड करुणेचा वर्षाव होत आहे असे वाटे. त्याच वेळी माझ्या लक्षात आले कीं निगंठ ज्ञातृपुत्र हे करुणा धर्माचे महान् प्रचारक आहेत. खरोखर त्यांच्या प्रत्येक अवयवावर करुणेची चमक होती; विशेषतः चेहऱ्यावर तर जास्तच. माझी खात्री झाली की हे जे कांहीं बोलतात ते त्यांच्या अंतःकरणापासून निघालेले आहे. ते एकाएकी चटकन उठून म्हणाले-- “ सिंह, चल त्या झाडाखाली जाऊं. ” एका हातांत मोरपिसाचा पंखा व दुसऱ्या हाताने जवळच पडलेला कापडाचा लहान तुकडा तोडापुडे अडकवून ते निघाले. तेथे गेल्यावर त्यांनी कोमल मोरपिसांनी जमीन झाडून कृमि-रहित केली. नंतर मला बसण्यास सांगून आपणही बसले.

मी जीवनाचा पक्षपाती आहे. जीवन हे पाषाणमय तटामधून वेगानें वहाणाऱ्या महासिधूच्या धारेप्रमाणे कल्लोल व कलरव आवाज करीत पुढे जात असतें. त्यात निरंतर हास, मान आणि आवेग असतो, पण मी इथे जें जीवन पहात होतो ते गतिशून्य, प्रज्ञांत आणि अथाह असे होते. दोन्ही जीवनात श्रेष्ठ कोणते हें ठरवणें ही त्यावेळी तरी माझ्या शक्तीबाहेरची गोष्ट होती. तरीहि काही शंका माझ्या मनांत उत्पन्न होऊ लागल्याच. बराच वेळ मूक अवलोकन केल्यावर मी विचारलें--

“ आपण मनःशुद्धीचें शिक्षण देतां, मग शरीर शुद्धीला विरोध कां करतां ? ”

महावीर--“ तूं माझ्या शरीरावरील मळ पाहूनच म्हणतोस ना ? ”

मी--“ हो. आपलें हें सुंदर गोरपान लिच्छवि शरीर, अन् त्यावर बसलेलीं मळाचीं पुटं. ”

महावीर--“ सिंह ! शरीर हें मलमय असतं. कितीहि शुद्ध केलं तरी ते अंतर्बाह्य अधिकच मलीन राहिल. पण म्हणून तें मुळीच धुवूं नये असं मी म्हणत नाहीं. पण माझं म्हणणं इतकंच आहे कीं तें धुणं ही एका माणसाची हौसेची गोष्ट होईल, पण तेंच जीवनासाठी आसावलेल्या हजारों प्राण्यांच्या मृत्यूला कारण होईल.

तेव्हां आपण ही सावधगिरी ठेवली पाहिजे की आपल्या यत्किचित् हौसेपार्या आपण दुसऱ्यांच्या मरणाचे धनी होऊ नये. ”

मी—“ तर मग आपल्याला हिंसा पूर्णतया टाळतां येणं शक्य आहे ? ”

महावीर—“ पूर्ण प्रयत्नाअंती जितकी जास्तीत जास्त हिंसा आपण टाळू, तीच पूर्ण अहिंसा आहे. ”

त्यावेळीं माझ्या सैनिक कर्तव्याची गोष्ट माझ्या मनांत आली. मी विचारलें—

“ आपण हिंसा टाळण्यासाठी शक्तीप्रमाणं जास्तीत जास्त प्रयत्न करण्याची गोष्ट सांगतां आहात ना ? ”

महावीर—“ होय, पण तूं आपल्या सैनिक कर्तव्या विषयीं दुग्ध्यांत पडला असशील, होय ना ? ”

मी—“ होय भगवान् ! आपण बरोबर ओळखलं. ”

महावीर—“ कोणत्याहि गोष्टीवर एकान्तिक विश्वास ठेवा असं ज्ञातुपुत्र सांगत नाहीत. कारण हरएक गोष्ट एकान्तिक स्वरूपांत असतच नाही, तिचं स्वरूप संमिश्रच असतं, म्हणून अहिंसा देखील एकान्तिक शुद्ध रूपांत सांगतांहि येत नाही व पाळतांहि येत नाही. म्हणूनच मी अशी आशा मुळीच बाळगत नाही की सगळे निगंठ-श्रावक [जैन] एकान्तिक अहिंसक व्हावेत. पण प्रत्येक माणसाचा प्रयत्न प्राणिमात्रावर करुणा करण्याच्या दिशेनंच जरूर झाला पाहिजे. सिंह ! तुला सुद्धा आपलं सैनिक-कर्तव्य पालन करीत असतांना अमा प्रयत्न करता येईल मांसाहार केलाच पाहिजे असं तुझं सैनिक-कर्तव्य म्हणणार नाही. तूं मनात आणलंस तर तुला तो सोडता येणार नाही का ? मृगया केलीच पाहिजे असा सैनिक-कर्तव्याचा आग्रह नाही. तेहि जर तूं मनात आणलंस तर ती तुला सोडता नाही येणार ? निगंठ साधूंच्या जीवन-चर्येचं एक राहो. प्रत्येक गृहस्थाला ती पालन करतां येण्यासारखी नाही, हे मला मान्य आहे. तरीहि मनुष्य आपल्या भोंवतीं प्राणि-दयेचे श्यामल मेघ बरेच लाब पर्यंत पसरवूं शकेल. सिंह ज्ञातुपुत्र ! मी आज पंचवीस वर्ष हाच उद्योग करीत आहे. ”

इतके बोलून निगंठ ज्ञातुपुत्र गप्प बसले. मी त्यांच्या शांत चेहऱ्याकडे पहात होतो; पण माझ्या मनांत अशान्तीचा समुद्र खळबळत होता. असे वाटले की मर्मस्थानी कोणी तरी तीर मारला. करुणा-प्रसाराकरितां मी जितका प्रयत्न करूं शकलों असतो तितका मी कधीच केला नाहीं हें या वेळीं माझ्या चटकन् लक्षांत आलें. इतकेच नाही तर उलट मी करुणेला-दयेला-इतकें महत्त्व दिलें नाही. अन् शिवाय श्रमण महावीरांनी मला कोणत्याहि प्रकारें सैनिक-कर्तव्यापासून विमुख व्हायला सांगितलें नाही. श्रमण महावीर आमच्या भावना पूर्णपणे ओळखून आहेत. त्यांनीं

थोड्याच शब्दांत जीवन-पथाची संपूर्णे आलोचना करून दिली. मधून मधून माझे लक्ष त्यांच्या करणापूर्ण पिगल नेत्रांकडे जात होतें. अन् त्यावेळीं माझ्या सर्व शंकांच्या डगरी धडाधड कोसळून पडत होत्या.

मी त्यांच्या समोर बसून बराच वेळ विचार करीत होतो. शेवटीं मी असा निष्कर्ष काढला : श्रमण महावीर तेंच सांगत आहेत कीं जें मनुष्य या नात्यानें आम्हीं करायला हवें. माझ्या सर्व शंका नष्ट झाल्या असें नाहीं मी म्हणत; पण माझ्या मनांत त्यांचा अभाव मात्र जरूर जाणवला. नंतर करणे संबंधीं विचार करतांना मी जो निष्कर्ष काढला तो व्यवहारांत आणण्याचा मी बेत केला. या बाबतींत काय काय अडचणी आहेत त्याहि मला समजत होत्या. हा सगळा विचार केल्यावर मला कळून चुकलें कीं हा निष्कर्ष अमलांत आणण्यांत मी यशस्वी होईनच; पण केव्हां ? पावलों पावलीं माझ्यावर बंधनें राहतील तेव्हाच. अन् बंधनें घालून घ्यायची म्हणजे मी स्वतःला श्रमण महावीर यांचा गृहस्थ-शिष्य असें जाहीरपणें म्हणवून घेतलें पाहिजे. म्हणजेच मला “ मांसाहार मृगया इत्यादि करताहि हिंसा करणार नाहीं ” असें म्हणतां येईल. शेवटीं मी मौनभंग करून म्हटलें—

“ भगवान् ! मी आपल्या उपदेशानें संतुष्ट झालों आहे. आपण मला योग्य मार्ग दाखवला. आज पासून मी आपला गृहस्थ-शिष्य झालों आहे. ”

श्रमण महावीरांनीं मला धन्यवाद दिले. नंदक खुष झाला, व आम्ही दोघे घरीं परत आलों.

कपिल गेल्यापासून मी व शुक्र दोघेच घरांत होतो. तसे पाहिलें तर सैनिक, सेनानी, हेर व इतरहि पुष्कळ लोक जाऊन येऊन असत, पण त्यांना घरांतले कसे म्हणायचे ? मी त्याच दिवशीं शुक्राला सांगितलें कीं माझे जेवण तूं स्वतः तयार कर. त्यांत मांस मासे वगैरे बिलकुल घालूं नकोस. रस्त्यानें चालतांना उंच सखलाचा विचारहि न करणारा मी आतां पावला पावला गणिक जमिनीकडे पाही; किडा मुंगी यांना वांचवून चालण्याचा प्रयत्न करी. स्नान वगैरे सोडलें नव्हतें पण त्यासाठीं कमीत कमी पाणी वापरीत असे. रोहिणी यावेळीं घरांत नव्हती म्हणून मला किती आनंद वाटला. कारण नाहींतर या सुरवातीच्या वेळीं निगंठ-व्रत पाळतांना फार त्रास झाला असता. मी शुक्राला सक्त ताकीद दिली होती कीं माझे व्रत घट्कर्णी करूं नको. हेहि एक सुदैवच म्हणायचे कीं मला त्या दिवसांत फार लांबवर प्रवास करा-यचा नव्हता; सर्वजण आपापल्या कामांत मग्न होते; वैशालीहून कोणी आत-मित्रहि एवढ्यांत यायचा संभव नव्हता.

मी श्रमण महावीर यांकडे आणखीहि गेलों असतो पण ते दुसऱ्याच दिवशीं उत्काचेलहून निघून गेले होते. इतर निगंठ मजकडे येत असत पण माझ्या मनांत

स्वतःबहुल श्रद्धा उत्पन्न करण्या इतके ते सामर्थ्यवान नव्हते. मी शुक्राला सांगून ठेवलें होतें कीं कोणी निगंठ (जैन साधू) घरीं आल्यास त्याला खाऊं पिऊं घालून त्याचा आदर सत्कार कर.

(२०)

मगधांशीं युद्ध व विजय

हिंवाळा संपला. वसंत ऋतुहि येऊन गेला. आता ग्रीष्म ऋतु चालू होता. हा तीन महिन्यांचा अवसर देऊन बिंबिसारनें स्वतःचे भले केले नाही. कपिलने आपल्या अर्ध्या नावांना एक तऱ्हेचें लोहकवच वसविलें इतकेच नव्हे तर प्रहार करण्यासाठीं बहुतेक सर्वांना तीक्ष्ण अशीं शिंगे लावलीं. आणखीहि बऱ्याच सुधारणा केल्या होत्या. कपिल व त्यांचे सवंगडी यांनी नाविक व नौ-सैनिक यांच्या शिक्षणा-कडे विशेष लक्ष दिलें होते.

हेरांनीं आणलेल्या बातमीवरून असे कळले कीं मगधराजाची तयारी थोडेच दिवसांत पूर्ण होईल, त्यानंतर ते चढाई करणार आहेत. आमची तयारी पूर्ण झाली होती व आम्हीच प्रथम आक्रमण करायचे हें निश्चित ठरले होते. आता दुपारचे वेळीं चांगलाच उन्हाळा भासूं लागला होता. पण उन्हाळ्यांत युद्ध टाळणें आमच्या हातांतील गोष्ट नव्हती.

मला वेळोवेळीं बातम्या मिळत. मी त्या सेनापति व गण-पति यांना वरचेवर पाठवी. एक दिवस सेनापतीकडून एक मनुष्य आला व त्याने सेनापतींनीं मला ताबडतोब वैशालीला बोलावलें आहे असें सांगितले. गाझे उपनायक अमरू, आतां तीन महिन्यांपूर्वीचे अमरू राहिले नव्हते. त्यांनीं तक्षशिलेच्या ताज्या नव्या युद्ध-ज्ञानाचा फायदा उचलला होता. ही अशी वेळ होती कीं रोजच्या रोजच काय, क्षणा-क्षणाला शत्रूच्या हालचालीची वार्ता आम्हांला कळायलाच हवी. आणि मी या बाबतींत अमरूवर पूर्ण विश्वास ठेवूं शकत होतो.

मी फक्त एक दिवस व दोन रात्री वैशालींत राहिलों. त्यांपैकीं बहुतेक वेळ युद्ध-परिषद व अमात्य-परिषद यांच्या बरोबर सल्ला मसलत करण्यांत गेला. युद्ध-परिषद माझ्या मताशीं सहमत होती पण अमात्य-परिषदे पैकीं कांहीं अमात्य आपण चढाई करूं नये व उन्हाळा जाऊं द्यावा या मताचे होते. पण मी व सेनापतींनीं सर्व

परिस्थिती समजावून सांगितली. मी हॅहि सांगितलें की बिबिसारची सर्व आशा आपल्या हत्तीच्या जिवावर आहे, आणि जर त्यांना गंगेच्या या तीरावर हत्ती आणतां आले तर मात्र आमच्या अडचणी आणखी वाढतील. कारण आमच्या जवळ इतके हत्ती नाहीत. शेवटी गणाने युद्ध लौकर सुरू करण्याचा ठराव केला, व दिवस, तास वगैरे ठरवणे मी व सेनापति याचेवर सोपविलें.

आमच्या घराला रोहिणीनें फौजी छावणीचे रूप आणलें होतें. भामा व रोहिणी यांनीं वज्जींत तीस हजार व वैशालीत वीस हजार स्त्री-सेना संघटित केली होती. तीपैकीं सुमारे एक तृतीयांशाचे शस्त्र-शिक्षण पूर्ण व्हायचें होतें. पण बाकीचें शिक्षण झालें होतें. सर्वांना एक सर्वात मोठें शिक्षण हे मिळाले होतें की त्या स्वतःला लिच्छवि सेनेचाच एक भाग समजत होत्या. म्हातारे अभिवेश जणुं दहा वर्षांनीं लहान झाले होते. आतां ते अंगावर सुरकुत्या पडलेले वैद्य राहिले नव्हते. ते दुसऱ्यांचा कायाकल्प करीत होते व स्वतः देखील पिकलेल्या आंब्यासारखे होऊं लागले होते. मी त्यांचा चिकित्सा-विभाग पहायला गेलों तेव्हां त्यांनीं हत्यारें व औषधे दाखवून म्हटलें—

“ सेनानायक ! कोमलांगी स्त्रियांना अशा प्रकारचे कठिण परिश्रम करतांना पाहून माझी मलाच लाज वाटली. मीहि घोड्यावरून आठ-आठ दहा-दहा योज-नाचा प्रवास औषधाचा संचय करण्याकरतां सुरू केला. भिन्न भिन्न शस्त्रांचे विषारी घाव ओळखणें, चिकित्सा करणे, रक्तसाव थांबवणे, पोटांत देण्याच्या औषधांची माहिती कऱ्हा देणें या गोष्टी विद्यार्थी व मुली यांना शिकवण्यांत मी रात्रंदिवस मग्न होतां. एक महिना होत आला आणि माझी भूक वाढूं लागली. माझ्या शरीराचा थंडपणा नाहीसा होऊं लागला. आणि आतां या पांढऱ्या केसांमुळं मला कोणी म्हातारा खुशाल म्हणो, पण मला तसं वाटत नाही व माझ्या या मताशीं ब्राह्मणीहि सहमत आहे.

“ युद्ध ज्या दिवशीं सुरू होईल त्या दिवशी कित्येक परिचारिकांना घेऊन मी उल्काचेलला हजर राहीन. कारण जखमेची चिकित्सा जितकी लौकर होईल तितकी ती लौकर बरी होते. ” सामान व कांहीं माणसे आतां पुढें पाठवावीत; बाकी निश्चित दिवसासंबंधी नंतर मी एक रात्र आधीं सूचना देईन असें मी अभिवेश वैद्यांना सांगितलें.

भामा व रोहिणी यांना मी त्यांच्या यशस्वी कामगिरीबद्दल धन्यवाद देत असतां भामानें एकदम उठून म्हटलें—

“ पण भाऊजी ! मला कांहीं तुम्हांला धन्यवाद देतां येणार नाहीत. ”

“ का बरं बहिनी ? सिंहाच्या हातून असा अपराध तरी कोणता झाला सांग ना ? ”

भामा—“ फार मोठा अपराध केलां आहांत. ”

मी—“ फार मोठा ? ”

भामा—“ होय ! तुम्ही नंगटांचे शिष्य कां बनलांत ? ”

मी—“ भगवान् महावीर निगंठ ज्ञातृपुत्र यांच्या धर्मावर माझी श्रद्धा बसली म्हणून का तू म्हणतेस ? ”

भामा—“ होय, तेच. ”

मी—“ पण मी महावीरांचं प्रत्यक्ष दर्शन घेतलं. त्यांच्या तोंडून उपदेश ऐकला आणि तो मला पटलाहि. ”

भामा—“ मग सेनानायकाचं कर्तव्य तुम्ही कसं पार पाडणार तेंच कळत नाही. ”

मी—“ त्यांनीं मला कर्तव्य-पालनाला मनाई नाही केली. ”

भामा—“ अस्सं ! हें तरी काय थोडं झालं ? ”

मी—“ जर तसं नसत तर माझी श्रद्धा त्यांच्यावर बसली नसती. कारण गणाकरतां युद्ध करणं हे मी माझं सर्वात मोठं कर्तव्य समजतो. ”

रोहिणी—“ पण आर्यपुत्र, तुम्ही म्हणे मास मच्छी खाणं सोडून दिलं आहे. खरं का ? ”

मी—“ कारण मी स्वतःच्या हृदयांत कष्टांचा विस्तार करूं इच्छितो. दूध, लोणी, गूळ, इत्यादि पुष्कळ स्वादिष्ट वस्तु आहेत व त्या खाऊन मी जिवंत राहून बलिष्ठ होऊं शकतो. ”

भामा—“ म्हणजे भाऊजी ! तुम्ही रोहिणीलाहि त्या नंगटांची चेली बनवूं इच्छिता कीं काय ? असं असेल तर माझ्याशी भाडण होईल; पहा सांगून ठेवते. ”

मी—“ बहिनी ! बिबिसार खेरीज मी या वेळी कोणार्शीच भांडायला तयार नाही. ”

भामा—“ आता या मुद्यावर आपली एकजूट आहे. मग लढाई संपल्यावर पाहीन, तुम्ही किती दिवस त्या जोगळ्या निगंठांच्या फेऱ्यांत सांपडून राहतां तें. ”

रोहिणी—“ पण आर्यपुत्र ! मी तर रोजच मांस खातें. मग तुम्ही माझ्या ओठांचं चुंबन घ्यायला अनमान तर नाहीं ना करणार ? ”

मी—“ प्रिये ! बाकीच्या सर्व गोष्टी सध्यां तरी पूर्ववतच राहतील. ”

आईला, सोमाला व कार्कींना भेटलो. आई व कार्की दोघीहि आचार्य अग्निवेश यांजकडे शिक्षण घेत होत्या. वैद्यराजांचे बरोबर आम्हीहि उल्काचे लला येणार असं त्या सांगत होत्या. ”

मी उल्काचेलला परत आलों तेव्हां मगधा कडील बातम्या विशेष भयावह येत होत्या. राजगृहापासून गंगा किनाऱ्या पर्यंतचा रस्ता म्हणे सैन्याने गजबजलेला होता. हत्तींची जमवाजमव गंगातटीं खूप जोरांत चालू होती. आतां जास्त वेळ थांबण्यांत अर्थ नाहीं हें मला कळून चुकलें.

दुसऱ्या दिवशीं वज्जीच्या एका नागरिकाचे व मगध सैनिकाचे पाटलिग्रामाच्या घाटावर भांडण झाले. सैनिकानें त्याला धक्का दिला तेव्हां तो मनुष्य पाय घसरून जवळच्या अथांग पाण्यांत पडून मेला. मला हें कळतांच मी त्यावेळीं उल्काचेल मुक्कामीं हजर असलेल्या सेनापतीशी विचार विनिमय केला. आणि त्याचवेळीं घोड्यांशा टपालाने अशी सूचना वैशालीला पाठवून दिली कीं आज पहाटे युद्धारंभ करा. आणि थोडी रात्र असतांनाच आमची फौज-पायदळ, स्वार वगैरे नावांतून घालून गंगापार करून ठिकठिकाणी गुपचुपपणे उतरवून ठेवले. ही फौज किनाऱ्यावर उतरतांच तिच्या एका भागानें जमिनी वरून व आमच्या नौ-सेनेने नदीच्या मार्गानें असा मगधाच्या नौ-सेनेवर एकदम हल्ला केला. चहुंकडून घेरलेले मगध नौ-सैनिक घाबरून गेले. त्यांनीं एकवेळ खूप जोर दाखवला; परंतु ज्ञात शत्रूपेक्षां अज्ञात शत्रु भयंकर असतो. उजाडतां उजाडतां मगधांची नौ-सेना व त्यांच्या बऱ्याचशा नावा नष्ट झाल्या अगर आमच्या हत्तीं सांपडल्या.

मी गंगेच्या मधोमध नावेंत उभा राहून युद्धाचें संचालन करीत होतो. पाटलिग्राम घाटाच्या आसपासचा गंगातट आम्ही शत्रुशून्य करण्यांत गुंतलों होतो. त्याच वेळीं शोण नदाच्या जंजिऱ्यांतील रणतरी आमचा प्रतिकार करण्यास येऊन पोचल्या. पण त्यांच्या बरोबरच उपनायक कपिलच्या नावांची एक तुकडी येऊन थडकली. यामुळें आमची संख्या वरचढ होऊन शत्रूच्या नावा आमच्या नावांच्या घेऱ्यांत सांपडल्या. कपिलच्या एका नौका-तुकडीनें शोण नदाकांठच्या नदीदुर्गावर हल्ला चढवला. तेथें फारच थोडे सैनिक शिल्लक होते; कपिलनें हे दुर्ग सर करून त्यांवर लिच्छवि सेनांची शिधंदी ठेवली.

उजाडल्या बरोबर गंगेच्या प्रवाहाच्या खालच्या भागांतून व शोण नदांतून आलेल्या नौ-सेना, त्याचप्रमाणें पाटलिग्रामा नजीक असलेले हत्ती, घोडे, व पायदळ सैन्य या सर्वांनीं मिळून एकदां जोराचा हल्ला केला; परंतु आतां गंगा-तटावर आमचीं पावलें मजबूत रोंवलीं होती. लढाई चालू असतां हि आमच्या फौजा जमिनीवर एक सारख्या उतरत होत्या. कपिलच्या शिगवाल्या नावांनीं तर कमाल करून सोडली. शत्रूच्या नावांवर या नावा भर वेगांत चालून जात होत्या व त्यांच्या मजबूत व तीक्ष्ण शिगांच्या प्रहारांमुळें चरचर आवाज करीत शत्रूच्या नावा पाहतां पाहतां नदांत बुडून जात होत्या. मागधांनीं हत्तींच्या मदतीने

गंगा ओलांडून उल्काचेलवर हल्ला करण्याचा विचार केला होता. पण या शिंगवाल्या नावांनीं हत्तींची व मागध सैनिकांची हिंमत एकदम खचवली.

घाटावर आमचें पुष्कळ सैन्य उतरलें होतें. त्याच्याच बरोबर शोण व गंगा यांच्या खालील बाजूसहि आमचे सैन्य भराभर उतरत होतें परंतु शत्रूच्या नावांचा निकाल लावून आम्ही समोरचा घाट पूर्ण मोकळा करीपर्यंत मला जबरदस्त धास्ती वाटत होती. आणि वरून शत्रूचा जोर वाढत असलेला मला दिसत होता. दोन घटका दिवस वर आला तेव्हां कुठें घाट मोकळा करण्यांत आम्ही यशस्वी झालों. छातीवरचे एक मोठें ओझे उतरल्यासारखें मला वाटलें.

गंगेच्या खालच्या अंगाकडील सैन्याचें नेतृत्व अमरूच्या हाती होतें. व वरच्या म्हणजेच शोण नदाच्या वरच्या भागाचें नेतृत्व होतें कपिलच्या हातीं. मी मधल्या सैन्याच्या पिछाडीला होतो. कपिल व अमरू दोघांनी पहिल्या ठाण्यावरून शत्रु सैन्याच्या डाव्या उजव्या बगलांवर हल्ला सुरू केला. नंतर घाट मोकळा होतांच मी पाटलिग्रामांत लढणाऱ्या आपल्या सैन्याच्या मदतीला ताज्या दमाची फौज घेऊन पोचलों. मधल्या वेळात शंतनूने शत्रूच्या बऱ्याचशा नावा एकमेकींना जोडून वासे व गवत घालून पूल बांधायचें काम चालू केलें होतें.

खरें पाहिलें तर पाटलिग्रामाच्या समतल भूमीवर शत्रुसैन्याला पाय रोंवतां आले असते. पण कपिल व अमरू यांचे सैन्य शत्रूच्या आघाडीच्या मार्गे केव्हांच येऊन पोचलें होतें. त्यासुलें त्यांना सर्व आघाडीच मागे घ्यावी लागली. तिसरे प्रहरां पाटलिग्रामाच्या पिछाडीकडील एक योजन पर्यंतची भूमी आम्ही सर केली. मी पाटलिग्रामांत आमची छावणी उभारली. कपिलच्या सैन्याने शोण नदीचा उजवा किनारा पुष्कळ लांब पर्यंत निःशत्रु करून टाकला. संथ्याकाळपर्यंत आमच्या व अमरूच्या सेनेसाठी नावांच्या पुलावरून कुमक येऊं लागली. प्रहरा-प्रहरानें युद्धाच्या प्रगतीच्या सूचना मी जेंगी द्वारा सेनापति सुमन यांना पाठवीत होतो. तसेच माझे उपनायक स्वाराहार्ती आपल्या प्रगतीच्या सूचना मला पाठवीत होते. आमचें सारे सैन्य व्यवस्थितपणें आपापल्या जागेवर आपापले काम चोख बजावीत होतें. परंतु शत्रुसेना पहिल्याच दिवशी पराजय झाल्याने हवालादिल झालेली होती; आणि याचा फायदा घेऊन आमच्या सैनिक तुकड्या शत्रुसेनेवर लहान लहान छापे घालून गोंधळ माजवीत होत्या.

रात्री पाटलिग्रामच्या विजयाबद्दल सेनापति व गण-पति यांचेकडून अभिनंदनपर संदेश आले. आणि दुसरे दिवशी गणानें माझ्या या यशस्वी कामगिरीबद्दल मला उपसेनापतीची जागा दिली.

आमची सेना पाटलिग्रामांत पोचली त्यावेळीं बहुतेक घरे रिकामीच होती. उल्का-चेलमध्ये मिळालेल्या शिक्षणामुळे कोणाहि सैनिकानें येथील प्रजेवर कोणत्याहि तऱ्हेची जुलूम जबरदस्ती केली नाही; कुणाचीहि कोणतीहि वस्तु जबरदस्तीने घेतली नाही. आचार्य अग्निवेश यांचें चिकित्सा-शिविर उल्काचेलला उघडलें होतें. नावांमधून व खाटांवरून जखमी लोकांना तेथें नेण्याचे काम भामाची सेना करीत होती. या जखमी सैनिकांनीं गजबजलेलें युद्ध-क्षेत्र जेव्हां मी बघायला गेलों तेव्हां तिथें मला असे कितीतरी जखमी शत्रुसैनिक दिसले कीं त्यांना स्वतःला तर हालचाल करणे शक्य नव्हतें आणि त्यांची विचारपूस करणारेहि कोणी नव्हते. पाटलिग्रामांतील कांही घरे मी जबरदस्ती न करतां घरमालकांच्या विनवण्या करून व बक्षिसांची लालूच दाखवून रिकामीं करवलीं. नंतर त्या सर्व जखमी लोकांना तेथें आणवलों व आचार्य अग्निवेश यांना त्याची चिकित्सा करण्यास लिहिले. मी हे सर्व स्वतःच्या करुणा-विस्ताराप्रीत्यर्थ केले होतें तरी त्याचा सर्वांत जास्त परिणाम पाटलिग्रामाच्या लोकांवर झाला. त्यामुळे जवळच्या जंगलांतून पळून गेलेले लोक त्याच रात्री परत आले. कारण त्यांना असें कळले कीं शत्रूचीहि मलमपट्टी आपल्या हातांनीं करणारा हा लिच्छवि तरुण सेनापति दयेचा सागर आहे. मी ग्रामजेठुकांना [प्रमुख लोकांना] बोलावून धीर देऊन सांगितलें की फक्त जखमी लोकांकरताच तुमची घरे घेतली आहेत व त्यांत बहुतेक तुमचे जखमी मागध बंधूच राहतील, चुकून एखाद्या सैनिकानें तुमच्याशीं वाईट वर्तन केलें तर ताबडतोब आमच्या सेनानायकाना किंवा मला स्वतःला कळवा.

शत्रूनें पहिल्याच सलामीत हार खाल्ली खरी; पण तो आमचा विजय आहे असें आम्हांला म्हणता येण्याजोगें नव्हतें.

रात्रभर आमची लिच्छवि चतुरंग सेना —पायदळ, घोडे, रथ, हत्ती-गंगापार होऊन मगध तटावर उतरत होती. तिकडे पाटलिग्रामाचे दक्षिणेला तीन योजनां-वर शत्रू आपले विखुरलेले सैन्य एकत्र करून व नवी कुमक आणून प्रतिकाराच्या तयारीत होता. रात्री मी व माझे दोन्ही उपनायक—दुसऱ्याच दिवशीं माझ्या शिफारशीवरून त्यांना सेनानायक हें पद मिळणार होते—उल्काचेलला सेनापति सुमन यांजकडे गेलों. युद्धाच्या सर्व परिस्थितीचा विचार करून शेवटीं दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच चढाई करावी असें आम्ही ठरविले. एक दोन दिवसांत मगधांची तयारी होणें शक्य नाही हें आम्ही पूर्ण जाणून होतो. त्याच रात्री आम्ही आपल्या छावणीत परत आलों.

सूर्योदयापूर्वीच आमच्या सैन्याने चढाईला सुरवात केली. अजूनपर्यंत सारी मगध सेना मैदानावर आणतां येणे शक्य झालेलें नव्हतें तरीहि हत्ती व रथ यांचा जमाव फारच मोठा होता. त्यांच्यापुढें आमचे हत्ती व रथ असून नसल्या सारखेच होते.

असो. रथ तर आम्ही जाणून बुजूनच कमी ठेवले होते. मगधांची लागवडीची जमीन यावेळी जरी रिकामी व कोरडी पडलेली होती तरीहि ती रथांना जाचकच होती. मगधाच्या तुलनेत आमच्या स्वारांची संख्या जास्त होती. पायदळीतहि बरोबरी होती. प्रथम कपिल व अमरू यांच्या फौजानी शत्रूच्या सेनेच्या दोन्ही बग- लांवर हल्ला केला, त्यामुळे शत्रूला मध्यभागी असलेले हत्ती काढून बगलेकडे न्यावे लागले. त्याच वेळी माझ्या फौजेने समोरून हल्ला केला. आणखी एक गोष्ट माझ्या लक्षांत आली. इकडे आमची सेना खास ठरविलेल्या योजनेप्रमाणे आपली नेमलेली कामगिरी निर्धारने करित होती तर तिकडे शत्रू-सेनेत कार्यव्यवस्थेचा संपूर्ण अभाव होता. त्याचें एक कारण हेहि होते की, चढाईची सूत्रे आमच्या हातांत होती व त्यांना फक्त बचावाची खटपट करण्याखेरीज काहीच करणे शक्य नव्हतें.

कपिल व अमरू दोघेहि शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज होऊन आपापल्या घोड्यांवर रवार होऊन सैन्याचे संचालन करित होते दोन्ही सेनानायकांना तक्षशिलेहून आलेले सैधव घोडे मिळाले होते. मागधाचे रथ पिकाच्या वावरात खरोखरच नालायक ठरले. दोन प्रहर पर्यंत आमच्या घोडेस्वारांनी दाखवून दिले की आमचा पाडाव करण्यास रथ अयोग्य आहेत इतकेच नाही तर उलट इतर सैन्याला मात्र त्याच्यामुळे अडथळा उत्पन्न होतो. हो, पण हत्तींचा प्रश्न प्रथमच कठिण वाटला. ते काळ्या पहाडाप्रमाणे आमच्या पुढें पुढे येत. आम्ही समोरून हल्ला केला, पण त्यांच्या रांगा आम्ही मोठूं शकत नाही असे आढळून आलें. नंतर आम्ही त्याच्या दोन्ही बगलांवरहि हल्ला सुरू केला त्यामुळे पिछाडीच्या हत्तीमध्ये गोधळ उडाला व त्याच्या जोराच्या चीत्काराने इतर हत्तींवर परिणाम झाला. हे जमावाचें युद्ध इतके सोपे नव्हते तरीहि संध्याकाळ पर्यंत आम्ही आपली परिस्थिती पुष्कळच सुधारली. उलट मगध सेनेने सकाळी मिळविलेले यश संध्याकाळपर्यंत अजिबांत हातचे घालवून टाकले.

या युद्धांत मागधांची एक मोठी निर्बलता होती. ती म्हणजे धनुर्धरांचा बहुतेक अभाव. आपल्या रथीच्या बाणप्रहारावर त्यांची भिस्त होती तीहि रथांची अडचणच झाल्यामुळे वाया गेली. याच्या उलट आमच्यांतील घोडेस्वार व पायदळीहि बाण चालविण्यांत सराईत होते. बाण किंवा वृक्ष वाटेत आले तर आमचे धनुर्धर चटकन झाडावर चढून बाणांचा वर्षाव करित. मगध-सेनेत आणखी एक उणीव होती. त्यांच्यांतील सैनिकांसाठी कवच, शिरस्त्राण याची पुरेशी व्यवस्था नव्हती. त्यामुळे त्यांना बाण, भाले अगर खन्न यांच्या प्रहारांपासून आपला बचाव करतां येईना.

दोन प्रहर नंतर शत्रु-सेना एकेक पाऊल मागे हटू लागली. जखमी व मुडदे यांनी भरलेल्या परित्यक्त रणक्षेत्रांत, भामाची सेना आपले काम करीत होती. प्रथम खूप घायाळ झालेल्यांना उचलायचें, तहानेत्यांना पाणी पाजायचें, नंतर इतरांकडे पहायचें, असे तिचें काम चालू होतें. मागधी जखमींना औषधपाणी देण्याची व्यवस्था मी याच वेळीं केली.

आज दिवसभर चाललेल्या युद्धांतील आपल्या व शत्रूच्या हानि-लाभाचा विचार करतांना मला असें दिसून आलें कीं, रथांमुळे शत्रूच्या कांहींच फायदा होत नाही. हत्तींचा प्रतिकार मात्र अजूनहि आम्हाला जडच होता. पण आमचे घोडे व भाले यांना मात्र त्यांचा सराव होत होता. विशेषतः बगलेवर केलेला हल्ला जास्त परिणामकारक होई. मागधी घोडेस्वार मोठ्या हिम्मतीने लढत होते. परंतु त्यांची चिलखतें चागली नसल्यामुळे त्यांची जास्त हानी होत होती. पायदळामध्ये तर सकाळ पासूनच आमची सरशी होती. कालच्या प्रमाणेच आजहि हजारो मगध सैनिक कैद केले. दिवसभरांत आम्ही फक्त एकच कोस पुढें सरकलो होतो. यावरून शत्रू त्याच युद्ध क्षेत्रांत अजून लढत आहे हे सिद्धच होतें. तरीहि आता मगधांना मैदानांतहि समोरासभोर लिच्छवि तलवारीचे पाणी चाखण्याची संधी मिळाली. पण ते गोड नव्हते.

आपल्या लढणाऱ्या माणसांना व जनावरांना मधून मधून अन्न पाणी कसें पोंचवावे हा एक मोठाच प्रश्न आमच्या पुढे होता. त्याच्याजवळ चामड्याच्या पखालीतून पाणी व पिशव्यांतून भाजलेलें मांस व लाडू होते; पण युद्धाच्या गडबडीत त्यांना खाण्यापिण्यास वेळ नव्हता. दुसऱ्या दिवशी रात्री अशी बातमी मिळाली कीं, उत्तर-अंग [अंगुत्तराप] पासून वज्जीभूमीच्या पूर्वे सीमेवर एकत्रित झालेली मागधी सेना फारच कमकुवत ठरली. त्यामुळे एक फायदा झाला. आम्हाला मगध-सेनेशीं फक्त याच मगध-क्षेत्रात लढायचे होतें. आणि यासाठीं फार मोठ्या प्रमाणात लिच्छवि सैन्य नावांच्या पुलावरून गंगा पार होऊन आमच्या पर्यंत येऊन पोंचत होते. सारखी चढाई चालूं ठेवण्यापेक्षां एका मागून एक लाटां-प्रमाणें हल्ले चढवणे बरें असे आम्ही त्या रात्री ठरवलें; त्यामुळे नव्या तुकडीशी शत्रू लढत असतां पहिल्या तुकडीला खाण्यापिण्यास थोडा तरी वेळ मिळेल. आम्ही आक्रमण करीत होतो म्हुणून आम्हाला ही सोय करतां येत होती. नाहीतर शत्रूच्या हल्ल्यापासून बचाव करणाऱ्या सेनेला इतका वेळ कुठला मिळायला ?

आमच्या सैन्याला मदत मिळत होती तशीच शत्रू सैन्यालाही मिळत होती. यामुळे तिसऱ्या दिवसाच्या लढाईत शत्रूची संख्या कमी मुळीच नव्हती. तरी-पण आम्हाला शत्रूचे डाव-पेच अगोदरच नीट कळले होते. रात्री आमच्या सैन्यानें कांही ठिकाणी छापे घातले पण ते फक्त त्यांना हैराण करण्या पुरतेच होते. दुसऱ्या

देवशीं आम्ही आमची नवीन आलेली ताज्या दमाची सेना प्रथम पुढें पाठ-
वली. नंतर शत्रूची थोडी दमछाट झाली तेव्हां कालची अनुभविक व खाऊन
पिऊन तयार झालेली सेना येऊन धडकली. अशा तऱ्हेने लढून आम्ही आपल्या
सैनिकांचा सतत दिवसभर लढण्याचा धास वाचवून त्यांना मथून मथून विसावा
देत होतो इतकेंच नव्हे तर शत्रूचे बळ व हिम्मत कमी करण्यांत देखील यशस्वी
होत होतो.

तिसऱ्या दिवसाच्या लढाई नंतर आम्ही पाटलिग्रामापासून चार योजनांवर
येऊन पोचलो. अर्थात दोन दिवसांत फक्त एकच योजन पुढें सरकलें. परंतु इथें
किती योजने गेलो हा प्रश्न नसून शत्रू-सेनेचा पूर्ण पराजय करण्याचा प्रश्न होता.

आमची स्त्रीसेना आता अन्नपाणी पोचवणे व जखमी सैनिकांना हालवणे, तसेच
संध्याकाळी मुडयाना मूठमाती देणे या कामा शिवाय रणक्षेत्रात पडलेली शस्त्रास्त्रें
जमा करणे हेहि काम करीत होती. भामानें रोहिणीला एक दोन वेळां सांगितले कीं
आम्हां ब्रियानाहि युद्ध-पंक्तीत जाण्याची संधि मिळावी, पण मी त्यांना त्यांच्या
आता पर्यंतच्या कामगिरीची जरूरी व महत्त्व पटवून दिले तेव्हां कुठें तिनें आपला
हेका सोडला. शिवाय मी असेहि म्हटले की “वहिनी, आपण संध्या पुढें चाललो
आहोत; पण आपल्याला माघार घ्यावी लागली असती तर तुमच्या सेनेला तलवार
उचलण्यासाठी तयार व्हावंच लागलें असतं.”

तिसऱ्या दिवशीच्या युद्धांत अपरिमित नुकसान होऊनहि शत्रू मागे हटला नाही.
आह्याला असें कळलें की, शत्रूने आपले सर्वांत निपुण असलेले योद्धे या दिवशीं रण-
मैदानांत पाठवले होते. कुमार अजातशत्रू स्वतः हत्तीवर स्वार होऊन या युद्धात सामील
झाला होता. आपल्याला या युद्धात सरळ तरवार चालवायला मिळत नाही याबद्दल मला
मनांतून वाईट वाटत होते कित्येक योजनें पसरलेल्या लक्षावधि सेनेचें संचालन करणें हें
कामच इतकें अफाट होते की त्यात मी तरवारीचे हात दाखवायला वेळ काढणें कठीणच
होतें. पण त्या दिवशीं लढत्या सेनेचें निरीक्षण करीत असतां मला एका असाधारण उंच
हत्तीवर चढून लढत असलेला एक योद्धा दिसला. मला वाटले, हा अजातशत्रू तर
नसेल? त्याच क्षणीं मी डाव्या उजव्या बाजूंनीं भाला चालवीत आपला घोडा त्या हत्ती-
कडे दौडत नेला. माझा घोडा आक्रमण करीत असलेला पाहून लिच्छवि घोडदळ मागधांवर
तुटून पडलें. कोणी खड्ग चालवीत होते, कोणी भाला, कोणी परशु, कोणी गदा. हत्ती-
जवळ मी पोचतो तों मागध स्वार व पायदळ याची पांगपांग झाली, आणि मी
गजारोहीच्या अगदीं जवळ गेलों. माझ्या भाल्याचे दोन वार त्यानें चुकवले. माहु-
तानें हत्तीला माझ्यावर मोहरा करण्याचा इशारा दिला. पण माझा घोडा त्याच्या
पेक्षां जास्तच चपळ होता. त्यामुळें दुसऱ्याच क्षणीं मी पाठीमागून हत्तीच्या

दुसऱ्या बगलेकडून भाला चालविला. तो गजरोहीचें कवच फोडून बरोबर मानेंत घुसला. मी भाला खेचून घेतल्या बरोबर त्याचे शिर लोंबतें राहून तो हौद्यांत कोसळून पडला. त्याच वेळीं एक लिच्छवि तरुण आपल्या घोड्यावर उभा राहून पाल चढावी त्याप्रमाणें हत्तीच्या पाठीवरून सरकत जात असलेला मला दिसला. पहातां पहातां तो माहुताच्या मार्गे येऊन पोचला. त्याने चटकन डाव्या हाताने अंकुश हिसकून घेतला. तो घेतांना त्याच्या हाताला जखम होऊन तीतून रक्त वाहू लागले. पण तिची पर्वा न करतां तो दुसऱ्या हातानें नंगी तलवार दाखवून माहुताला म्हणाला—“हत्ती समारे चालव.” मी त्या तरुणाची चपळाई पाहून गुंगच झालों. पण खरोखरच हत्ती आमच्या छावणी रुडे हांकला जात होता तें पाहून मात्र माझ्या आश्चर्याला पारावारच राहिला नाही. आमच्या जवळपास बरेच लाब पर्यंत शत्रू-सेना दिसत नव्हती. याच स्वारांना माझ्या बरोबर चलण्यास सांगून मी हत्तीच्या मागोमाग निघालों. त्या लिच्छवि तरुणाचा नुसता घोडाच आमचे मागे येत आहे हें त्यावेळीं माझ्या लक्षांत आलें नाही. अवघीत पोचतांच त्या तरुणानें माहुताच्या कानात काहीं तरी सांगितले. त्याने हत्तीच्या पुढल्या पायांत बांधलेल्या साखळदंडाचे दुसरें टोक सोडून दिले. तरुणानें इशारा केल्यावरून आमच्या एका स्वारानें तो साखळदंड एका झाडाला लपेटून बांधला. नंतर तो तरुण पाठीकडच्या बाजूने उडी मारून फुलासारखा अलगद जमिनीवर आला. त्याच वेळीं एक रिकामा घोडा तरुणाचें शिरावळ्यावरणवेष्टित शिर हुंगत असलेला मला दिसला. तरुणानें दुसरीकडे मान फिरवली होती. त्याने माहुताच्या व इतरांच्या मदतीने त्या गजरोही सैनिकाला खाली आणलें. नंतर माहुतास खाली बोलावलें. माहुत त्या तरुणाचे सर्व हुकूम यंत्रवत् पाळित होता. माहुतानें हत्तीच्या मागल्या पायातहि काटेरी साखळदंड बांधल्या नंतर तरुणाने माहुताला गंभीर स्वरांत म्हटले—“आता तुला अभय आहे. जा, आमच्या या सेतापतींच्या प्रश्नाची उत्तरं दे.”

यावेळीहि मला त्या तरुणाचा चेहरा नीट दिसें शकला नाहीं. आणि मी त्याला कांहीं विचारणार होतों इतक्यात माहुताने माझ्याजवळ येऊन सांगितले—

“स्वामी ! हा मगधराज बिबिसार यांचा मंगल हत्ती नालागिरी आहे.”

मी—“महाराजांचा मंगथ हत्ती नालागिरी, अन् मग तो गजरोही ? ”

माहुत—“ते मगध सेनापति भद्रिक. त्यांना चंड असंहि म्हणतात.”

चंड भद्रिकाचे नाव ऐकतांच माझा आनंद गगनांत मावेना. भद्रिक सेनापति मगधामधील सर्वांत मोठा युद्ध-विशारद होता. आचार्य बहुलाश्र याजकडून मी त्याच्याविषयीं बरेच ऐकलें होते. तो तक्षशिलेत त्याचा सहपाठी म्हणून राहिलेला होता. भद्रिकाच्याच प्रेरणेनें पुष्कळसे मगध तरुण तक्षशिलेला युद्धविद्या शिकण्यास

जात असत. राजाच्या हांजीखोर सेनानायकांनी त्याच्या विरुद्ध चुगल्या करून त्याला नामोहरम केलें होतें; नाहींतर त्यानें मगध सेना अर्जिक्य करून ठेवली असती.

मी घोड्यावरून खालीं उतरलों. व सैनिकांना झटकन खाट आणण्यास सांगितलें. ती येतांच मी स्वतः भद्रिकाचें शव एका बाजूने धरून ते खाटेवर ठेवलें. यावेळीं आमच्या भोंवतीं आणखी कांहीं सैनिक जमले. मी त्यांना म्हटलें—“ हा मगध देशचा सर्वश्रेष्ठ युद्ध-विशारदच नव्हे तर सर्वश्रेष्ठ वीर भद्रिक आहे ”

त्याच वेळी मी आमच्या सेनापतींना सूचना देण्याकरतां पाटलिग्रामला स्वार पाठवला.

मी माहुताला आमच्या सैनिकांच्या स्वाधीन केला. हत्तीच्या खाण्या-पिण्याची व्यवस्था करण्यास सांगितलें व स्वतः भद्रिकाचें शव बरोबर घेवून आपल्या शिबिरांत गेलो. त्याच वेळीं रणक्षेत्राकडून स्वार धांवत आले. त्यांनी युद्धवार्ता अशी सांगितली की, शत्रू-सैन्य मैदान सोडून पळत आहे. मी विश्रांति घेत असलेल्या सैन्याला शत्रूचा पाठलाग करण्याची आज्ञा दिली.

जरा शांतता मिळताच मला त्या लिच्छवि तरुणाची आठवण झाली. तो माझ्याच बरोबर हत्तीवर चालून गेला असावा बहुधा; त्याचे तलवारीचे हात मात्र मला दिसले नव्हते. पण राजगजाला पकडण्यांत जे कौशल्य त्यानें दाखवले होतें तें मात्र असामान्यच होतें. मी आपल्या पहारेकऱ्यास त्या तरुणाला बोलावून आणण्यास सांगितलें. पण पुष्कळ शोध करूनहि त्याला त्याचा पत्ता लागला नाही. मी त्या वीराला उद्देशून प्रशंसेचा एक शब्दहि बोललो नाही म्हणून मला फार वाईट वाटले. कदाचित तो पुन्हा शत्रूचा पाठलाग करायला परत गेला असेल. कोणजाने तो तेथून जिवंत परत येईल की नाही? मला स्वतःचाच फार राग आला. वीरतेचा तिरस्कार केल्याचा अपराध आपल्या हातून झाला असे मला वाटलें. पश्चात्तापाने हृदय तळमळूं लागले. झालेल्या घटनेचा विसर पडावा म्हणून मी हत्तीजवळ गेलों. हा खरोखरीच गजराज ऐरावत आहे हे आतां कळून आले. त्याचे ते तीन तीन हात लांबीचे मुसळा सारखे दांत, त्याचें सुंदर विशाल शरीर, त्याची काळीभोर नतोजत पीवर दड सोंड,—सर्वच अलौकिक होतें. नंतर मी युद्धक्षेत्राच्या संचालनांत मग्न झालों. दिवस अगदीं थोडा राहिला होता. मला एका-एकीं एका गोष्टीची आठवण झाली. मी माहुताला म्हटलें—

“ महाराज बिंबिसार यांच्या मंगल हत्तीवर सेनापति कां बसले होते ? ”

माहुत—“ सेनापतींच्या गुणांची महाराजांनाच कदर होती. कुमारांना सेनापति बालबुद्धी म्हणत. त्यावरूनच कुमार त्यांच्यावर नाराज असत. पण महाराज

त्यांना फार मान देत. महाराज सेनापतींकरतां मंगल हत्तीच काय, प्राण सुद्धां देण्यास तयार होते. दोघे सम-वयस्क बालमित्र होते.”

मी जरा विचारांत होतो. थोड्या वेळानें मी म्हटलें—

“तुला जर मंगलच्या बरोबर सोडून दिलं तर तूं राजगृहीं परत जाशील ?”

माहुत—“काय मला सोडून द्याल ?”

मी—“महाराजांना आपला बालमित्र सेनापति व मंगल हे दोघेहि हातचे गेल्यानें फार दुःख होईल. मंगल भेटल्यानें त्याचें थोडें समाधान होईल असं मला वाटतें.” माहुत गप्प बसलेला पाहून मी ह्मणालो—“तुला रस्त्यांत आमच्या सैनिकांकडून कांहीं त्रास होण्याची भीति वाटते होय ?”

माहुत—“होय स्वामी !”

मी—“त्याची चिंता नको करूं. मी तुला आमच्या सेनापतींतून सुरक्षित बाहेर पोचवण्याची व्यवस्था करतो. तुला कुठं जखम झाली नाही हे चागलं आहे. जा आतां. आमचे सैनिक तुला व हत्तीला खाऊं घालतील ते खा. तोपर्यंत मी तुमच्या महाराजांना त्यांच्या बालमित्राच्या मृत्यूबद्दल पत्र लिहितो. नंतर तुला राजगृहाकडे चटकन रवाना व्हावं लागेल.”

माहुताला माझ्या बोलण्याचे फारच आश्चर्य वाटत होते हे त्याच्या हावभावां-वरून दिसत होतें. मी ताडपत्रावर तीन ओळीची चिट्ठी लिहिली व तिच्यावर मोहोर करीत होतो तोंच लिच्छवि-सेनापति सुमन येऊन पोचले. त्यानीं येतांच मला घट मिठी मारली व माझ्या कपाळाचे चुंबन घेतले. नंतर ते ह्मणाले—

“सिंह, माझा बाळ तो !—छे छे. ! लिच्छवीचा विजयी सेनापति—”

मी—“नाही, मला आपला बाळ शब्दच जास्त आवडतो.”

सेनापति—“बरं तर बाळ ! सर्व वज्जी भूमीला, साऱ्या वैशालीला, तुझ्या-बद्दल अभिमान वाटतोय. अम्हाला मगधापैकीं जर कोणाची भीति वाटत असेल तर ती कूट-नीतिज्ञ ब्राह्मण वर्षकार व युद्धविशारद सेनापति भद्रिक याचीच. भद्रिकला मारून तूं मगधावर पूर्ण विजय मिळवला आहेस.”

मी—“अन् सेनापति ! मगध-सेना रणक्षेत्र सोडून पळून जात आहे व लिच्छवि त्यांचा पाठलाग करीत आहेत.”

सेनापति—“पळून चालले आहेत ! सेनापति भद्रिकच्या मृत्यूनंतर हेंच होणार.”

मी—“मी आपल्यापुढें एका अपराधाबद्दल क्षमा मागूं इच्छितों.”

सेनापति—“मगध-विजेत्याला एक नाही शंभर अपराध माफ आहेत.”

मी—“मगध राजाचा मंगल हत्ती—ज्याच्यावर बसून मगध-सेनापति लढा-बला आला होता तो—मी परत पाठवीत आहे.”

कपिल—“ आतां शत्रुसेना खतम् झालीच म्हणायची. इतके युद्धकैदी मिळाले आहेत की त्यांना संभाळणंही कठीण. ”

सेनापतींनी बंदीजवळ येऊन म्हटलें—

“ उपसेनापति उदायी ! तुम्ही मगधच्या सेनापतींच्या अग्निसंस्कार व अंतिम सत्कार-प्रदर्शन प्रसंगी आमचे सहभागी व्हाल असं मला वाटतं. ”

उदायी—“ जरूर, मी हें माझं मोठं भाग्य समजतो. ”

मी उदायीचे दोन्ही हात माझ्या हातांत घेऊन म्हटले—

“ अन् सेनापति, मी तुमच्या आदर-सत्काराला वेळ लावल्याबद्दल मला क्षमा करा. ”

उदायी—“ पण मी तर कैदी आहे. ”

मी—“ हो, पण तुम्ही वीर आहात. जय किंवा विजय हा एकतर्फीच असतो. पण वीरतेचे भागीदार दोन्ही पक्ष होऊ शकतात. आपल्याला आमच्या सैनिकांनी काहीं त्रास तर नाही दिला ? ”

उदायी—“ आपल्या सेनानायकांच्या [कपिल] सौजन्याबद्दल धन्यवाद. ”

कपिल—“ पण मी तर आपले हात बांधले होते. ”

उदायी—“ बांधले नसते तर मी इतक्या सरळपणानं आलों नसतो. ”

मी—“ बरं पण आपल्याला काहीं खायला ? ”

उदायी—“ नको, फक्त पाणी पिईन. ”

उदायीचें पाणी पिणे झाल्यावर भद्रिकाची स्मशानयात्रा निघाली. प्रेतयात्रेत आम्ही सर्वांनी पाळीपाळीने खांदा दिला. शव चितेवर ठेवल्यावर सेनापति सुमन यांनी प्रथम अग्नी दिला. थोड्याच वेळांत अग्नीच्या लाल ज्वाळानी चंड भद्रिकचें शरीर झांकले गेलें. त्या ज्वाळा जणुं वीर भद्रिकाच्या शरीराचा कणन् कण ज्योति-लोकांत पोचवीत आहेत असे वाटले.

परत आल्यावर मी सर्वांना खाण्यापिण्याचा आदेश दिला व उदायीला सैनिकांच्या बरोबर उल्काशैलला पोंचविण्याची आज्ञा केली. नंतर मी व कपिल दोघांनी सेनापतींना युद्धाची सर्व परिस्थिती सांगितली. नंतर मी सेनापतींना म्हटलें—“ ही सर्व हकिगत वैशालीला पाठवावी. ’ त्यावर ते म्हणाले—“ मी स्वतःच वैशालीला जाऊन हा संदेश पोंचवीन. ’ ते आतांच घोड्यावरून तीन योजनें दौडत आले होते. म्हणून मी त्यांना विथ्रांती घेण्यास सांगितले. पण त्यांना तें मान्य झालें नाहीं. मी त्यांना नवा घोडा दिला. ते थोड्याच वेळांत आमच्या दृष्टीआड झाले.

मी कपिलकडे पाहून म्हटलें—“ मित्र कपिल, कार्याची सफलता हेंच त्याचं पारितोषिक आहे. ”

कपिल—“ अगदीं बरोबर बोललांत. तुम्ही आपल्या कौशल्यानं हा महान् विजय प्राप्त केला. लिच्छवि-सेनापतींनीं तुमची प्रशंसा केली. लिच्छवि गण देखील आपला सर्वांत मोठा सन्मान करील. परंतु हा विजय मिळाल्यानंतर तुमच्या मनाला जी श्रमसाफल्याची प्रसन्नता लाभली, तिची बरोबरी या सन्मानजन्य प्रसन्नतेनं कशी होईल ? ”

मी—“ स्वतः बद्दल जें मी तुला सांगितलें तेच तुझ्या बद्दलहि मला वाटलें. असो, तें जाऊं दे. आतां जरा पोटाकडे बघूं. भामेच्या म्हणण्याप्रमाणं मी तर नंग-टांचा शिष्य झालों आहे हें तुला माहीतच आहे, तेव्हां मला काहीं मांस-मच्छराची वा मद्याची जरूरी नाही. ”

कपिल—“ पण मला तें पाहिजे. ”

मी—“ मग तुझे सेनानी आहेतच, त्यांच्याकडून हुकूम फर्माव. ”

त्या रात्रीं शुक्रनें खीर-पुरी बनवली होती ती चांगली झाली होती; पण मला ती गोड लागली नाहीं. माझे इतर सवंगडी मांस व मद्य फस्त करून आनंद करीत होते, तिथें मला कोण साथीदार मिळणार ? पण त्या करतां मी कोणाला दोषी ठरवणार ? मीच जाणून-बुजून हा पंथ स्वीकारला होता.

माझे उपनायक व सेनानी रणक्षेत्राकडून येणाऱ्या सूचना एकत्रित करण्यास पुरेसे होते. कित्येक आठवडे मिळालेल्या अल्प निद्रेमुळे माझ्या पापण्या जड झाल्या होत्या. म्हणून मी लौकरच जाऊन निजलों. कोणाचा तरी आवाज माझ्या कानीं आला तेव्हा अर्धी रात्र झाली होती. प्रथम मला वाटलें मी स्वप्नांत आहे. पण दोन तीन वेळां हांक ऐकल्यावर कळले कीं हा कपिलचा आवाज आहे. मी चटकन उठून बसलों—

“ कपिलभय्या ! काय आहे रे ? ”

कपिल—“ तुम्हांला गाढ झोपेची आवश्यकताच आहे. पण मला तुम्हाला नाइलाजानं जागे करावं लागलें. सेनापति सुमन वारले. ”

मी—“ सुमन वारले ! आतां तर ते इथून गेले. पण हा आहे काय प्रकार ? ”

कपिल—“ उल्काचेलला पोचतांच सेनापतींनी दूताबरोबर एक पत्र वैशालीला पाठवलं होतं. पण त्यांच्यानं राहवलं नाही. विजयाची वार्ता स्वतःच गण-परिषदेला सांगावी असं त्यांच्या मनानं घेतलं. ते अगदीं उल्काचेलहून निघणार तोच त्यांना मूर्च्छा आली. बरोबरच्या रवारांनीं पाहिल तों त्यांचा प्राण निघून गेला होता. त्यांनीं एक स्वार इथं बातमी द्यायला पाठवला व बाकी सर्वांनी सेनापतींचं शव घेऊन वैशालीला प्रयाण केलं. ”

मी एकदम सुन्न झालों. जरा वेळ मी बोलत नाहीं असं पाहून कपिल म्हणाला—

“ सेनापति उत्काचेलमध्ये नाहीत. पूर्वेकडील सरहद्दीवर युद्ध बंद झाल्या-
सारखं आहे. तरीही तिकडून ज्या सूचना बगैरे येतील त्या कोण पहाणार ? ”

मी लिच्छवीचा उपसेनापति आहे, हें मी विसरलों नव्हतों. मी कपिलला
म्हटलें—

“ ठीक, जोंपर्यंत गणानं दुसरा सेनापति नियुक्त केलेला नाही तोंपर्यंत त्यांच्या
कामाची जबाबदारी माझ्यावर आहे. मित्र कपिल, दक्षिणेकडील युद्धक्षेत्राचा भार
तुझ्यावर. मगधाचे दूत शांति-भिक्षा मागायला जोपर्यंत येत नाहीत तोंपर्यंत शत्रु-
सैन्याचा पाठलाग सोडतां कामा नये. युद्धबंदी उत्काचेलला पाठवीत जावं. अम-
रूला मी पत्र लिहितो. माझा घोडा मागवा. ”

मी दिव्यापुढे बसून पत्र लिहिले. कपिलने घोडा आल्याची खबर दिली. पत्रा-
वर मोहोर केल्यावर कपिलला गाढ आलिगन देऊन मी म्हणालो—“ मित्रा !
आजकाल कोणाचं आलिगन अंतिम होईल याचा नेम नाही. मी चाललों. परि-
स्थिती पाहून जसं वाटेल तसं कर. अन् शिवाय मी येथून तीन योजनांवर तर
आहेच. ”

रात्र निःस्तब्ध होती. रातकिड्यांच्या किर-किर आवाजा शिवाय चोहोंकडे
जी शांतता पसरली होती ती आमच्या पांची घोड्यांच्या टापाच भंग करीत
होत्या. आदल्याच दिवशीं जिथे रक्ताचा चिखल माजलेला होता, त्याच भूमी-
वरून आम्ही जात होतो. एकमेकांशी शब्दहि बोलतां येणार नाही इतक्या वेगानें
आम्ही जात होतो. मधून मधून पहारकरी आम्हांला थांबण्याकरतां आवाज देई,
मशाल उचलून पाही, नंतर ओळख देऊन किंवा अभिवादन करून सोडून देई.
पाटलि-ग्रामांत सेनानीला बोलावून सांगितले की मी उत्काचेलला जातो आहे,
इकडचा सर्व भार सेनानायक कपिल यांच्यावर सोंपवला आहे. तीन योजनांचा पत्ता
गांठून घोडे थकले होते; म्हणून आम्ही पाटलि-ग्रामांत थोडी विश्रांती घेतली.
नंतर नावांच्या पुलावरून हळूहळू जाऊन उत्काचेलला पोचलों. बरोबर आलेल्या
स्वारांनी परत जाण्याची परवानगी मागितली. त्यांना जायला सांगून मी सेना-
पतीच्या सहाय्यक सेनानीकडून आलेल्या नवीन कांहीं सूचना बगैरे बद्दल वाटाघाट
केली व मग झोंपी गेलों.

(२१)

तह

सकाळीं उठलों तों गण-पतीचें पत्र घेऊन आलेला दूत माझी वाट पहात आहे असें कळलें. मी पत्र घेऊन वाचले. गण-पतीनीं विजयाबद्दल मला धन्यवाद दिले होते व जोंपर्यंत गण कुणाला सेनापति म्हणून निवडून देत नाही तोंपर्यंत, सेनापतीचे काम संभाळण्याबद्दल आदेश दिला होता. मी आदेश-पालनाची स्वीकृती देऊन दूताला परत पाठवलों.

उत्कांचलकडे टोळ्यां टोळ्यांनीं युद्धकैदी येत होते. त्यांची खानगी सरहद्दी-पासून पुष्कळ आंत असलेल्या प्रांतांत केली जात होती. जखमी लोकांची व्यवस्था पाहून मला आनंद वाटला. मी तो आचार्य अग्निवेश यांना बोलून दाखवला तेव्हा ते म्हणाले—

“व्यवस्था दिवसें दिवस सुधारत गेली. शेवटी कामच कामाला शिकवितं. आम्हांला इतक्या जखमी लोकांची चिकित्सा एकाच वेळीं करायची कधीं वेळच आली नव्हती. पण आमच्या पुढें जसजशा अडचणी येत गेल्या तसतसे त्यांतून सुटायचे मार्ग सांपडत गेले. आम्ही वेगवेगळ्या जखमींना वेगवेगळ्या जागी ठेवलं आहे. ज्यांच्या जखमा भयंकर स्वरूपाच्या आहेत त्या सर्वांना एकत्र ठेवलं आहे.”

मी मथेंच बोलणें थांबवून म्हटले—

“अन् आपली स्त्रीसेना कसं काय काम करते ?”

अग्निवेश—“लिच्छवियांनी व अलिच्छवियांनी या सर्वच स्त्रियांच्या अंगीं अवर्णनीय उत्साह संचारला आहे. त्या तर पुरुषांची बरोबरी करताहेत. त्यांची नायिका भामा हिच्याबद्दल तर कांही विचारूंच नका. तिचा हुकूम म्हणजे जणू लिच्छवि-सेना-पतीची आज्ञाच.”

मी—“तिचा हुकूम अशा रीतीनं मानला जातो असं का आपलं म्हणणं ?”

अग्निवेश—“होय तसंच.”

मी—“भामा आहे कुठं ?”

अग्निवेश—“ पहिल्या दिवशीं तेवढी इथं राहिली. नाही तर तिचा मुकाम आपला कायमचा पलिकडच्या तीरावर. मधून मधून कधीतरी ती इकडे येऊनहि जाते. आज सकाळींच येऊन ती रोग्यांना पाहून गेली. ”

मी—“ जर भेटली तर सांगा मी इथंच आहे म्हणून. ”

अग्निवेश—“ अन् सेनापति ! या युद्धानं आम्हां वज्जीनिवासी लोकांत एका नव्या जीवनाचा संचार केला आहे. बुढे-बुढिया सुद्धा यांत कुठल्या ना कुठल्या तऱ्हेनं मदत करूं इच्छितात. कमीत कमी माझ्या माणविकेकडून तरुणी अशी आशा मी केली नव्हती. तिचा सारा जन्म मला हुकूम सोडून तंग करण्यांतच गेलाय. ”

मी—“ तंग करण्यांत ? ”

अग्निवेश—“ होय फारच. ती पहिलेपणीं गरोदर होती त्यावेळीं तर तिनं माझा जीव खाल्ला. ती म्हणे—‘ एक माकड आणा, माझा बाळ खेळेल त्याच्याशी. ’ ”

मी—“ जिवंत माकड ? ”

अग्निवेश—“ नाही, खेळांतलं लांकडी माकड. माकड आणल्यावर मी म्हणाली. ‘ आतां तें लाखेच्या रंगानं रंगवून आणा. ’ नंतर म्हणाली—‘ शूर शिपाई आणा, त्याच्याशी माझा बाळ खेळेल. ’ ”

मी—“ आचार्य, अन् तुम्ही सर्व खेळणीं आणीत गेलांत ? ”

अग्निवेश—“ मग काय करणार सेनापति ! माणविका तरुणी होती, तिच्या रागाचं भय वाटे मला. मुलाला खेळणीं हवीत म्हणून खेळणीं घेऊन एक संबंध घर भरून ठेवलं. ”

मी—“ एक संबंध घर ? ”

अग्निवेश—“ होय तर अन् पुढं काय झालं ठाऊक आहे ? मुलगी झाली मुलगी ! ”

मी—“ मग खेळण्यांचं काय केलंत ? ”

अग्निवेश—“ पुढें मुलगा होईल या आशेनं ठेवून दिली. त्यानंतर तिच्या पांच खेपा झाल्या, पण पांची मुलीच. माझी माणविका कशी होती याचा हा एक नमुना आहे. देहाची हालचाल तिला पसंत नव्हती. माझ्या जवळ दास-दासी व नोकरचाकर पुष्कळ आहेत, म्हणून कांही विशेष हरकत नाही; नाही तर माणविकेनं मला जिवंत राहूं दिलं नसतं. परंतु तिनं जेव्हां तुझी आई मल्लिका देवी हिला कांच्या मारून जखमी लोकांच्या मलमपट्ट्या बांधतांना, बिछाने घालतांना, दूध प्यायला देतांना पाहिलं, तेव्हां मात्र तिच्यांत एकदम बदल झाला. ”

मी—“ माझी आई कांच्या मारते ? ”

अग्निवेश—“ होय, अन् माणावेकासुद्धां वज्जीभूमीतील स्त्रियांमधें अगदीं नवीन असं परिवर्तन झालं आहे म्हणून मी अगोदरच नाहीं का सांगितलं ? अन् ज्या प्रकारचे जखमी झालेले आमच्याकडे येतात त्यांना पाहून गजगतीने चालणं कोणालाहि खरोखरच शक्य होणार नाही. अन् कांच्या मारला नाहीं तर स्त्रियांच्या अन्तरवासकांत पाय अडकायची धास्ती कायमचीच राहते.”

मी—“ आचार्य ! आई आहे कुठं हल्लीं ? ”

अग्निवेश—“ अजून ती आली नाही. पण येईलच इतक्यांत. माझी माणविका व देवी मल्लिका या बाल-मैत्रिणी आहेत. तिला ठाऊक असेल मल्लिका कुठं राहिली आहे ते. ”

मी—“ आचार्य ! मग आईला व भामालाही सांगा कीं मी दोनप्रहरीं इथं येईन. ”

अग्निवेश—“ अन् आमच्या गांधारी सूनवाईला सुद्धां ? ”

मी—“ हो. ”

अग्निवेश—“ माझ्या माणविकेला तिचं फार कौतुक आहे. माणविका म्हणते, ‘ मैत्रिणीची सून म्हणजे माझीच सून. ’ पण भामा व गांधारी याचं दर्शन इकडे फार क्वचित होतं. ”

मी—“ काम पुष्कळ असेल ? ”

अग्निवेश—“ सेनापति, कामाचं कांहीं विचारूं नका. जखमी लोकांची नुसतीं रीघ लागलेली असते. मी आपल्या वैद्य शिष्यांना पैलतीरावर पाठवलं आहे. मला तिकडे जायला वेळच मिळत नाही. रणक्षेत्र किती दूर आहे याचा देखील मला पत्ता नाही. परंतु जखमा अगदीं ताज्या असतांनाच जखमी आमच्यापर्यंत येऊन पोचतात. ”

मी—“ आचार्य ! रणक्षेत्र दुसऱ्याच दिवशीं इथून तीन योजनांच्या पलीकडे गेलं. ”

अग्निवेश—“ तर मग आमच्या मुली जखमी लोकांना घेऊन दौडत येत असतील. ”

मी—“ रणक्षेत्रांतून तर दौडत यायलाच हवं. शिवाय रथ व डोल्या यांचीहि व्यवस्था आहेच. तरीहि मी पाहतो आहे, लिच्छवियानींना ना दिवस, ना रात्र, ना ऊन, ना तहान. बाणांच्या वर्षावांत देखील उडी घालायला त्या मार्गं पुढं पाहात नाहीत. एकहि जखमी सैनिकाला थोडा वेळ सुद्धां रणक्षेत्रांत राहूं देणं आवडत नाही त्यांना. ”

अग्निवेश—“ सेनापति ! म्हणूनच तर मी सांगत होतो की नुकत्याच झालेल्या जखमा अगदी ताज्या असतांनाच जखमी आमच्यापर्यंत येतात. जखम जितकी ताजी असते तितकी ती बरी व्हायची जास्त आशा असते. ”

मी—“ बरं तर आचार्य ! आईला सांगा दुपारी मी येईन म्हणून. ”

अग्निवेश—“ सेनापति ! अन् माणविकेलाहि सांगेन. ती पण तुम्हांला बघाय-साठी फार उत्सुक आहे. ”

मी ‘बरं’ म्हणून निघालों. पुन्हां एकदां मला त्या नालागिरि इत्तीची आठवण आली. त्याच्या मस्तकावर जणू पलंगावरच चढल्याप्रमाणे सहजतेने चढ-लेल्या त्या तरुणाची आठवण आली मला. त्याच्याशी मी एक शब्दहि बोललों नाही म्हणून मला राहून राहून वाईट वाटू लागले.

दोन प्रहरी जेवण होण्याच्या अगोदर मी पुन्हां अग्निवेशांच्या चिकित्सालयांत आलों. आई जिथे जखमी लोकांची व्यवस्था करीत होती त्या खोलीत वैद्याचार्यांनी मला नेले. त्यावेळी आईचे तोंड दुसरीकडे होतें व तिचा पोशाखहि अगदीच वेगळा होता. त्यामुळे मी तिला ओळखलं नाही. तिच्या डोक्याला पुरुषी पगडी होती. अंगांत अंगरखा व खाली दुहेरी काच्या मारलेले धोतर असा तिचा वेष होता. आचार्यांनी हांक मारली तेव्हां तिची नजर माझ्याकडे वळली. आईने जवळ येऊन मला जणू कडेवर ध्यायचा आविर्भाव केला. तिच्या लेखी मी अजूनहि बाळच होतो. मग ती माझ्या कपाळाची, केसाची, भिबयांची सारखी चुंबनेच घेत राहिली. मी म्हणालो—

“ आई ! तूहि भामाच्या सेनेत भरती झालीस ? ”

आई—“ अन् रोहिणीच्याहि. या मुली लिच्छवि-स्त्रीसेनेच्या गोष्टी बोलत होत्या त्यावेळी सुरवातीला मी तिकडे विशेष लक्ष दिलं नाही. पण मग जेव्हां त्या गंभीर-पणानं खूप मेहनत घेऊन साऱ्या गोष्टी शिकताहेत असं मला दिसलं तेव्हां मला वाटलं की ही कांहीं गंमत नव्हे. अन् शिवाय ज्याच्या घरावर नंगी तलवार लटकत आहे, त्यांना जास्त विचार करायला वेळ तरी कुठं असतो ? ” याच वेळी तिच्या परिचयतली अशी आणखी एक समवयस्क स्त्री आलेली पाहून तिचा हात धरून आई म्हणाली—“ ही माझी मैत्रिण सूर्या; आचार्य अग्निवेश याची पत्नी. ”

अग्निवेश—“ होय सेनापति ! हीच माझी माणविका. ”

ब्राह्मणीने माझ्या नत मस्तकाचे चुंबन घेऊन म्हटलं—“अन् ब्राह्मण ! तुम्ही ती माकडाची गोष्ट सांगितली की नाही ? ”

अग्निवेश हात जोडून म्हणाले—“ भवती ! रागावूं नकोस. हे आपले सेनापति आहेत. ”

ब्राह्मणी—“सेनापति तर आहेच. अन् माझी बाल-मैत्रीण मल्लिका हिचा पुत्र असल्यामुळे हा माझाहि पुत्रच आहे. होय की नाही बा-सेनापति ? ”

मी—“नाहीं आचार्याणी, मला बाळच म्हणा. मी लहाणपणीं तुमच्या मांडीवर खेळलेलो आहे. ”

ब्राह्मणी—“अन् बाळ ! मी तुला अंगावर पाजलंय देखील. हो की नाही ग मल्लिका ? ”

आई—“होय सखी ! त्या वेळीं उमा व सिंह यांच्यांत आपण भेद थोडाच मानीत होतो ! ”

ब्राह्मणी—“काय फरक हा ? वैशालींत मी याला जातांना दुरून पाहिलं होतं. परंतु नांव ऐकूनहि चेहरा पाहिल्यावर माझा विश्वासच बसेना. ”

आई—“बाई ग ! तूं या बारा वर्षांत सिहाला कुठं पाहिलंस ? तूं तर आचार्या-बरोबर वाराणशीला गेली होतीस. ”

ब्राह्मणी—“होय, त्यावेळीं ब्राह्मणांना वाटलं की आपण वैशाली सोडून एखाद्या राजधानीला गेलों तर आपल्याला मान्यता मिळेल, जीवक कौमारभृत्य यांच्या सारखा गौरव होईल आपला. वाराणशींत मान्यता मिळाली हे खरं. पण सखि ! मला मात्र तिथं परमुलुखच वाटत होता. ”

अग्निवेश—“अन् सेनापति ! माणविकेनं इकडे यायसाठीं माझ्यामागे सारखा लकडा लावला ! ”

मी—“मग त्यांत तिनं वाईट काय केलं आचार्य ? ”

अग्निवेश—“हो; वाईट नाही केलं; आपली जन्मभूमि कोणाला आवडत नाही ? ”

मी—“अन् आचार्य ! काकी सुकुला पण तुमच्याच चिकित्सालयांत काम करते आहे असं ऐकलं मी. ”

अग्निवेश—“पहिल्या दिवशीं तेवढी इथं होती. नंतर ती भामाबरोबर पलीकडच्या किनाऱ्यावरील रुग्णालयांत काम करायला गेली. ”

मी—“अन् भामाचा तर पत्ताच नाही आचार्य ? ”

अग्निवेश—“नाहीं आली अजून. अन् आज जखमी लोक तर थोडेसेच आहेत. ”

मी—“आतां जास्ती येणारच नाहीत ! ”

आई—“येणार नाहीत बाळ ? ”

मी—“होय आई. मगधांचा पूर्ण पराभव झाला. काल पासूनच आपले सैनिक पांगापांग झालेल्या मागध सेनेचा पाठलाग करीत आहेत. ”

अभिवेश—“ हा विजय स्वतःच्या डोळ्यांनी बघायला सेनापति सुमन हयात नाहीत ही किती दुःखाची गोष्ट आहे ! ”

मी—“ आचार्य ! त्यांनी बघितला ना विजय ! तीच बातमी वैशालीला सांगा-
यसाठी ते उतावळे झाले होते. त्यामुळेच त्याचा अंत झाला. मात्र विजयी सेनेवर
हा दुःसह प्रसंग गुदरला आहे खरा. आपला सेनापति आपलं कौतुक करायला व
आपल्याला प्रोत्साहन द्यायला हजर नाही या गोष्टीचं तिला फार दुःख होतंय. ”

चिकित्सालय पाहिल्यानंतर मी शस्त्रागाराची पाहणी करायला गेलों. तेथे माग-
धांचीं हिसकावून घेतलेलीं हत्यारं जमवलीं जात होती. उपनायक शंतनु या वेळीं
इथं हजर होते. पूल बांधायला सुरवात झाली त्या दिवशीच ते दीर्घवाहपासून खाल-
च्या अंगाकडील गंगा प्रवाहांतल्या नाविकदलाचे नायक झालेले होते. त्यांच्या नावा
शत्रुकडून जिंकून आणलेली युद्धसामुग्री एकत्र करण्यांत गुंतल्या होत्या. आम्ही
परस्परांना आलिंगन दिले व त्यांनीं युद्ध-विजया बद्दल माझें अभिनंदन केलें. मी
म्हटलें—“ या विजयांत तक्षशिलेचा फार मोठा वाटा आहे. ”

शंतनु—“ तक्षशिलेला आपली बहिण वैशाली हिची थोडीशी सेवा करायची
संधी मिळाली हें पाहून मला आनंद वाटतो. ”

मी—“ अशी तशी सेवा नाही ! आपली सेवा चिरस्मरणीय राहिल. आपण
संघटित केलेल्या आरमारांत पहिल्याच हल्ल्यांत शत्रूचा दम जो उखाडला, तो
त्याला पुन्हां कांहीं सांवरतां आला नाही. अन् आज मित्र कपिल हे नदीपलीकडील
सगळ्या युद्धाचें संचालन करीत आहेत अगर करीत होते. कारण युद्ध आतां जवळ
जवळ संपल्यासारखंच आहे. मगध राजानें स्वतःच्या तोंडानें पराभव कबूल करायला
हवाय आम्हांला. ”

मुक्कामी पोचल्यावर पुन्हां आलेल्या सूचना ऐकणें व नव्या आज्ञा करणें यांत
गुंतलों. दिवस थोडा राहिला असतांना कपिल कडून संदेश आला—“ शत्रु युद्ध बंद
करावें म्हणत आहे. ” मी उत्तर पाठवलों की पाठलाग बंद करावा, बाकीच्या सूचना
उद्यां पाठवा. त्याच वेळीं मी घोड्यावरून वैशालीकडे रवाना झालों. थकलेल्या
घोड्यांना वाटेंत टप्प्याटप्प्यांवर सोडून देत सूर्यास्तानंतर थोड्या वेळानें वैशालीला
पोचलों. गण-पति सुनंदांची आज कित्येक महिन्यांनीं भेट झाली. ते मोठ्या उत्सा-
हानें मला भेटले. त्यांनीं मला अनेकवार धन्यवाद दिले. नंतर मी कपिलकडून
आलेली सूचना त्यांना सादर केली. त्यांनीं त्याच वेळीं अमात्य-परिषद बोलावली.

प्रश्न असा होता : युद्ध बंद करावें कीं नाही, बंद केलें तर कोणत्या अटीवर.
महानाम अमात्यांचे म्हणणें होतें—

“ आम्ही मागधांचे कित्येक हल्ले आतां पर्यंत सहन केले आहेत. त्यांच्या बरोबर केलेला कुठलाहि तह कायमचा होत नाही. तह करायचा म्हणजे मगधांना पुन्हां तयारी करून आक्रमण करायला आम्ही अवसर मात्र देतो. म्हणून मला वाटतं, या वेळीं आपण हीं नेहमीचीं भांडणं कायमचीं मिटवून टाकावीत. ”

गण-पति—“ म्हणजे मगधराज्यच खतम् करावं ? ”

महानाम—“ होय. ”

गण-पति—“ म्हणजे पाठा, मगध, उत्तर-अंग, दक्षिण-अंग या सर्वांना वज्जीभूमीत सामील करायचं असंच ना ? ”

महानाम—“ अर्थातच ! कां नाही ? ”

गण-पति—“ मग आपलं हे शासन गणशासन होणार का राज-शासन ? ”

महानाम—“ गणशासन. जसं वज्जी भूमीत आहे तसंच. ”

गण-पति—“ वज्जी भूमीत लिच्छवींचीच संख्या फार मोठी आहे, व त्यांनी इथल्या शासनाला गणशासनाचं रूप दिलं आहे. पण मगध किंवा अंग यात लिच्छवि प्रजा नाही. ”

महानाम—“ अलिच्छवि प्रजेवर इथं जसं आपण शासन करतो तसंच तिथं करूं. ”

गण-पति—“ आमच्या सेनापतीनी तक्षशिला, उत्तरापथ [पंजाब] येथील गणांसंबंधीचे आपले विचार प्रकट करावेत. ”

मी—“ भन्ते गण-पति ! मी एक शिपाई आहे. म्हणून राजनीतीविषयी-विशेषतः गणतंत्राच्या राजनीतीविषयी-मी जे विचार प्रकट करीन ते एखाद्या राजनीतिज्ञाचे नसून एका योद्ध्याचे आहेत हें आपण लक्षात ठेवा. उत्तरापथाकडील गंधारसारख्या गणांतून दासप्रथा नाही. तिथं वर्णभेदाचा हा प्रश्नच उद्भवत नाही. कारण तिथं सगळेच आर्य आहेत. अन् थोडीशी कुटुंबं सोडली तर बाकी सर्व गंधारच आहेत. यामुळं तिथं गण जास्त शुद्ध स्वरूपांत आहे. गंधारवासी मंडळीत जो आपसातला बंधुभाव दिसतो तो इथंही नाही दिसत. माझ्या मते तक्षशिलेची [गंधार] गण-प्रणाली आपण आदर्श म्हणून मानायला हरकत नाही. आपल्याकडे दास-प्रथाहि आहे; आर्याशिवाय भिन्न प्रजाहि पुष्कळ आहे. अन् अलिच्छवि आगंतुकांची संख्याहि फार आहे. याचा परिणाम अलिच्छवि प्रजेला आपली शासन-पद्धति कठोर नसूनहि गण-शासना सारखी नाही. कारण आमचं शासन अगर आमचे ठराव यांवर दडपण आणायचं कांहीच साधन अलिच्छवि प्रजेजवळ नाही. यामुळं वज्जीभूमीत लिच्छवि प्रजा स्वतः राहात असूनहि आपल्याला आदर्श शासन चालवायच्या मार्गात फार अडचणी आहेत. याचाच एक परिणाम असा झाला आहे की लिच्छवींमध्ये कांही श्रीमंत व कांही गरीब अशी कुटुंबे आहेत. लोकांना आपल्या

धनाच्या अनुरोधानं गणामध्ये प्रभुता गाजवार्वाशी वाटते. त्यामुळं गरीब लिच्छवि श्रीमंत लिच्छवींपासून दुरावताहेत.

“वजीभूमीत जर ही गोष्ट आहे तर आपण अंग, मगध यां सारख्या अलिच्छवि देशांना आपल्यांत सामील केलं तर त्याचा प्रभाव गण-प्रणालीवर आणखी अधिकच पडेल. आपण इथून कुणाला तरी राजाची पदवी देऊन मगधादिकांवर राज्य करायला पाठवणार नाही. पण दुसरं कसलं तरी नांव देऊन एखादा शासक तर जरूर पाठवूच. मग तिथं तो शासक मन मानेल तसा कारभार करायला लागला तर त्याला अडवायला तिथं लिच्छवि गण असणार नाही. एकाच लिच्छवीला तिथं आपण शासक म्हणून जास्त दिवस ठेवला तर तिथं दुसरा मगध-राजा तयार होईल हें लक्षांत असूं धा. तो संपत्तीबरोबर प्रभुत्वाचाहि संचय करील. तिथून त्याला काढून टाकायचं म्हणाल तर ते त्याला पसंत पडणार नाही. यामुळं पुढं एखादे वेळीं मोठ्या कुरापतीचा हा पाया होऊन राहील.”

महानाम—“अन् समजा, आपण कोणाला जास्त मुदतीकरितां न पाठवता तीन वर्षांकरता पाठवावं असं ठरलं तर ?”

मी—“तीन वर्ष सुद्धा जास्तच होतात. एखादा हुशार मनुष्य तेवढ्या काळांत आपलं बस्तान बसवूं शकतो. अंग-मगधामधील प्रभुताशाली व्यक्तींचा कट रचून व त्यांत प्रवासी लिच्छवीपैकी काही फितुरांना सामील करून घेऊन तो बंड उभारूं शकतो.”

महानाम—“अन् एकच वर्षांकरतां पाठवला तर ?”

मी—“तर त्याला त्या देशाचे रीति-रिवाज, तेथील राजनैतिक व दुसऱ्या इतर व्यवस्था, परिस्थिती वगैरे समजून घ्यायला तेवढा वेळ पुरणार नाही.”

महानाम—“सेनापति ! अंग मगधाना आपल्या गणांत सामील करून घेतलं तर आपल्या गण-शासन-प्रणालीला फारच मोठा धक्का बसेल असं का आपलं मत आहे ?”

मी—“होय; पश्चिमेकडील गणांच्या अनुभवावरून आपल्याला हें स्पष्ट दिसत आहे.”

महानाम—“पण मगधांशीं आपल्या प्रत्येक पिढीला कांहीं वर्षांनीं जी ही लढाई करावी लागते ती थांबवायला उपाय काय ?”

मी—“मन्ते अमाम्य ! एवढ्यानंच भागत नाही. याहून फार मोठ संकट आहे. अजून पर्यंत जीत आपलीच आहे. पण त्यामुळं मगधांच्या शासनाचं अस्तित्व कांहीं संकटांत सांपडलेंलं नाही. पण जर का एकदां हि मगधांचा विजय झाला तर ते आमच्या गण-प्रणालीचा कायमचा नाश करतील. आपल्या इथं अलिच्छवि प्रजा पुष्कळ आहे. त्यांना

गम-शासनांत अधिकार नाही. ते आपणां सर्वांशीं समदृष्टीनं वागायचा बहाणां करून लिच्छवींचे व अलिच्छवींचे [राजनैतिक] अधिकार सारख्या दर्जाचे - म्हणजेच शेघांना समान रूपेण परतंत्र - करून ठेवतील. ”

महानाम—“ होय सेनापति ! आपण बरोबर सांगितलंत. आमच्या प्रत्येक वेजयानं त्यांच्या कैसाला थोडासा धक्का लागतो; पण त्यांच्या एका विजयांतच आमच्या गण-प्रणालीचा सर्वनाश होईल. अशा सर्वनाशकारी शत्रूला जिवंत राखणं हें काय बुद्धिवानाचं काम म्हणायचं ? ”

मी—“ मी आपल्याशीं सहमत आहे. पण बिबिसारला दूर करून दुसऱ्या लिच्छवि बिबिसारला येऊं देण्यानं संकट आणखी वाढतं. बिबिसार हा फक्त बिबिसारच होता, लिच्छवि बिबिसार हा अंग-मगधचा स्वामी तर होईलच; अन् शिवाय तो लिच्छवींचाहि असणारच. त्याचा परिणाम असा होणार की तो आम्हां लिच्छवींमध्ये फूट पाडण्यांत यशस्वी होईल. श्रेणिक बिबिसारशी लढायसाठीं सर्व लिच्छवि सहमत होते. तशी या नव्या लिच्छवि बिबिसारशी लढायच्या बाबतीत एकी राहणार नाही. अन् त्या परिस्थितीत लिच्छवि गणावरील संकट कमी होणार नोंही. पहिला प्रश्न हा आहे की आपल्या शत्रूला दूर करण्या करतां आपण लिच्छवि संघाची एकी नष्ट करायला तयार व्हावं की काय ? ”

महानाम—“ मला वाटतं दुध-पितं लिच्छवि मूल देखील हे पसंत करणार नाही. ”

मी—“ मग असा प्रश्न आहे की आपल्या एकीचं नुकसान होऊं न देतां आपण आपल्या शत्रूचं अस्तित्व कसं नष्ट करायचं ? ”

महानाम—“ होय, यातूनच आपल्याला काहीं तरी मार्ग काढायचा आहे. सेनापति ! यावर आपल्याला काहीं मार्ग सुचतो आहे ? ”

मी—“ भन्ते महानाम ! आपल्याला शत्रूचं अस्तित्व कायमचं नाहीसं करायचं असेल, तर मी या बाबतीत अगदी सपशेल अंधारातच चांचपडतोय बघा. पण त्यांतहि आपल्याला आशा ठेवायला थोडशी जागा आहे. मात्र तो रस्ताहि संदेह-रहित नाही. ”

गण-पति—“ सेनापति ! तो कोणता ? ”

मी—“ अंग व मगध या देशांच्या प्रजाना त्यांची स्वतंत्रता परत दिली तर. ”

महानाम—“ बिबिसारच्या सेनेचा पराभव केल्यावर आपल्याला ही गोष्ट सहज करतां येईल. ”

मी—“ पण अंग व मगध प्रजांना त्या स्वतंत्रतेचा स्वीकार करायची इच्छा होईल का ? ”

महानाम—“ स्वतंत्रता कोणाला नकोशी झाली आहे ! ”

मी—“ याचं प्रत्यंतर आपल्या परिवारांतल्या एखाद्या जुन्या आवडत्या गुलामाला मुक्त केल्यानं आपल्याला येईल. ”

महानाम—“ तो अदास होणं पसंत करणार नाही असं का आपल्याला वाटतं ? ”

मी—“ कारण स्वतंत्रता ही आपल्या बरोबर पुष्कळशा जबाबदाऱ्या, विंता स्वार्थत्याग, इतकंच काय पण स्वेच्छेनं प्राणत्यागहि करणं, इतक्या गोष्टी आमच्या पुढं उपस्थित करते. अन् हे गुण चिरदासानी बहुतेक घालविलेले असतात. ”

महानाम—“ म्हणजे जी प्रजा एकदां गुलाम झाली ती कायमची गुलाम राहील असं का आपल्याला वाटतं ? ”

मी—“ बहुतेक असं असतं असं मी म्हणालों. प्रजेला स्वातंत्र्य परत देण्याचा अर्थ तिचं एक गणतंत्र स्थापन करणं. मगध-गण, अंग-गण असे गण कायम करायचे. ”

महानाम—“ उदीचीमध्ये [पंजाब] आहे त्याप्रमाणं पूर्वकडेहि आपण गणांचं संख्या वाढवावी ही कल्पना खरोखरच चांगली आहे. ”

मी—“ असं करण्यानं कधी कधी युद्धं होतील खरी, पण आपल्या गण-प्रणालीला धोका राहणार नाही. गणाचा घातक शत्रू राजतंत्र आहे. ”

महानाम—“ अगदीं बरोबर. ”

मी—“ बरोबर खरं, पण बोलतां आलं तरी करणं तितकं सोपं नाही. कारण करण्यापेक्षां बोलणं नेहमीच सोपं असतं. ”

महानाम—“ म्हणजे आम्ही अंग-मगध यांना त्यांची स्वतंत्रता परत देऊ शकत नाही ? ”

मी—“ ती स्वतंत्रता एखाद्या मगधराजाला किंवा अंग राजाला देणं सोपं आहे. ”

महानाम—“ नाही, आम्ही प्रजेला ती परत देणार. ”

मी—“ म्हणजेच मगध-गण अंग-गण स्थापायचे ? ”

महानाम—“ होय. ”

मी—“ मग त्या करतां लिच्छवींच्या प्रमाणं एका रक्तांनीं संबद्ध अशी आर्य गोऱ्या वर्णाची, एखादी मोठी मगध जात, अंग-जात, तयार व्हायला पाहिजे. ”

महानाम—“ मग तशी जातच नाही कीं काय ? ”

मी—“ मगध क्षत्रिय-जात मिळेल, मगध ब्राम्हण-जात मिळेल, मगध-शिल्पी मगध-चांडाल, मगध-गृहपति मिळतील; परंतु त्या आम्हां लिच्छवीं सारख्या बहुसंख्यांक किंवा एकजातीय जाती नाहीत. ”

महानाम—“त्यांच्यांतल्या आये गौरवणे जाती—ब्राह्मण व क्षत्रिय—एकत्र करून आपण मगध गण कां स्थापू नये ? ”

मी—“ ब्राह्मण याकरता तयार होणार नाहीत. ब्राह्मण ह्मणतात की आपलं काम यज्ञ, पूजा, हे आहे. शासन करणं हें क्षत्रियांचं काम.”

महानाम—“ गणाची स्वतंत्रता व प्रभुता मिळवायसाठी ते आपलं पुरोहितत्व सोडायला तयार होतील.”

मी—“ त्यांच्या तीव्ही वेदांचे सारे मंत्र लुप्त होतील, कोणतंही मूल कुठल्याच मंत्राचं स्मरण करीत नाही अशी स्थिती होईल तेव्हाच ते तयार होतील.”

महानाम—“ असं कां ह्मणून ? ”

मी—“ कारण अष्टक, वामक, वामदेव, जमदग्नी, भृगु, वशिष्ठ, अंगिरा, विश्वामित्र, भरद्वाज इत्यादींनी जे तीन वेद बनवले आहेत, तेच ब्राह्मण क्षत्रिय असे भेद उत्पन्न करायला मुख्यतः कारणीभूत आहेत. उदीचीच्या [पंजाब] आर्यांनी वेद बनवले नाहीत ह्मणून आजही तिथं ब्राम्हण ह्मणजे नांवाचेच ब्राह्मण जरूर मिळतील. कुरु-पंचालमध्ये अष्टक, वामदेव, इत्यादि मिळणार नाहीत - प्राचीवाल्यांनी वेद तयार केले ह्मणून तिकडच्या आर्यलोकामध्ये ब्राम्हण-क्षत्रिय हे भेद जास्तच सापडतात.”

महानाम—“ आझीहि प्राचीवालेच आहोत, मग आमच्यात हे ब्राम्हण-क्षत्रिय भेद कां नाहीत ? ”

मी—“ उत्तरपथा [पंजाब] कडील गण जातीकडे बघून मी असा निष्कर्ष काढला आहे की आर्य किंवा गौरवर्णांचे मूळ पूर्वज कोणत्याही प्रकारचा ब्राह्मण-क्षत्रिय असा भेद मानित नव्हते. गंधार, कम्बोज व उत्तर कुरुंत आज देखील तशीच प्रथा आहे. आगंतुक अलिच्छवि आर्य सोडले तर आम्हां लिच्छवीमध्येहि अशीच प्रथा आहे. हत्यारं चालवणं व शासन करणं यात समानता असल्यामुळ बाहेरचे लोक आम्हांला लिच्छवि क्षत्रिय म्हणतात. ते क्षत्रिय म्हणतात त्याअर्थी त्यांच्या मनांत ब्राह्मणाचा विचारहि येतोच. अर्थात् ब्राह्मण म्हणजे श्रेष्ठ पुरोहित जात. क्षत्रिय म्हणजे तिच्या खालची शासक थोड्यांची जात. आपण त्याच्या या विचारांशी सहमत आहांत ? ”

महानाम—“ छेः, मुळीच नाही ! ब्राह्मणाना आम्ही आपल्या बरोबरीचे समजत नाही. जिथं रक्ताच्या शुद्धतेचा व वर्णाचा संबंध आहे तिथं ते आमच्याहून खाली आहेत. म्हणून ब्राह्मण कुमारी किंवा कुमार यांना लिच्छवि कुमार किंवा कुमारी यांच्या संततीच्या बरोबरीचा दर्जा किंवा लिच्छवि-अभिषेक द्यायला आम्ही तयार नाही. लिच्छवि कन्येपासून आपल्याला झालेली संतति ब्राह्मण आपल्यांत

सामील करून घेतात, तिला यज्ञ, भोजन इत्यादींमध्ये समान अधिकार देतात. त्याच बरोबर आपल्या कन्येला लिच्छवि जांवयापासून झालेल्या पुत्रालाहि ते आपली नाना गोत्रं व वंश यांच्यांत सामील करून घेतात. ”

मी—“ म्हणजे यावरून आमचे ब्राह्मण शेजारी ज्या अर्थानं आम्हांला क्षत्रिय म्हणतात तसे आम्ही नाही. वस्तुतः कुरु, पांचाल इत्यादि देशांतील आर्यांमध्ये ब्राह्मण क्षत्रिय आदि भेद झाले तिथं आमच्या गण-जातींनी या भेदाचा स्वीकार केला नाही. आम्ही पूर्वी सारखेच आर्य जन [जाति] राहिलो. आम्ही कुरु पांचालां-सारखे राजतंत्र स्थापन केलं नाही. तर आपल्या पुरातन आर्य पूर्वजांप्रमाणं आपलं गण-शासनच कायम ठेवलं. लिच्छवि ब्राह्मण आहेत की क्षत्रिय असा पुढं कदाचित वाद उत्पन्न होईल. दुसऱ्यांच्या सांगण्यावरून आम्हीहि स्वतःला क्षत्रिय म्हणवतो पण ते शस्त्रधारी शासक या अर्थानं; ब्राह्मणा पेक्षा खालच्या दर्जाचा एक वर्ण या अर्थानं नव्हे. वस्तुतः आम्ही ब्राह्मण ऋषींनी बनवलेल्या वर्णव्यवस्थेत अजून पर्यंत सामिलहि झालो नाही. इतकं सर्व सांगण्याचा मतलब एवढाच की गण स्थापन करायला ज्या प्रकारची एक जाति, एक परंपरा लागते, ती अंग-मगध यांच्यांत नाही. तिथले क्षत्रिय, ब्राह्मण अगर गृहपति वैश्य हे लिच्छवी प्रमाणं एका जातीचे नाहीत. ”

महानाम—“ त्यांच्यांतल्या क्षत्रियांनाच गण-जाति कां मानूं नये ? ”

मी—“ क्षत्रियांना—अर्थात् मगध क्षत्रियांना—गण-परंपरेची आठवण सुद्धा नाही. ते स्वतःला एखाद्या पूर्वज राजाचे वंशज म्हणवतात. ते स्वतः एखाद्या सर-दाराला किंवा योद्ध्याला आपला मुख्य मानतात. ते गणाचं पुढारीपण मानीतच नाहीत. मग त्यांना गण-प्रणाली बद्दल आपुलकी कशी वाटणार ? ”

गण-पति—“ होय सेनापति ! मलाहि असंच वाटतं की बिंबिसारच्या वंशाचा उच्छेद करून मगधाचं शासन मगध क्षत्रिय जातीला दिल्यानं तिथं गणाची स्थापना होणार नाही. लिच्छवि आज जी गण-स्वतंत्रता भोगत आहेत ती नुसतं क्षत्रिय म्हणवून घेतल्यानं मगध क्षत्रियांना मिळाली असं म्हणतां येणार नाही. ते राजाच्या हुकुमाचे ताबेदार मात्र राहिले आहेत. आणखी एक गोष्ट आहे; दासता—परतंत्रता—ही मगधच्या सर्व जाती नाइलाजानं समानतेनं भोगत होत्या परंतु गण-स्वतंत्रता समानतेनं भोगायच्या बाबतीत त्या सहमत होणार नाहीत. म्हणून त्यांतल्या कांहीं जातींना एकत्र करून मगध-गण किंवा अंग-गण तयार करणं शक्य नाही. वस्तुतः जिथं जातींची इतकी खिचडी आहे तिथं गण-स्थापना करणं आपल्या मनांतहि आणून चालणार नाही. ”

मी—“ म्हणूनच मी पहिल्यानेच सांगितलं की तिथं लिच्छवि गणांचं शासन कायम करणं हें लिच्छवींच्या एकीला जबरदस्त धातक अतएव गणालाहि धातक होईल. ”

इतर अमात्यांनीहि या विषयावर आपले विचार प्रगट केले व ते माझ्या मताशीच सहमत होते. महानाम यांचा पुन्हां असा आग्रह होताच की बिबिसारचा राजवंश तरी कमीत कमी नष्ट करावा. यावर मी म्हणालों—

“ भन्ते महानाम ! आतां आपण जो प्रश्न उपस्थित केला आहे, त्याचा माझ्या स्वतःच्या विषयाशी—युद्ध व सैनिक ज्ञानाशी—संबंध असल्यामुळं मला जरा जास्त अधिकारानं बोलतां येईल. परंतु त्याच्या अगोदर मी हे सांगूं इच्छितों की मनुष्य-शरीराप्रमाणंच राजवंशालाहि तारुण्य व म्हातारपण असतं. तारुण्य जास्त धोक्याचं व म्हातारपण कमी धोक्याचं असतं. बिबिसारचा राजवंश तारुण्याच्या पलीकडे गेला आहे. कोणताहि राजवंश आपलं तारुण्य तीन-चार पिढ्यांपेक्षा जास्त काळ टिकवूं शकत नाही. नंतर त्याला म्हातारपण येतं. त्याला नष्ट करून नवा राजवंश आपलं तारुण्य घेऊन येतो. आपण आपल्या हातांनी मगध देशाला एक नवा तरुण राजवंश येववा अशी आपली इच्छा आहे काय ? ”

गण-पति—“ ही विचार करण्यासारखी गोष्ट आहे खरी. आपण लांडग्याच्या तोंडांतून सुटून सिंहाच्या गुहेत शिरायची खटपट करता कामा नये. ”

मी—“ आणि शिवाय एक योद्धा या नात्यानं विचार केला असतां मला असं दिसून येतं की मगध राजवंशाचा पराभव करणं व त्याचा उच्छेद करणं या दोन्ही गोष्टी एकच नव्हेत. पराभव तर आपण केलाच, पण उच्छेद करणं ही फार लांबची गोष्ट आहे. आमच्या सेना गंगा ते राजगृह याच्या दरम्यानच्या अंतरांपैकी अर्धे अंतर तोडून पुढं गेल्या आहेत. आपल्याला हेहि कळलं आहे की नालंदाच्या पुढं मगधांनीं जबर-दस्त मोर्चेबंदी करून ठेवली आहे. ते मोर्चे आपण तोडून टाकूं शकूं ही मला खात्री आहे. पण त्या करतां आपल्याला कित्येक हजार लिच्छवि तरुणांचे बळी द्यावे लागतील. कित्येक महिने वज्जीला आपली सारी कामं बंद ठेवून फक्त युद्धांतच सारी शक्ति खर्च करावी लागेल. कोणीहि लिच्छवींच नव्हे, तर कोणीहि लिच्छवियानी देखील या सर्वस्वत्यागांत मागं हटणार नाहीं असा मला विश्वास वाटतो. ”

सुप्रिय—“ याचं प्रत्यंतर तर लिच्छवियानींनीं आजकाल तत्परता दाखवून प्रत्यक्षच आणून दिलं आहे. ”

मी—“ मग आपल्या सेनेला राजगृहाचा दुर्ग सर करावा लागणारच ? ”

कांहीं अमात्य एकदम उद्गारले —“ राजगृहाचा दुर्ग ? ”

मी—“ होय, कारण राजगृहाचा दुर्ग जोपर्यंत आपण सर करीत नाही तोपर्यंत बिंबिसारच्या राजवंशाचा उच्छेद आपणाला करतां नाही येणार. ”

गण-पति—“ सेनापति ! साऱ्या जंबुद्वीपांत प्रख्यात असलेला राजगृहाचा दुर्भेद्य दुर्ग तुम्ही पाहिला आहे ? ”

मी—“ पाहिला नाही, पण त्याचं सैनिक-महत्त्व मी चांगलं जाणतो. ”

गण-पति—“ सेनापति ! नालन्दाच्या पुढील मोर्चे सर करायला जर कित्येक महिने लागले तर राजगृहाच्या दुर्गावर ताबा मिळवायला कित्येक वर्षे लागतील. ”

मी—“ भन्ते गण-पति ! हें मलाहि ठाऊक आहे. दक्षिणे कडील एक लहानशी गल्ली सोडली तर वैभार, विपुल, पांडव, इत्यादि पांच पहाडांच्या शृंखलांचा घेरा राजगृहभोवती आहे. त्या पहाडांच्या शिखरांवर मोठमोठ्या शिलांचे प्राकार—विशाल दगडांची चिनी भित—अगदी लहानशा बोळाच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत उभे आहेत. या प्राकारांवर ठिकठिकाणी सैनिक बसलेले असतात. तिथल्या एका मगध सैनिकाला मारण्याकरतां कित्येक लिच्छवींना प्राण द्यावे लागतील. बाहेरून वेढा देण्याकरतां एक तर आपल्याजवळ इतकं सैन्यहि नाही अन् असलं तरी बिंबिसारला कित्येक वर्षे राजगृहांत राहून काढतां येतील. या गिरिदुर्गाच्या आवारांत सुमागधो-सारखं विशाल सरोवर आहे. त्याच्या पाण्यावर पिकणारी हजारोंहजार करीष शेती आहे. म्हणून आपण राजगृहाला वेढा देऊन बिंबिसारच्या सैन्याला उपाशीं मारूं शकत नाही. ”

महानाम—“ सेनापति ! अन् आपण आक्रमण केलं तर ? मला सैनिक दृष्टीनं या प्रश्नाची माहिती नाही म्हणून विचारतो. ”

मी—“ अतोनात प्राणहानि होईल. पांची पर्वतांवर बांधलेल्या भिंती फोडायला आपल्याजवळ आतां काहीच साधन नाही. आणि असलं तरी प्रथम तर पायथ्यापासून वर पर्यंत पहाड चढावे लागतील. आणि वरून एखाद्या दरडीच्या अगर झाडाच्या आड बसलेले धनुर्धर आमचं किती नुकसान करतील हें तुमचं तुम्हांला सहज कळू शकेल. पुन्हां प्राकार ओलांडून जातांना दुर्गरक्षकांच्या प्रहारांनीं आपले कित्येक योद्धे मरतील हेंहि लक्षांत घ्या. ”

सुप्रिय—“ इतक्या लिच्छवींचा बळी वैशाली देऊं शकते ? ”

मी—“ द्यायची तयारी पुष्कळ असेल, पण आपल्याजवळ इतके बळीच नाहीत. तीन पिढ्या पूर्वीपासून प्रत्येक लिच्छवियानीं वीस-वीस पुत्रांना जन्म दिला असता तर हें शक्य होतं. ”

महानाम—“ अन् तितक्याच मुलीनाहि. ”

मी—“ होय. हें तर खरंच. नाहीतर दुसऱ्याच पिढीत अ-लिच्छवि कुमारिकांशी विवाह करून पुढची संततीच अ-लिच्छवि झाली असती. म्हणून भन्ते परिषद ! आम्ही राजगृह सर कारायाचा संकल्प केला, तर तें सर करणं तर संदिग्ध आहेच. शिवाय आंधळे, लुले व पांगळे यांच्या जोडीला पंचावन्न साठ वर्षांच्या वरचे म्हातारे व पंधरा वर्षा खालचीं मुलं येवढाच लिच्छवि परिवार शिल्लक राहिल यांत मात्र संदेह नाही. ”

सुप्रिय— “ अन् लिच्छवियांनींच्या बाबतीतहि तीच गत होईल. ”

मी—“ अगदीं तीच गत नाही होणार. कारण लिच्छविबांनींच्या सेनेत चाळीस पंचेचाळीस पेक्षां कमी वयाच्या स्त्रिया पंचवीस हजार पेक्षां जास्त नाहीत. हो, पण युद्धानंतर बरीच मोठी संख्या अशा तरुण स्त्रियांची राहिल की त्यांना लिच्छवि पती मिळण्याची आशा राहणार नाही. ”

महानाम—“ सेनापति ! ही तर फारच वाईट गोष्ट होईल. ”

मी—“होय, कारण आमच्या तरुण लिच्छवियांनी पुरुषसंगाशिवायच आजन्म घरी बसून राहतील अशी अपेक्षा आपण करूंच शकत नाही. मग त्यांचा संबंध अ-लिच्छवि आर्य, दास-कर्मकर यांच्याशी येईल. त्यामुळं लिच्छवि रुधिराची तर हानी होईलच पण लिच्छवि-गणांच्या अस्तित्वालाहि धोका येईल. कारण अगोदर या लिच्छवियांनींची संख्याच आमच्याहून जास्त असणार; अन् या बहुसंख्य लिच्छवियांनीं आपली व आपल्या मुलाबाळांची हीन अवस्था चुपचाप सहन करणार नाहीत. ”

गण-पति—“ आपत्काली आपल्या लिच्छवि धर्मानुसार आपण विवाह बंधन शिथिल करू शकतो. त्या मुळं एक पुरुष वीस स्त्रियांपासून संतति उत्पन्न करू शकतो. पण हा संबंध फक्त संततीपुरताच असावा लागतो. ”

मी—“ होय, गणपति ! पण वीस लिच्छवियांनी एका पुरुषाला पति मानून संतुष्ट राहायला तयार होणार नाहीत. ”

महानाम—“ तर मग सेनापति ! आपल्या मतानं बिंबिसारच्या राजवंशाचा उच्छेद करायला समर्थ होईल इतकी लिच्छवींची संख्याच नाही म्हणायची. ”

मी—“ उच्छेदहि करायचा व त्याच्याच बरोबर लिच्छविगण बळकटहि करायचा. ”

गण-पति—“ तर मग सेनापति ! आपण काय करावं याबद्दल तुमचं मत तरी सांगा ! ”

मी—“ आपली शक्ती अफूट राखून शत्रूसैन्याचं बळ खच्ची करावं व शत्रूची अवस्था अशी करून ठेवावी की जर त्यानं पुन्हां डोकं वर काढलं तर त्या वेळी लिच्छवींची स्थिति चांगली असावी. ”

सुप्रिय—“ लिच्छवींच्या पुढल्या पिढ्यांना शत्रूभयापासून मुक्त करायचा मार्ग आपल्याला ठाऊक नाहीत हे तर आम्हांला मान्यच आहे. ”

मी—‘ बरोबर आहे. आपणच काय, पण कोणतीहि जाति किंबहुना देवतासुद्धा आपल्या सान्या पुढल्या पिढ्यांना दुष्मनाच्या भयापासून मुक्त करू शकणार नाहीत. ”

सुप्रिय—“ बरं, मग ? ”

मी—“ तात्पुरत्या तहाची बोलणी होण्याचे आधी तलवारी म्यान करायसाठी आपण मगध राजाला अशी अट घालावी की आमच्या सरहद्दीच्या नद्यांच्या पैलतीरा पासून चार योजनां पर्यंतच्या हद्दीत शत्रू सेना राहू नये व कायमचा तह होईपर्यंत आम्ही आपल्या सेना तिथेच ठेवाव्यात. ”

यानंतर बराच वेळ आणखीहि बोलणी झाली पण शेवटी परिषदेने माझ्या मताला मान्यता दिली.

त्याच रात्री संस्थागारांत गण-संस्थेची बैठक झाली. गणाने तात्पुरत्या तहाची माझी अट मान्य केली. माझे अभिनंदन करून मला लिच्छवि गणाचा सेनापति म्हणून नियुक्त केले व परिषदेला कायमच्या तहाच्या अटी ठरविण्याचा अधिकार दिला.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी मी उत्काचेलला सेनानायक कपिल याला लिहिले की मगध राजाला ही अट मंजूर असेल तर लढाई थांबवावी व संधिदूतांना माझ्याकडे घेऊन यावे.

राजा बिंबसार आपल्या सेनापतीचा मृत्यू व उपसेनापतीची कैद यांमुळे फारच शोकाकुल व चिंतित झाला होता असे मला मागाहून कळले. या युद्धालाच मुळी तो तयार नव्हता त्यामुळे युद्धाचा हा परिणाम पाहून तो कुमार अजातशत्रू व त्याचे सल्लागार यांच्यावर फारच नाराज झाला. ब्राह्मण वर्षकाराने चलाखी करून राजाची मर्जी आपल्यावरून कमी होऊ दिली नाही माहुत नालागिरीसमवेत माझे पत्र घेऊन तेथे गेला व त्याने लिच्छवि सेनापतीची—मी त्यावेळी उपसेनापति होतो—प्रशंसा केली. त्यावेळी बिंबसारने म्हटले, ‘ अशा लोकांशी लढणं फारच गैर. ’ तात्पुरत्या तहासंबंधांतील आमच्या अटी कुमाराचे चालले असते तर त्याने मान्यच केल्या नसत्या. पण राजाने मान्यता देऊन आपले महामात्य वर्षकार व अमात्य (मंत्री) सुनीथ यांना कायम तहाच्या वाटाघाटी करण्यासाठी नियुक्त केले. सैन्याला युद्ध बंद करून सरहद्दी पासून चार योजनां मार्गे हटण्याची आज्ञा केली. पाटलिप्रायाच्या [पाटणा] युद्ध क्षेत्रांत चार योजनांची अट पुरी करण्याकरता आम्हांला जरी मार्गे हटावे लागले, तरी परंतु दक्षिण सरहद्दीचा अधिकांश भाग व संबंध पूर्व सरहद्दीवर आम्हांला आमच्या सेना चार योजना पुढे नेऊन आपला अधिकार स्थापन करावा लागला. ”

विजयाची वातमी ऐकतांच वज्जीभूमीत ठिकठिकाणीं विजयोत्सव सुरू झाला. उल्काचेलमध्ये मला आपल्या कामांतून वेळ काढून आसपासच्या लिच्छवि महल-कांचे [वृद्धांचे] धन्यवाद घेण्यासाठी बाहेरच्या आंगणांत कित्येक दिवस येर-झारा कराव्या लागल्या. गणानें सात सात दिवसांनीं साऱ्या वज्जीभूमीत विजय-नक्षत्र जाहीर केले. त्या दिवशीं सारी वैशाली तोरणें, व ध्वजा-पनाकांनी सजविण्यांत आली होती. रस्त्यांतून सडे घालून रांगोळ्या काढल्या होत्या. दरवाजांतून पाण्यानें भरलेले कलश ठेवले होते. वैशाली आपल्या विजयी पुत्राचे स्वागत अंतःकरणापासून करूं इच्छित होती. मी युद्धक्षेत्रावरून कित्येक वाहिनींना व सेनानाथकांना बोलाविले. त्यांत पायदळ, घोडेस्वार, रथी, गजारोही होते. शिवाय डाव्या खांद्यावर वल्हे व उजव्या हातांत भाला घेतलेले नौ-सैनिक (खलाशी) होते. त्याचप्रमाणें भामाच्या नेतृत्वाखालीं लिच्छवियांनींची सेना व वैद्यहि होते.

आमच्या सैनिक मिरवणुकीत अग्रभागीं गण-पति, नंतर मी, नंतर हत्ती, मग घोडेस्वार, मग पायदळ, नंतर रथी, मागून नौ-सैनिक, त्यांच्या मागून लिच्छवियांनींची सेना—स्वार व पायदळ दोन्ही—जखमी लोकांच्या पालख्या, नंतर आचार्य अग्निवेश यांच्या नेतृत्वाखाली वैद्य असा अनुक्रम होता. या मिरवणुकींत सामील होण्याकरतां कपिल, अमरू, शंतनु, वैद्य अग्निवेश, व भामा देखील आली होती हें सांगायला नकोच. जखमी लोकांच्या सोईसाठी, आम्ही चिकित्सा-विभागांतील थोड्याच लोकाना मिरवणुकीला बोलावूं शकलों; आणि याच कारणामुळे रोहिणी येऊं शकली नाही असें मला वाटलें. या मिरवणुकीने सूर्योदयाबरोबर वैशालीच्या दक्षिण दारात प्रवेश केला; व शहरांतील सगळ्या मोठमोठ्या रस्त्यातून ती फिरली. शहरांत राहिलेल्या स्त्री-पुरुषांनीं व बाल-वृद्धांनीं रैन्यावर फुलांचा व लवंगांचा वर्षाव केला. वैशालीचे कित्येक पुत्र या युद्धांत मारले गेले होते. पण या विजयानंदांत त्यांच्या आस्रेष्टांना आपल्या साऱ्या शोकाचा विसर पडलेला होता.

रात्री दीपोत्सव होणार होता. परंतु मी, कपिल, अमरू तसेंच इतर कित्येक सेनानी दोन प्रहरीच अगोदर उल्काचेलला व तेथून पाटलिग्रामला परत गेलों.

कायम तहाची काळजी आम्हाला नव्हती, पण मगधांना होती. आम्हीं आतां निश्चित होतों. सगळीकडून बातम्या आल्या कीं शत्रू-सेनेनें तहाच्या अटी अक्षरशः पाळल्या आहेत. वस्तुतः पंचवीस वर्षांपूर्वीच्या युद्धातहि मगधाची इतकी मनुयहानी नव्हती झाली व इतकी जबरदस्त हारहि खावी लागली नव्हती त्यांना.

युद्धांत संलग्न होण्याच्या आधीं तीन महिन्यांपासून मी जेवण-झोंप विसरलों होतों. या मुदतींत रोहिणी माझ्या जवळ फार तर दोन चार दिवस राहिली असेल. परंतु ती माझ्या जवळ नाही अशा तऱ्हेच्या एकांततेचा अनुभव घ्यायला सुद्धा मला

फुरसद नव्हती. आतां ती महान् कार्यसंपन्न झाली होती. या पिढीच्या लिच्छवींच्या बाबतींतील माझ्या कर्तव्याचे पालन मी केले होतें. आतां कामहि थोडें उरलें होतें. त्यामुळे रिकामा होतांच मला रोहिणीची आठवण होऊं लागली. परंतु ही काळजी मला सारी एकच दिवस-रात्र करावी लागली. दुसऱ्याच दिवशी सकाळीं मी अंथ-रुणांतून बाहेर येऊन तंबूच्या दारांत उभा होतो तोंच रोहिणी समोरून येतांना दिसली. मी धांवत जाऊन तिला उचललें व माझ्या हार्दिक भावांना वाचा फुटली —“ माझी उषा ! उषे सारखीच लाल, उषे प्रमाणेच आनंदाचा प्रकाश फैलावत तूं ह्या अरुणोदयकाळीं आलीस. काल पासूनच मी तुझा वियोग सहन करायला असमर्थ झालों आहे. रोहिणी ! इतका व्याकुळ मी कधीच झालों नव्हतो ग ! ”

रोहिणी—“ आर्यपुत्र ! हें स्वाभाविक आहे. आम्ही ज्या कार्यांत मग्न होतो त्यांत इतर गोष्टीची आठवण येणें शक्य नव्हतं. मी काल आईच्या जवळ होत्ये म्हणून येतां आलं नाहीं. आर्यपुत्रांना अ-क्षत-शरीर पाहून मला किती आनंद होत आहे. आणखी एक खूप आनंदाची बातमी सांगूं ? ”

मी—“ प्रिये, सांग ना ! ”

ती जरा लाजून गप्प बसली.

मी—“ प्रिये ! आनंदाची गोष्ट लपवायची ? ”

“ माझे वजन वाटलं आहे. ” असे म्हणून रोहिणीनें लाजून खालीं मान घातली.

मी तिच्या मुखाचें वारंवार चुंबन घेऊन स्वतःचे हर्षाश्रु पुसून म्हणालों—
“ प्रिये, लिच्छवीची आम्हाला गरजच आहे आम्ही पुष्कळच वीर गमावून बसलों आहोत पण बिबिसारनं किंवा आम्ही पंचवीस वर्षा पूर्वीच्या युद्धात जेवढे गमावले तेवढे नाहीं गमावले या वेळीं, प्रिये, किती दिवस झाले ? ”

रोहिणी—“ आपण मागल्या वेळीं केव्हां भेटलो होतो आर्यपुत्र ? ”

मी—“ एक महिना झाला असेल. ”

रोहिणी—“ मग तितकेच दिवस. ”

तिचा डावा हात मी आपल्या हातांत घेतला त्याच वेळीं तिनें स्पर्श केलें. मी हात सोडून घाबरून म्हणालों—

“ प्रिये, काय झालं ? ”

“ हाताला जखम झाली आहे. ”

मी हात धरून पाहिलें. त्याला चार बोटें लांबीची चीर पडली होती व तीवर पट्टी चिकटवली होती.

मी—“ ही जखम अजून बरी झाली नाहीं ? ”

रोहिणी--“ आतां पुष्कळ बरी आहे; पण दाबल्यावर दुखणारच. ”

मी--“ ही जखम कशी झाली ? ”

रोहिणी--“ जखमी शिपायांना उचलून आणतांना झाली. आम्ही मागध घायाळांनाहि उचलीत होतो. एक घायाळ बहुतेक वातांत असावा किंवा त्याला वाटलं असावं की मी त्याला मारायलाच आलों आहे म्हणून त्यानं भाला चालवला. ”

मी--“ घायाळांना उचलणं हि धोक्याचं काम होतं तर ? ”

रोहिणी--“ विशेषतः शस्त्राच्या घायाळांना उचलणं तर होतंच. ”

रोहिणी आतां माझ्या जवळ होती. म्हणून माझ्या जीवनांतील एकांतता--नीरसता जाऊं लागली.

मला जास्त दिवस वाट पहावी लागली नाही. बिबिसारचे संधिदूत वर्षकार व सुनीथ आले. त्यांनी मंगल हत्ती परत पाठवल्याबद्दल बिबिसारच्या बतीने कृतज्ञता प्रगट केली व सांगितलें कीं लिच्छवि गणांबरोबर कायमची मैत्री जोडायला मगधराज तयार आहे. ”

मी मागध अमात्यांना वैशालीला घेऊन आलों. परिषदेने मला व गण-पतींना बोलणीं करण्यासाठीं नियुक्त केले. आम्ही संधिदूतांशी बोलणी करायची; मग परिषदेत विचार करायचा; असें झाल्यावर संधिदूतांना दोन वेळां राजाकडे मनुष्य पाठवावा लागला. शेवटी आमच्या अटी अशा ठरल्या:—

(१) दहा वर्षे पर्यंत गंगा, कमला व वल्गुमुदा [वाग्मती] या नद्यांचा किनारा व त्याच्या लगतची एक कोस वरची जमीन यांवर लिच्छवींचा अधिकार राहील.

(२) जी युद्ध-सामुग्री लिच्छवींच्या हातीं आली आहे, ती त्यांच्याकडेच राहावी व जी लिच्छवींची सामुग्री मगध-सेनेला मिळाली आहे ती ताबडतोब लिच्छवींकडे परत पाठवावी.

(३) उभय पक्षाचे युद्धबंदी सोडून दिले जातील. प्रथम मगधराजाने सोडावेत.

(४) लिच्छवि प्रजेवर मगधमध्ये जो अत्याचार झाला आहे, त्याची नुकसान-भरपाई द्यावी लागेल.

(५) बरील अटी अमलात आल्या नंतर लिच्छवि सेना मार्गे घेतली जाईल.

आमच्या परिषदेच्या या अटी घेऊन मगध अमात्य राजगृहाला परत गेले.

म्हाताच्या बिबिसारनें कुमार अजातशत्रूला देखील सल्ला देण्याकरतां बोलाविलें, व लिच्छवींच्या तहाच्या अटींवर विचार करण्यास सांगितलें. प्रथम तर तो म्हणाला कीं आपण राजे आहांत, आपणच या स्वीकारायच्या का नाकारायच्या तें ठरवा. यावर बिबिसारनें समजूत घालण्याच्या हेतूनें म्हटलें— “ मुला ! लिच्छवि आपले शेजारी आहेत. त्यांच्याशीं आपल्याला नेहमीं संबंध ठेवावा लागेल. मी आतां

म्हातारा झालें आहे; नंतर तुलाच राज्य सांभाळावं लागेल, लिच्छवि शेजाऱ्यांशीं निभावून घ्यावं लागेल. ”

अजातशत्रू—“ महाराज ! माझी वेळ येईल तेव्हां माझं मी पाहून घेईन. ”

बिंबिसार—“ म्हणजे तूं पुन्हां लिच्छवींशीं अशाच प्रकारचं युद्ध उभं करणार व आपल्या राजवंशाची प्रभुता धोक्यांत घालणार ? ”

अजातशत्रू—“ महाराज ! मी लिच्छवींचा सत्यानाश करून सोडीन. पण ती माझ्या वेळची गोष्ट आहे. यावेळीं आपल्या मर्जाला वाटेल तें आपण करा. ”

बिंबिसार—“ मग तुला लिच्छवींशीं मैत्री नको आहे ? बाळ, हें फार वाईट आहे. लिच्छवि हा गण आहे; तो परक्या देशाचें अपहरण करूं इच्छित नाही. नाहीतर यावेळीं त्यांची तयारी अशी होती कीं त्यांनीं मनांत आणलें असतं तर सर्व अंग, मगध व पाठा आपल्या आधीन करून आमच्या राजवंशाचा संहार केला असता.

“ मला हें पटत नाही. गिरिव्रज [राजगृह] जिंकणें इतकें सोपें नाही. पण मी यांत लक्ष घालूं इच्छित नाही. ” असे म्हणून अजातशत्रू उठून चालता झाला.

राजा बिंबिसारला तद्दृष्ट्या अटी स्वीकारणें भागच होते.

पावसाळ्याच्या शेवटीं शेवटीं आमचे सामरिक जीवन समाप्त झालें. फक्त सर-हद्दीवरील फौजा तेवढ्या राहिल्या. आम्ही लोक वैशालीला परत आलों.

(२२)

बुद्धाचा अनुयायी

आता मी सेनापति होतो; म्हणून सैन्याच्या व्यवस्थेसंबंधांतील कार्यांत मला पुष्कळ वेळ घालवावा लागे. पण आतां तितकी गडबडहि नव्हती व काळजीहि नव्हती. पावसाळा सुरू झाल्यानंतर जास्तच वेळ मिळे. कपिल, शंतनु, अमरू इत्यादि माझे वीर मित्र व भामा, क्षेमा आदि स्त्रियांबरोबर गाणा गोष्टी करायला रोज वेळ मिळत असे. आतां भामाने खरोखर माझ्या जैनव्रतावर मधुर प्रहार सुरू केले होते. शरीराला ताप देऊन पापाचें परिमार्जन करणें व अहिंसा यांच्या पुरस्कारार्थ जें कांहीं सांगायचें होतें तें सर्व एक दोन दिवसांतच संपलें. नंतर फक्त गाण राहून तिचे आक्षेप ऐकून घेणें भाग होते. घरांत माझ्या समोर तऱ्हेतऱ्हेच्या मांसाचा स्वाद सर्वजण घेत व मद्यपान करून नृत्यांत मग्न होत असत; व मला जाति-बहिष्कृताप्रमाणें चुपचाप

वेगळें बसून टकमकां बघत राहावें लागे—ही परिस्थिति तिच्या आक्षेपांपेक्षांहि अधिक असद्य होती.

एक दिवस आम्ही गणाच्या कामाकरतां संस्थागारांत जमलों होतो. काम संपल्यानंतर नेहमीं प्रमाणें सभासदांनीं अवांतर गोष्टी सुरू केल्या. एकाने म्हणिलें—“आज काल वैशालीचं मोठं भाग्य आहे. एक नव्हे दोन-दोन महान धर्माचार्य, गणाचार्य, तीर्थंकर आपल्या पारिषदे बरोबरच इथं वर्षावास करीत आहेत ;— श्रमण गौतम महावनांतल्या कूटागारांत आपल्या पांचशें शिष्यांना घेऊन उतरले आहेत. अन् निगंठ ज्ञातृपुत्र, बहुपुत्रक चैत्य याच्या घरीं उतरले आहेत.”

दुसरा म्हणाला—“वैशालीवासींना लाभ आहे, सुलाभ आहे हा. म्हणूनच त्यांना अशा महान धर्माचार्यांचा उपदेश ऐकायला मिळतो आहे.”

तिसरा म्हणाला—“बंधूनों ! श्रमण गौतम याची प्रतिभा व ऋद्धिमत्ता यांबद्दल काय सांगावं ! आज साऱ्या जंबुद्वीपांत त्यांची ख्याती आहे. त्याच्या शिष्यांत कुठले लोक नाहीत असं नाहीच.”

यावर गण-पति म्हणाले—“धर्माचार्य व त्यांचे धर्म याबद्दल मला कांहीं विशेष आवड नाही. तरीहि गौतमांची मावशी [प्रजापती गौतमी] व त्यांची पत्नि [यशोधरा किंवा भद्रा] पायी चालत येऊन वैशालीला पोचल्या तो दिवस मला आठवतो. गौतमांची पत्नी यशोधरा त्यावेळीं ऐन तारुण्यांत होती. तिच्या सौंदर्याबद्दल तर सांगायलाच नको. ती एकाच जनपदाची नव्हे तर अनेक जनपदांची कल्याणी झाली असती. कपिलवस्तुपासून येथपर्यंत पायी चालत आल्यामुळ तिचा चेहरा उतलेला होता. तिच्या लाल ओठांना चिरा पडल्या होत्या तिच्या पायांना जखमा झाल्या होत्या. ज्या लोकांनीं नुसतं ऐकलंच होतं कीं गौतमानं शक्यगणांतला आपला पिता शुद्धोदन याच्या समृद्ध कुलाचा त्याग करून भिक्षाचर्येचा स्वीकार केला आहे, त्यांनीं यशोधरेच लावण्य पाहिलं तेव्हां गौतमाचा महान त्याग त्यांना मूर्तिमंत दिसला. मला शाक्य गण-पति शुद्धोदन यांचं नांव व त्यांची योग्यता चांगली ठाऊक होती. म्हणून मी गौतमांचा धर्म ऐकायची कधीं उत्सुकता दाखवली नसली तरी त्यांच्या व्यक्तिवाबद्दल मला फार आदर आहे. शिवाय आम्हां लिच्छवींचे ते परम मित्र आहेत. आमच्या इथं महामारीचा रोग पसरला होता तेव्हां त्यांनींच येऊन आम्हांला धीर दिला. आतां मगधराजाकडून आमच्यावर आक्रमण होणार होतं त्यावेळीं त्यांनीं आमची अजेयता दाखवून मगधराजाला समजावण्याचा प्रयत्न केला. पण या युद्धाचा प्रवर्तक बिंबिसार नसून अजातशत्रु होता. जर बिंबिसारनं त्याचं म्हणणं ऐकलं नसतं तर त्यानं आपल्या पित्याला बंदीगृहांत टाकलं असतं, हे बिंबिसार पक्कं जाणून होता.”

पहिला लिच्छवि—“ श्रमण गौतम यांच्यांत मोठं आकर्षण आहे. त्यांचे विरोधीही म्हणतात की गौतमांच्या जवळ आवर्जनी माया आहे. तिच्या जोरावर ते दुसऱ्यांचीं मतं बदलवतात. त्यांची आवर्जनी माया म्हणजे कांहीं जादूटोणा नव्हे. त्यांच्या बोलण्याची पद्धतच फार गोड आहे. लहान मुलापासून म्हाताऱ्यापर्यंत व गरिबापासून प्रसेनजित किंवा बिंबिसार पर्यंत त्यांचा व्यवहार समानतेचा व स्नेहपूर्ण आहे. त्यांच्या प्रतिभेबद्दल तर बोलायलाच नको. आमच्या इथं एक नंगटा सच्चक होता. वाद करण्याकरितां तो सर्व जंबुद्वीप फिरून आला होता; पण त्याचा कोणीहि पराजय करू शकला नाही अशी त्याची ख्याती होती. त्यानं वैशालीला येऊन अपरिमित पाखंड पसरवलं. एका थोड्याशा क्षेत्राच्या बाहेर न जाण्याची त्यानं प्रतिज्ञा केली होती. शिवाय त्याची आणखी एक अशी प्रतिज्ञा होती कीं भोजनांत फक्त मांस व पिण्यासाठीं फक्त दारू एवढंच त्याला पाहिजे. लोक त्याला महान् सिद्ध मानीत होते. गौतमाचा माझ्यापुढं काय पाड लागणार, अशा तो फार फुशारक्या मारत असे. पण एक दिवस श्रमण गौतमांशीं गांठ पडली मात्र, मग सच्चकाच्या तोंडून शब्दहि फुटेना. ”

बराच वेळ तऱ्हेतऱ्हेच्या गोष्टी होऊन लोक आपापल्या घरीं गेले. त्यावेळीं मी रोज संध्याकाळी नियमानें निगंठ ज्ञातृपुत्र महावीर यांच्या दर्शनाला जात असे. त्या दिवशीं मी त्यांना विचारले—“ भगवान् ! श्रमण गौतम इथं आले आहेत. लोक त्यांची फार प्रशंसा करतात. पण आपल्यापुढं त्यांचा काय पाड ? त्यांना बघायची मला फार इच्छा आहे. ”

महावीर—“ नको सिंह ! त्याच्याकडे काय जाणार ? तो नास्तिक आहे, तो नाही मानत आत्मा, नाही मानत परलोक. ”

माझा उत्साह कमी झाला, व गौतमाकडे जाण्याचा विचार मी सोडून दिला.

पुष्कळ दिवसांनीं पुन्हां संस्थागारात पहिल्या सारखीच अवातर गोष्टींची चर्चा चालू झाली. अनेक राजे व धर्माचार्य याच्या विषयी लोक बोलत होते; त्यांत पुन्हां गौतमाची गोष्ट निघाली.

पहिला लिच्छवि—“ श्रमण गौतमानां बुद्ध म्हणतात. ते खरोखरच बुद्ध आहेत. त्यांचा बोध अपार आहे. दुसऱ्यांनाहि ते बोधमार्गाचा--ज्ञानमार्गाचा--उपदेश करतात. त्यांना अंधभक्ती वा श्रद्धा पसंत नाही. ”

दुसरा लिच्छवि—“ केसपुत्रीय कालामा यांना त्यांनीं कसा सुंदर उपदेश केला होता तो आपण ऐकलाच असेल. केसपुत्र हा कोसलमध्ये एक मोठा गांव जंगलाच्या तोंडाशीं आहे. श्रावस्तीला जाणाऱ्या प्रत्येक सार्थाला तिथं एक दिवस थांबावं लागतं. मीहि एकदां दोन दिवस व दोन रात्री आपल्या सार्थांबरोबर तिथं थांबलों होतो.

गांवांतले सारे कालाम बुद्धाचे श्रावक [शिष्य] आहेत. कधी काळीं कालामांचाहि एक छोटासा गण होता. परंतु आतां तो कोसल राज्याच्या पोटांत गडप झाला आहे. फिरत फिरत श्रमण गौतम कसपुत्राला पोचले तेव्हां कालामांनीं त्यांना प्रश्न केला होता कीं ' जितके तीर्थकर, जितके धर्माचार्य भेटतात, ते सर्व एरुमेकांच्या विरुद्ध धर्माचा उपदेश करतात. आम्ही त्यांपैकी कोणाचं सांगणं खरं समजावं ? ' गौतमांनीं काय उत्तर दिलं ठाऊक आहे ? त्यांचं उत्तर फारच सरळ व सुंदर होतं. 'सोन्याच्या खरे-खोटेपणाची गोष्ट दर सोन्याच्या मागं धांव घेऊन कळत नाहीं; तर त्याचा खरें-खोटेपणा आपल्या हातची कसोटी सिद्ध करते, म्हणून कालामहो ! तुम्ही कुठल्याहि धर्माचार्याचं रूप-सौंदर्य, भाषा-सौंदर्य, त्याची लोक-प्रसिद्धी पाहून त्याचा उपदेश ग्रहण करूं नये. उलट तुम्ही स्वतःची बुद्धि व अनुभव याची कसोटी लावावी. ' रूप-सौंदर्य, भाषा-सौंदर्य व लोकप्रसिद्धी या सर्व गोष्टी गौतमांना अनुकूल असूनहि त्यांनीं किती खरी गोष्ट रागितली ! ”

दुसरा लिच्छवि-“ मला गौतमांच्या आणखी एका गोष्टीची आठवण येते. सर्व धर्माचार्य आपल्या शिष्यांना सांगतात की आमचा उपदेश बंदरमुष्टी प्रमाणं धरून ठेवा, पण गौतमांचं सांगणं याच्या अगदीं उलट आहे त्यांनी एकदा उपमा दिली होती : ‘ कोणी मनुष्य पावसाळ्यांत अचिरवती [रापती] नदीच्या किनाऱ्यावर जातो, नदी दुथडी भरलेली आहे. तिथं एखादी नाव किंवा नावांचा पूल नाही. मनुष्याला पैलतीरी जायचं आहे म्हणून तो विचार करूं लागतो. नंतर लाकडं जमवून तो एक तराफा बनवतो व त्यावर बसून काठीनं नव्हवीत नदीपार जातो. हा तराफा त्या माणसाला किती उपकारक झाला हे सांगण्याची गरज नाही. पण त्या उपकारामुळं आदर वाटून तो तराफा डोक्यावर घेऊन तो मनुष्य गांवातून हिडू लागला तर लोक त्याला निव्वळ मूर्ख म्हणतील. तराफा हा पैलतीरी जाण्याकरता आहे, डोक्यावर घेऊन वहाण्याकरतां नव्हे मूर्खा ! असंच सर्व म्हणतील ’. ही उपमा देऊन गौतमांनी आपल्या शिष्यांना काय सांगितलं ते ठाऊक आहे ? ते म्हणाले- ‘ तराफ्याप्रमाणे माझा उपदेश फक्त पलीकडे जाण्याकरतां आहे. तो पकडून राखून ठेवण्याकरतां नाही. ’ ”

त्या दिवशीं मला पुन्हां गौतमांच्या भेटीची उत्कंठा झाली पण जेव्हां मी निगंठ ज्ञातपुत्रांशी बोललों तेव्हा ते म्हणाले—“ सिंह ! त्या अक्रियावादी [चांगली वाईट क्रिया न मानणाऱ्या] कडे जातोस ? ”

आणखीहि पुष्कळ गोष्टी सांगून त्यांनी मला मनाई केली. निगंठ ज्ञातपुत्रांच्या ठिकाणी माझी इतकी श्रद्धा होती कीं त्यांचे बोलणें ऐकून मी आपला संकल्प पुन्हां सोडून दिला.

दोन्ही धर्माचार्य पावसाळ्याचे तीन महिने वैशालीत घालवण्यासाठी राहिले होते व आम्हांला वेळोवेळी संस्थागारांत जमावेच लागत असे. संस्थागारांत बसून गोलणारे पुरुष सर्वसाधारणपैकी नसून मोठमोठे संभावित लिच्छवि असत. एक दिवस गोष्ठी निघतां निघतां पुन्हा गौतमांचा विषय निघाला.

सुप्रिय म्हणाला—“ भाई ! साधू गौतम यांचा आम्हां गण-क्षत्रियांना फार अभिमान आहे. आजपर्यंत ब्राह्मण आम्हां गण-वाल्यांना मेंढा नाही पण लढाऊ शंडगा म्हणूनच फक्त मानत होते. ते ब्राह्मण आम्हांला विद्या-बुद्धिहीन म्हणून आमचा तेरस्कार करीत होते. परंतु आज अंग-मगचे कूटदंत स्वर्णदंड यांच्या सारखे तिन्ही दांचे ज्ञाते महाप्रसिद्ध ब्राम्हण श्रमण गौतमांचे श्रावक आहेत वज्जी-विदेहांमधील अद्वितीय विद्वान व वृद्धब्राम्हण दीर्घायु गौतमांचे श्रावक आहेत. कोसलचे चंकि व पौष्करसांति यांच्या सारखे पांच-पांचशे विद्यार्थ्यांना वेद शिकवणारे राजगुरु महाशाल ब्राह्मण श्रमण गौतमांना आपले गुरु व एक महान ऋषि मानतात. ब्राह्मण आपले अष्टक, वामदेव इत्यादीना सोडून एखाद्या गण-संतानाला ऋषि मानतील ही हल्पनाहि आली नसती कुणाला. इतकेच नव्हे तर श्रमण गौतमांचे शिष्य सारित्र, मौद्गल्यायन, महाकाश्यप, महाकात्यायन यांच्या सारख्या अद्भुत प्रतिभाशाली ब्राह्मणांनी आपले ब्राह्म-कुल सोडलं आहे. ते आपली विद्या व प्रतिभा यांत तत्के पारंगत आहेत की त्यांनी मनांत आणलं असतं तर त्यांनी आपलं वेगळं तीर्थ मत] चालवलं असतं. व निगंठ ज्ञातुपुत्र, संजय वेलट्टिपुत्र किंवा मक्खलि गोसाल यांच्याहूनहि मोठे तीर्थंकर म्हणून त्यांना मान्यता मिळाली असती. परंतु ते श्रमण गौतमांना आपला शास्ता [उपदेश] मानतात. कुरु-पांचाल ह्यणजे ब्राह्मणांच्या तें वेद व ज्ञान याची जणू खाणच, पण तिभं हि आज गौतमांचा उपदेश मोठ्या गौरवानं ऐकतात. तक्षशिलेचे प्राचीन गण-पति वप्पिन हे गौतमांचा उपदेश दुस-यांच्या गोंडून ऐकून साठ योजनं चालून शाक्य-पुत्रांच्या श्रमणांत [बौद्धभिक्षूंमध्ये] सामील झाले हें आपणां पैकीं किती तरी जणांना ठाऊकच असेल. ”

महानाम—“ हातांतल्या मधुगोलकाच्या गोडीची प्रशंसा शब्दांनीं करायची गरज नाही, तो जिभेवर ठेवल्यानं ती कळतेच आजकाल दररोज संध्याकाळीं हजारों स्त्री-पुरुष महावनांतील कूटागरशालेंत जाऊन श्रमण गौतम यांचा उपदेश ऐकतात व सर्वजण त्याची स्तुति करायला कंटाळत म्हणून नाहीत. ”

त्या दिवशीं पुन्हा माझें मन गौतमांकडे जाण्याकरतां अत्यंत उत्कंठित झालें. नित्याप्रमाणें आज निगंठ ज्ञातुपुत्र यांच्या दर्शनाला गेलों तेव्हां त्यांना म्हणालों—

“ भन्ते ! हे श्रमण गौतम कोण आहेत तें मला माहीत नाही. मी फक्त त्यांचं नांव ऐकलं आहे. पण लिच्छवि त्यांची फार प्रशंसा करतात, आपल्या

सारखं तप-तेज तर त्यांच्या जवळ नसेलच असं मला वाटतं. एकदां जाऊन श्रमण गौतम यांची भेट घ्यावी व त्यांच्याशी बोलावं अशी माझी इच्छा आहे. ”

महावीर—“ सिंह ! तूं त्या तप-तेज-हीन इसमाकडे जाणार ? तो तर गादीवर निजतो, काशीची मऊ मऊ कौबेय वस्त्रं परिधान करतो. तऱ्हेतऱ्हेचं स्वादिष्ट मांस चवीनं खातो. त्याच्या जवळ तपस्येचा वास तरी सांपडेल का ? ”

मी—“ भन्ते ! येवढ्याच साठीं मी त्यांना एकदां प्रत्यक्ष डोळ्यांनीं पाहतों आणि मोहांत सांपडलेल्या लिच्छवींना त्यांची चूक दाखवून देईन म्हणतो. ”

महावीर—“ सिंह ! आवर्तनी माया [जादू] आहे त्याच्या जवळ. वस्स. आणखी कांहीं नाही. तिच्या योगानं तो दुसऱ्यांचीं मनं आपल्या ताब्यांत घेतो. सिंह ! त्या मायावी इसमाच्या जवळ देखील जाऊं नकोस तूं ! ”

निगंठ ज्ञातृपुत्रांनी आणखीहि अनेक परींनी समजावून मला तिकडे जाण्यापासून परावृत्त करायची खटपट केली, पण त्याचा माझ्यावर उलटा परिणाम झाला. तेथून उठून चालूं लागतांच वाटेत मी मनांतल्यामनात म्हटले—‘मी आपली विद्या-बुद्धि काही निगंठ ज्ञातृपुत्रांना विकलेली नाही. तपास करायसाठीं भला कुठं जायला-यायला अट-काव करायचा यांना काय अधिकार ? मोठमोठे लिच्छवि ज्या गौतमांची इतकी स्तुति करतात ते कसे आहेत तें पाहिलंच पाहिजे. ते आहेत कसे, त्याच्यांत काय गुण आहेत तें मी स्वतःच जाऊन पाहणार. ’

संध्याकाळी पुष्कळसे लिच्छवि-लिच्छवियांनी कूटागार शालेकडे गौतमांच्या दर्शनास जात होते. या मंडळीत माझी आई, काशी अन् रोहिणी देखील होती. मीहि त्यांच्या बरोबर सटकलो. भामाची नजर माझ्याकडे वळली तेव्हा ती गपचुप माझ्या जवळ आली व माझा हात धरून म्हणाली—

“ भाऊजी ! आज आहे काय हें ? त्या नंग्या श्रमणाला सोडून इकडे कुठं चाललांत ? आज हें उंबराचं फूल कसं काय उमललं ? ”

मी—“ भामा ! तूं मोठ्या धर्मेनं श्रमण गौतम यांचा धर्मोपदेश ऐकायला चालली असशील. मग अशा तऱ्हेनं हास-परिहास करतांना तुला संकोच कसा वाटत नाही ? ”

भामा—“ श्रमण गौतमांना शरीर व मन याचं स्वास्थ्य पसंत आहे. त्यांना शरीर कष्टवून मारणं पसंत नाही. ”

मी—“ असं, तर मग तुम्ही सगळ्याजणी गौतमांच्या पक्क्या श्राविका बनलांत म्हणायच्या ! ”

भामा—“गौतमांच्या जवळ कच्च्या पक्क्याचा प्रश्न नाही. सर्वांनी आपल्या वर्तमान स्थितीच्या पुढे जावं, आपली उन्नती करून घ्यावी, व उन्नतीच्या मार्गावरील माणसास पाहून खूष व्हावं.”

मी—“आपल्या साथी लिच्छवियानी सेनेला गौतमाची सेना करायचा तर तुम्हा बेत नाही ना ? ”

भामा—“साऱ्या सेनेच्या परिवर्तनाचा इथं प्रश्नच नाही भाऊजी. इथं तर प्रत्येकाने स्वतःच्या विषयी स्वतःच निर्णय करायचा आहे.”

मी—“वहिनी ! आई व काकी कधीपासून उपदेश ऐकू लागल्या आहेत ? ”

भामा—“त्या तर कोण जाणे कित्येक वर्षांपासून ऐकत आहेत. मला वाटतं तुम्ही तक्षशिलेला होतां तेव्हापासून असावं बहुधा. त्यांच्याच सांगण्यावरून मी पहिल्या दिवशीं इथं आल्ये.”

मी—“आणि रोहिणी ? ”

भामा—“तुम्ही त्या नंग्या श्रमणाचा उपदेश ऐकायला रोज नेमानं जात होतां. मी ही इकडे येऊ लागल्ये. बिचारी एकटी घरात बसून राहात होती. मी रोहिणीला म्हणाल्ये, ‘चल, तूहि श्रमण गौतमाचं दर्शन घेऊन ये.’ ”

मी—“म्हणजे मला समजल्याशिवाय माझ्या घरात श्रमण गौतमांचा अधिकार सुरू झाला म्हणायचा.”

भामा—“भाऊजी ! असं दिसतंय खरं. एक दिवस तर रोहिणी श्रमणांचा उपदेश ऐकल्यानंतर म्हणाली देखील—‘भगवान हा जो माझ्या गर्भात आहे, त्याच्या वतीनं देखील मी बुद्ध-धर्म-संघाला शरण जायें.’ ”

मी—“बुद्ध-धर्म-संघाला शरण ? ”

भामा—“श्रमण गौतमाच्या धर्माचा जो स्वीकार करतो तो या त्रिरत्नांना—बुद्ध-धर्म-संघाला—शरण जातो. म्हणजेच यांना आपला मार्ग-दर्शक मानतो.”

मी—“शरण याचा अर्थ समजला. पण ही त्रिरत्नांची काय भानगड आहे ? ”

भामा—“बुद्ध, धर्म, संघ, यांना त्रिरत्न म्हणतात. कारण जगांत याच रत्ना प्रमाणं सर्व श्रेष्ठ वस्तु आहेत.”

मी—“बुद्ध म्हणजे काय ? ”

भामा—“मी भगवान् गौतमांच्या धर्माची पंडिता थोडीच आहे, तर तुम्हाला त्याच्या बद्दल पूर्ण माहिती देऊ शकेन ? दुसरी गोष्ट अशी कीं हें काम व हा समयहि असा नव्हे की मला ठाऊक असलेल्या गोष्टी मी तुम्हाला विस्तारानं सांगायला. थोडक्यांत सांगायचं म्हणजे ज्याला बोधाचं—ज्ञानाचं—सत्याचं दर्शन झालं आहे तो बुद्ध. अर्थात् जो जीवनाच्या प्रगती बरोबरच आपलं ज्ञान, आपली दया, आपली

सहिष्णुता यांचा विकास करीत करीत पराकाष्ठा गांठतो, तो बुद्ध. प्राणी हा आपल्या प्रयत्नानं आणि फक्त आपल्याच प्रयत्नानं—कुणा इंद्राच्या, ब्रह्माच्या किंवा कामदेवाच्या कृपेनं वा मदतीनं नव्हे—आपल्या जीवनाचा विकास करीत करीत बुद्ध होतो. आजकाल शाक्यपुत्र गौतम हे असेच एक बुद्ध आहेत. असे बुद्ध पूर्वीहि होत असत व पुढेहि होत राहतील. अशा बुद्धांचे पथप्रदर्शन प्रवासांत मदत करतं. बुद्ध भ्रमण गौतम हे स्वतःला फक्त मार्गाख्यायी [मार्ग दाखविणारा] म्हणवतात, हाताला धरून मार्गावर घेऊन जाणारा नव्हे. ”

मी—“ आणि धर्म ? ”

भामा—“ बुद्ध आपल्या चिंतनानं आपल्या प्रयत्नानं जो मार्ग मिळवतात त्याला बोध म्हणतात. परंतु धर्माला शरण जाण्याच्या बाबतीत अंधश्रद्धा नसावी असं बुद्ध सांगतात. ”

मी—“ तुझ्या सांगण्याचं तात्पर्य असं की बुद्ध हे धर्म म्हणजे पेलतारी जाण्यासाठी उपयोगी पडणारा तराफा मानतात; धर्म म्हणजे राखून ठेवायची वस्तु समजत नाहीत ते. ”

भामा—“ भाऊजी ! तर मग तुम्ही बुद्धाचा धर्म ऐकला आहे म्हणायचा. ”

मी—“ बहिनी ! एक दिवस संस्थागारांत चर्चा चालली होती त्या वेळी कुणी तरी हे सांगितलं होतं. शिवाय मी असंहि ऐकलं की ते आपल्या धर्माचा स्वीकार इत्यादि गोष्टी माणसानं आपली बुद्धि व आपला अनुभव यांच्या अनुरोधानं ठरवाव्यात असं सांगतात. ”

भामा—“ तर मग तुम्ही बुद्धाच्या धर्माविषयी पुष्कळच ऐकलं आहे म्हणायचं. ”

मी—“ बरस, माझं ऐकलेलं भांडार संपलं. बरं, संघ म्हणजे काय ? ”

भामा—“ बुद्ध व धर्म यांना मार्गाख्यायी व मार्ग मानून जे स्त्री-पुरुष भिक्षु-भिक्षुणी, उपासक-उपासिका यथाशक्ति त्याप्रमाणं वागण्याचा प्रयत्न करतात, ते सर्व म्हणजेच संघ. व्यक्तीला आपल्या निर्णयांना सत्यतेची कसोटी लावण्यासाठी एकापेक्षा जास्त बुद्धि व अनुभव यांची सहायता मिळाली, तर तिचं कामहि सोपं होतं व तिला खरा निर्णय उपलब्ध व्हायचा संभव वाढतो. ”

मी—“ भामा, मला तर वाटत होतं—”

भामा—“ की तूं मनोरथची बायको आहेस, मोठी बाताडी आहेस. थोडी फार उत्साहीहि आहेस—काय हेंच ना म्हणायचं होतं भाऊजी तुम्हांला ? ”

मी—“ पण मला जें सांगायचं आहे, तें मला माझ्याच शब्दांत सांगू दे बहिनी ! ”

भामा—“ मग मी असं काय पांडित्य दाखवलं आहे कीं ज्याच्यासाठीं तुम्ही येवढा कौतुकाचा पूल उभारायला निघालांत ते ! या तर अशा गोष्टी आहेत कीं ज्या चार दिवसांची बुद्ध-श्राविका देखील समजूं शकते; मी तर दीड महिना उपदेश ऐकल्ये आहे. ”

मी—“ मग वहिनी ! तूं मला हें कधीं सांगितल नाहींस अन् कधीं इकडे बोलावलाहि नाहींस. ”

भामा—“ नंगटांचा पंथ कोणत्याहि बुद्धिवंताला पटायचा नाही. फक्त कांहीं दिवस वाट पाहावी लागेल, असें मला वाटलेंच होतें. ”

मी—“ पण निगंठ पंथ अजूनहि मला थांबवतोच आहे कीं ! ”

भामा—“ तुम्ही आलांत हेंच आश्चर्य आहे; भाऊजी ! निगंठ आपल्या श्रावकांना अगर श्राविकांना दुसऱ्या कोणत्याहि धर्माचा उपदेश ऐकायला सक्त मनाई करतात असं ऐकलंय मी. असो. आतां आपण कूटागाराच्या जवळ आलों आहोंत. आतां आपल्याला गप्पागोष्टी बंद केल्या पाहिजेत. ”

फाटकांतून आंत जातांना तेथली शांतता पाहून मां भामाला कानांत विचारले—
“ वहिनी ! इथं श्रमण गौतम एकटेच राहातात ? ”

भामा—“ नाहीं, त्यांचे पांचशें भिक्षू [संन्यासी] अन् आतां तर शेकडों गृहस्थ शिष्य व शिष्यिणीहि आल्या असतील. ”

मी—“ पण शब्दहि ऐकूं येत नाही. ”

भामा—“ बुद्धांना शांतता फार आवडते. त्यांचे शिष्यहि आपल्या बोलण्यानं दुसऱ्यांना त्रास देत नाहींत. ”

आतां आम्ही बुद्धांच्या दिव्य व सौम्य मूर्तीपुढें येऊन पोचलों होतो. कूटागारांतली एका बाजूला त्यांची स्वतःची एक कुटी-अंधकुटी-होती. तिच्या पुढे मोठें अंगण होतें. आज पाऊस नव्हता; नाही तर पेंढ्यानें शाकारलेला मोठा मांडव असता इथें. तिथेंच गंधकुटी लगत एका आसनावर बुद्ध बसलेले होते. त्यांच्या पाठीमागे उजव्या बाजूला कावेच्या रंगाची काषाय वर्ण परिधान केलेले पुष्कळसे भिक्षू विनीत भावाने बसलेले होते, व डावीकडे कित्येक काषाय-वसना भिक्षुणी बसल्या होत्या. समोरच्या बाजूला गृहस्थ स्त्री-पुरुष अलग अलग बसले होते. प्रत्येकजण जवळून किंवा दुरून श्रमण गौतमांना वंदन करी व आपल्या जागी गपचूप जाऊन बसे. भामा आईच्या बरोबर जाऊन स्त्रियांत बसली. मला ही व्यवस्था फार आवडली. कारण मला गौतमांना कांहीं प्रश्न विचारावयाचे होते. म्हणून मी त्यांच्या जवळ गेलों, त्यांना पुन्हां वंदन केलें. नंतर एका बाजूला जमिनीवर बसून त्यांना म्हणालों—

“ भन्ते गौतम ! आम्ही बहुकृत्य बहुकरणीय आहो. लिच्छवि सेनापतिचं काम असंच असतं. कित्येक दिवसांपासून आपलं दर्शन घडाव व कांहीं प्रश्न विचारावेत म्हणून येण्याचा विचार करीत होतो परंतु अडचणीमुळं येतां आलं नाही.”

बुद्ध—“ तर मग तुम्ही लिच्छवि सेनापति सिंह आहांत. शतरूपक्षाकडील घायाळांच्या बाबतीत तुम्ही जी उदारता-दया दाखवलीत ती मोठी प्रशंसनीय कामगिरी होती. आपल्या दयेचं क्षेत्र वाढवलं पाहिजे, व त्या क्षेत्रांत शत्रूलाहि सामील करून घेतलं तर अशा मानवांत देवभाव आला असं म्हणतो मी. ”

मी—“ भन्ते ! पण हें थोडंसंच काम होतं. ”

बुद्ध—“ काम थोडं नव्हतं. अन् कामाचं महत्त्व त्याच्या थोडेफारपणावर अवलंबून नाही. तें हृदयाच्या लहानमोठेपणावर अवलंबून आहे. असो, मी तुमचे आणखीहि गुण ऐकले आहेत याच युद्धाच्या वेळी. तुम्ही बहुकृत्य बहुकरणीय आहांत हें मला ठाऊक आहे. ठीक आहे. तुम्हांला जो प्रश्न विचारायचा असेल तो विचारा. ”

मी—“ भन्ते ! आपले विरोधी सगळीकडे सांगत फिरतात की श्रमण गौतम नास्तिक आहेत, आत्मा व परलोक मानीत नाहीत. जे लोक आपल्याविषयी असं म्हणतात ते खरं सांगतात का ? का आपल्यावर खोटा आरोप करतात ते ? ”

बुद्ध—“ होय सेनापति ! त्यांचं म्हणणं खरं आहे, ते माझ्यावर खोटा आरोप करीत नाहीत. मी असा कोणताहि आत्मा मानीत नाहीं की जो दोन पळभरहि एका ठिकाणी असतो. मग एक संबंध जन्मभर एका ठिकाणी राहणाऱ्या अगर एका शरीरांतून दुसऱ्या शरीरात जाणाऱ्या नित्य ध्रुव आत्म्याची तर गोष्टच कशाला ? सेनापति ! तुम्ही लहानपणी मातीत खेळत होतात त्यावेळी तुमचं जे स्वरूप होतं तेंच आतांहि आहे असं वाटतं तुम्हांला ? ”

सिंह—“ भगवान ! हे आपलं म्हणणं बरोबर आहे. आपल्या ज्ञानांत, रुचीत व प्रवृत्तीत, परिवर्तन होत आहे हें मला चांगलं कळून येत होतं. नंतर तक्षशिलेला जातांना जो मी होतो, तो मी तक्षशिलेहून परत येतांना राहिलो नाहीं अशी मला शंका वाटली. दोन्ही परिस्थितीत मला फार बदल दिसला. इकडे तर नुसतं शरीराकडे लक्ष द्यायचं व लोक आत्मा-आत्मा अशी ओरड करतात म्हणून आपणहि आत्मा मानायचा असं मी करीत आलों. भगवान ! जर अशा प्रकारचं परिवर्तन लक्षांत घेतां कोणताहि नित्य ध्रुव आत्मा मानतां येत नसेल तर मला तें अगदीं बरोबर वाटतं. ”

बुद्ध—“ हाच आत्मा न मानल्यामुळं माझे विरोधी मला नास्तिक म्हणतात. मी कुठलीहि वस्तु-जड-चेतन, देव-ब्राम्हण नित्य, ध्रुव मानीत नाहीं, जें आहे

। उत्पन्न झालेलं आहे; जें उत्पन्न झालेलं आहे तें मरणारं, नष्ट होणारं आहे. नित्य, रूढ आत्म्याचा विचार ह्यांजे केवळ भ्रमाला व लोभाला कारण होतो. जीवनाचं अस्तित्व मी नाकवूल करीत नाहीं. सेनापति ! मात्र जीवन हें नर्दाच्या प्रवाहासारखं तर क्षणाला नवं होत असतं. जर नवं व्हायला त्याला वाव नसता तर आमचीं सारीं कुर्मे, आमचे सारे सुविचार, आमचीं सारीं सुवचनं निष्फळ झालीं असतीं. कारण नैस्य-ध्रुव जीवनावर त्यांचा कांहींच प्रभाव पडला नसता. माझ्या मते जीवन हें सदा नवीन होत असतं. ब्राम्हण, परिवाजक, तसेच इतर तीर्थिक यांची जीवनाविषयी जी दृष्टि असते तशी माझी दृष्टि नाहीं. म्हणून मला ते नास्तिक म्हणतात. परंतु सेनापति मी जीवनाचा इन्कार नाहीं करीत; जीवन हें अधिक उच्च स्वरूपांत विकसित होण्याचा संभव असतो याचाहि इन्कार नाहीं करीत मी. म्हणून माझ्या बाबतींत खरं सांगणारांनीं मला आस्तिकच म्हटलं पाहिजे. ”

मी—“ उलट मी तर म्हणून की खऱ्या अर्थानं आपणच आस्तिक आहांत. कारण जीवन हे नित्य, ध्रुव आहे अशी समजूत करून घ्यायची व त्यांत कौण्तीहि पुधारणा होऊं घायला वाव ठेवायचा नाही, असं जे करतात त्यांनीं जीवन मानलं काय अगर न मानलं काय, सारखंच.

बुद्ध—“ आत्म्याच्या नांवावर ज्या खोख्या समजुती व जी अकर्मण्यता फैलावते ती पाहूनच मी असं सांगतो की आत्म्याचा दृष्टिकोन, आत्म्यासंबंधींचा विचार हा खोटा आहे. जो 'नित्य समजुतीच्या मागं लागेल तो जीवनांत बदल घडवून आणायचा प्रयत्न कशाला करील ? तो केवळ भाग्यवादी, अकर्मण्यतावादीच होऊं शकतो. ”

मी—“ भन्ते ! आता मला कळलं ; भगवान यथार्थवादी आहेत, अयथार्थवादी नाहीत. शिवाय मी आपल्या विरोधी भ्रमण ब्राम्हणांच्या तोंडून असंहि ऐकलं आहे की भ्रमण गौतम अक्रियावादी आहेत. असं म्हणणारे लोक भगवानांच्या बाबतींत खरं सांगतात का भगवानांवर खोटे आरोप करतात बरं ? ”

बुद्ध—“ सेनापति ! एका अर्थी त्यांचं ह्याणं खरं आहे. कित्येक भ्रमण ब्राम्हण निराहार राहून शरीर सुकवून प्राण घ्यायचीहि तयारी करतात अन् यालाच ते क्रिया म्हणतात, अन् अशा क्रियेनं जुनी पापं नष्ट होऊन मनुष्य निष्पाप होतो असं ते म्हणतात. सेनापति ! त्यांच्या या विचारांना मी मूढता हें नांव देतो. आत्मा हा शरीरापासून अलग आहे असं जर ते मानतात तर शरीर मुकवण्यानं आत्मा शुद्ध कसा होईल ? जर तसं झालं असतं तर अंगावरचे कपडे धुतल्यानं शरीर धुतलं गेलं असतं. उपाशी मरण्यानं, नम्र राहण्यानं, शरीर कष्टवण्यानं जीवनाची शुद्धि होईल असं जे समजतात, त्यांचं हे मिथ्या ज्ञान आहे, निव्वळ बाल-धर्म आहे हा.

सेनापति ! मीहि वर्षानुवर्ष अत्यंत कडक तपश्चर्या-क्रिया-केली आहे. तिचा जीवनावर प्रभाव पडत नाही हे मी स्वतः पाहिलं आहे. आमचे विचार, आमचा मनावरील संयम, राग द्वेष-मोह हे कमी करायसाठी यांचीं मूळ कारणे दूर करायचा प्रयत्न-यांचा प्रभाव मात्र जीवनावर पडतोच पडतो. सेनापति ! मी अक्रियावादी हा अशा प्रकारचा आहे. श्रमण-ब्राम्हण जिला क्रिया म्हणतात, तिलाच मी अक्रिया म्हणतो. परंतु त्या बरोबरच मी क्रियावादीहि आहे. कारण मी सुकर्म, सुवचन, सुविचार मानतो. त्यांच्यामुळे जीवन उच्च होतं हे मी मानतो. ”

मी—“ भन्ते ! भगवानांचा हा अक्रियावाद फारच सुंदर आहे. उन्नति करणारा आहे भगवानांचा अक्रियावाद. मीहि त्या श्रमण-ब्राम्हणांच्या क्रियावाद्याला मूढ-धर्म बाल-धर्म मानतो. ”

बुद्ध—“ सेनापति ! मी तरी हेच म्हणतो. ”

मी—“ भन्ते ! श्रमण गौतम तप-तेजहीन आहेत असं भगवानांचे विरोधी म्हणतात. हे त्यांचं म्हणणं बरोबर आहे का ? ”

बुद्ध—“ सेनापति ! ते तप-तेज कशाला म्हणतात ते मला ठाऊक नाही. तप म्हणजे शरीराकडे लक्ष न देणं, शरीरालाच सर्वस्व मानून त्याच्याच सेवेत रत न होणं, असा जर त्यांचा अभिप्राय असेल तर मला हे मान्य आहे. सेनापति ! दोन्ही प्रकारची अंतिम टोके गाठणं हे वाईट आहे असं मी समजतो. माणसानं केवळ शरीरच सर्वस्व मानून त्याच्याच तैनातीत सर्वस्वी दंग होऊ नये. त्याचबरोबर त्यानं शरीर सुकवून ते अकर्मण्य करून ठेवायच्या नादीहि लागू नये. मी ही दोन्ही अंतिम टोके सोडून मध्य-मार्गानं जावं असं सांगत असतो. म्हणूनच श्रमण गौतम तप-तेज-हीन आहे असं ते म्हणतात. ”

मी—“ भन्ते ! भगवानांचा मध्यमार्ग धन्य आहे ! भन्ते ! भगवानांचा मध्यमार्ग कल्याणकारी आहे ! भन्ते ! मी निगंठ ज्ञातृपुत्र यांना विचारलं होतं—”

बुद्ध—“ सेनापति ! जाऊं या तें ! निगंठ ज्ञातृपुत्र माझ्या विषयी तुमच्या जवळ काय बोलत होते ते ऐकून आपल्याला काहीच लाभ नाही. सेनापति ! तुम्हांला आणखी कांही विचारायचं असेल तर विचारा. ”

बुद्धाचा हृदयावर ठसणारा बुद्धिगम्य उपदेश ऐकून मी पूर्णपणे प्रभावित झालो. पण जेव्हा आपल्या विरोधकांनीं केलेली निंदा ऐकण्याच्या बाबतीत त्यांनीं अशा प्रकारे अनिच्छा प्रगट केली, तेव्हा तर बुद्ध म्हणजे खरोखरच अनुपम पुरुष आहेत, द्विपदोत्तम आहेत, हे मला कळून चुकलं.

मी संतुष्ट होऊन म्हणालो—

“ भन्ते ! मी भगवानां विषयीं जे ऐकलं त्यापेक्षां कितीतरी श्रेष्ठ आपण आहांत हें मला प्रत्यक्ष दिसलं. मी बुद्ध-धर्म संघाला शरण आलों आहे. भन्ते ! भगवानांनीं आजपासूनच मला आपला भ्रावक (अनुयायी) मानावं अशी माझी प्रार्थना आहे. अन् उद्यां माझ्याकडील दोन प्रहरच्या भोजनाचा आपण संघाराह येऊन स्वीकार करावा. ”

भगवानांनीं मौन धरून माझी प्रार्थना स्वीकारली. त्यावेळीं भगवानांचें वय साठ वर्षांच्या वर होतें. पण त्या वयांतहि त्यांच्या मुखावर देदिप्यमान तेज पसरलें आहे असें वाटत होतें. त्याच्या नीलवर्ण डोळ्यांतून मैत्री व करुणा ओसंडून चोहोंकडे पसरत आहे असा भास होत होता. मी भगवानांच्या चरणीं वंदन केलें व फाटकांतून बाहेर पडलों. इतक्यात, रोहिणी, भामा, आई, काकी याहि तेथें येऊन पोचल्या. आई आनंदित होऊन म्हणाली—

“ पाहिलंस बाळ ! आमचे भगवान कसा अर्थ-संगत, बुद्धि-संगत, अशा सुंदर धर्माचा उपदेश करतात तें. ”

मी—‘ होय, आई ! मी संस्थागारांत कित्येक वेळा भगवानांची प्रशंसा केलेली ऐकली होती. मी ज्या ज्या वेळीं इकडे येण्याची इच्छा प्रगट केली, त्या त्या वेळीं निगंठ ज्ञातृपुत्रांनी मला मना केलं. आज मी त्यांचं म्हणणं मानलंच नाहीं. मी बहुतांशी जाति-गौरवाच्या विचारानंच निगंठ ज्ञातृपुत्रांच्या धर्माचा स्वीकार केला होता. ”

भामा—“ सेनापति ! मग आपण सर्वजण पुन्हा बुद्धांच्या धर्म-मार्गावर एकत्रित झालों तर. ”

मी—“ होय वहिनी ! अन् उद्या भगवान व भिक्षु-संघ आमच्या घरीं भोजन करणार आहे. त्याची व्यवस्था करावी लागेल. ”

आई—“ बाळ ! त्याची काळजी करूं नको. ”

दुसऱ्या दिवशी आम्ही गो-घातक व शूकर-घातक यांच्या घरचें तयार मांस मागवले व भोजन तयार झाल्यावर भगवानांना सूचना दिली. संघाराह भगवान जेवत होते त्यावेळी निगंठ लोक (जैन साधू) वैशालीच्या चौकां चौकांतून दोन्ही हात वर करून ओरडत होते— ‘ सेनापति सिंह अधर्मी आहे ! सेनापति सिंह पापी आहे ! त्यानं श्रमण गौतमाकरतां गाई मारल्या ! डुकरें मारलीं ! कुठं आहे श्रमण गौतमांचं श्रामण्य (संन्यास) ? कुठं आहे श्रमण गौतमाचा धर्म ? जो आपल्यासाठीं खास मारवलेल्या पशूंचं मांस खातो आहे त्याला काय धार्मिक म्हणायचं ! ’ निगंठांचे हें बोलणें साफ खोटे होतें. मी पशू मारवलेहि नव्हते वा मारलेहि नव्हते व तसलें मांसहि

भगवानांना दिलें नव्हतें. पण मी त्यांच्यांतून निघून गेलों म्हणून त्यांना वाइट बाटत होतें, म्हणूनच ते बाल-मूढांप्रमाणें ओरडत सुटले होते.

भगवान बुद्धांच्या धर्म मार्गानें मला आत्मतंत्रता सोडून परतंत्र नाही केलें. उलट स्वतःच्या शक्ती पुरतेपणीं विकसित करायला मला मदतच केली.

(२३)

कपिल प्रभृतींचें प्रस्थान

वर्षाऋतु संपत आला होता. त्याच्या बरोबरच माझे गांधार मित्र कपिल, शंतनु, इत्यादिकांच्या सहवासाचा वियोग होणार या विचारानें माझे हृदय व्यथित होत होतें. मी आतां सेनापतीच्या घरांत राहूं लागलों होतो व माझ्या मित्रांचाही वेळ बहुतेक माझ्याच घरी जाई. मी निगंठांच्या फंदांतून सुटलो असल्यामुळे आता मला मित्राच्या सर्व गोष्टींत भाग घेतां येऊं लागला, मासाहार मद्यपान आणि नृत्य या गोष्टींत मी भाग घेऊं लागलों. आणि भामाचा मधुर विनोद आमच्या मनाला उत्साह आणायच्या कामीं चांगलीच मदत करी. एक दिवस मगध सेनापतीच्या गोष्टी निघाल्या होत्या त्यावेळीं मी म्हणालों—

“ तो मोठा धाडसी सैनिक होता. बहुतेक सेना कापली गेली होती तरीहि तो आपल्या हत्तीवर बसून तसाच लढत राहिला होता. ”

कपिल—“ मित्र सिंह ! यावेळीहि तुम्ही पुन्हां सिंधु तटावरील गोष्टीची पुनरावृत्ति केलीतच. ”

मी—“ मित्रा ! ती केवळ पुनरावृत्ति होती असं नाही म्हणतां येत. मी केवळ लढण्याची भूक शांत करण्यासाठीं नव्हती तिथं उडी घेतली. त्या हत्तीचं वैशिष्ट्य पाहून मला वाटलं कीं कदाचित् तो कुमार अजातशत्रु असेल; अन् मी त्याला जिवंत पकडून आणणार होतो ”

कपिल—“ पण तिथं शत्रुसैन्यहि पुष्कळ होतं ना ? ”

मी—“ आणि आमचे सैनिकहि पुष्कळ होते ना ? ”

कपिल—“ पण आपल्या उपसेनापतीनीं अशी मध्येंच उडी घेतली आहे हें त्यांना ठाऊक नव्हतं. ”

मी—“ कधीं कधीं असं साहस करावंच लागत. हं काय बरं ! दोन वेळां सेनापतीनं माझा वार चुकवला व वार केलाहि. पण तिसऱ्या वाराला बिचारा वांचला नाही. मित्रा ! मला आश्चर्य वाटतं तें त्या लिच्छवि तरुणाचं. त्यानं अत्यंत चपळतेनं उडी मारून माहुत व हत्ती या दोघांनाहि काबूंत आणलं व त्यांना आपल्या छावणींत यायला भाग पाडलं. त्या तरुणाचं एका शब्दानेहि मी अभिनंदन केलं नाही व तो नाहीसा झाला. ही एकच गोष्ट या साऱ्या युद्धांत माझ्या मनाला अतिशय लागली आहे. ”

भामा—“भाऊजी ! तुम्ही त्याला ओळखलं नाही ? ”

मी—“ मला त्याची चेहरेपट्टी कांहीं आठवत नाही. बहुतेक त्याच्या ओठांवर बारीकशा मिशा होत्या; पण खरं म्हणजे त्याचा चेहरा मला नीट दिसलाच नाही. शिरस्त्राण, कवच, खड्ग हीं तर सर्वांचीं सारखीच असतात. होय, पण एक गोष्ट आठवते, अंकुशाच्या ओढानाणित त्याच्या हाताला जखम झाली होती, रक्त वाह-तांना मी पाहिलं होतं. ”

भामा—“ हाताला जखम झाली होती; तर मग भाऊजी, प्रयत्नान्ती तो सांपडेलसं वाटतं. ”

मी—“ नाहीं वहिनी ! तो पुन्हां मगध सेनेचा पाठलाग करायला गेला असावा. तो जिवंत परत आला असता तर मला जरूर भेटला असता. मला बोलायची संधि मिळाली नाही पण त्याच्या वीरतेचा प्रभाव माझ्यावर किती पडला हें माझ्या चेहऱ्यावरून त्याला कळलं असतं.

भामा—“ पण भाऊजी—का सेनापति म्हणू ? ”

मी—“ वहिनी, तुझं ‘ भाऊजी ’ हें संबोधनच गोड लागतं. ”

भामा—“ बरं तर भाऊजी ! कित्येक असे वीर असतात कीं ज्यांना बक्षि-साची आशा न धरतां आपली कर्तबगारी गुप्त राखणंच आवडतं. ”

मी—“ होय वहिनी ! असेहि वीर असतात. पण मला मात्र या वीराबद्दल नेहमीं वाईट वाटत राहिल. ”

भामा—“ भाऊजी ! तर मग शोध करीत नव्हा बसूं. हाताला जखम असणारे थोडेच असतील. बहुतेक सांपडेल तो. ”

मी—“ तर काय सगळ्या बोद्ध्यांना मी पुन्हा एकत्र करूं ? लोकांना किती त्रास होईल वहिनी ? ”

भामा—“ हो त्रास होईल हें खरंच. बारीक बारीक मिशा तर तुम्हांला आठ-बताहेत ना भाऊजी ? ”

मी—“ कदाचित् तो भ्रमहि असेल. त्या तरुणाची चेहरेपट्टी मला अगदी ओझरती दिसली होती, त्यामुळे तिची आठवण माझ्या मनांत पुसटतीच आहे असं दिसतं. ”

भामा—“ मी त्या तरुणाला शोधून काढायचा प्रयत्न केला अन् तो मला सांपडला तर ? ”

मी—“ तर बहिनी ! मी तुझा फारच उतराई होईन. ”

भामा—“ तुम्ही माझे किती उतराई झालां आहांत हें आम्ही पाहिलंच आहे. आम्ही किती मेहनतीनं तीर-तलवार चालवायला शिकलो होतो. तुम्हांला हात जोडून सांगून सांगून थकलो; पण तुम्ही आम्हांला संधी दिली नाहीत. लिच्छवींच्या रांगेत उभ्या राहायला लिच्छवियानी योग्य नाहीत असं तुम्हांला वाटलं. ”

मी—“ पण जें काम तुम्ही हातीं घेतलं होतं तेंहि कमी धोक्याचं नव्हतं; मी रोहिणीच्या हाताला भाल्याची जखम झालेली पाहिली होती. ”

भामा—“ भाल्याची जखम ? ”

मी—“ होय, मग तू असं कसं म्हणतेस की आम्हांला तशी संधी मिळाली नाही म्हणून ? ”

भामा—“ भाला वा तलवार यांची जखम होणं व तीं हत्यारं चालवणं या दोन गोष्टी एकच नव्हेत भाऊजी ! ’

मी—“ होय, तें मला कबूल आहे. पण तुमची जितकी संख्या होती तिच्या मानानं दुसरी कामहि इतकी खूप होती कीं तुम्हांला लढण्याचं काम सांगण मला योग्य वाटलं नाही. ”

भामा—“ पण जें तुम्ही तुमच्या खुषीनं दिलं नाहीत, तें आम्ही आमच्या खुषीनं घेतलं. ”

मी आश्चर्यानें ह्मटलें—“ तुम्ही काय युद्धांत तलवार चालवली ? अन् आपल्या सेनापतीच्या आज्ञेशिवाय ? ”

भामा—“ आज्ञेशिवायहि करूं शकतो, व आज्ञा घेऊनहि करूं शकतो. ”

मी—“ म्हणजे कसं ? ”

भामा—“ लढाई चालू असतां बाणांच्या वर्षावांत घुसून जखमींना बाहेर नेणं हें तर आज्ञेविरुद्ध नव्हतं ना ? ”

मी—“ नाही. ”

भामा—“ त्यावेळीं काम करणाऱ्यांच्या रक्षणाकरतां आमच्या शस्त्रधारी दलांच्या दिमतीला राहणं हें तर आज्ञेच्या विरुद्ध नव्हतं ? ”

मी—“ नाही. ”

भामा—“ आणि अशा प्रसंगी एखादा संकटांत पडलेला पाहिला तर त्याच्या करतां तलवार चालवणं हें आज्ञेविरुद्ध तर नव्हतं ? ”

मी—“ नव्हतं. वहिनी ! तर मग तुम्ही तलवारहि चालवलीत वाटतं ? ”

भामा—“ भाऊजी ! ते राहू या. आतां मला एवढंच पाहिजे आहे कीं कोणत्या मर्यादेनंतर आज्ञाभंग होतो. अन् त्या प्रसंगी लिच्छवीयांनीचे प्राण वांचवायसाठीं नव्हे तर एका लिच्छवीचे प्राण वांचवायसाठीं आम्हांला तलवार चालवावी लागली असती तर तें आज्ञेविरुद्ध होतं कीं नाहीं ? ”

मी—“ वहिनी ! तर मग नालागिरी हत्तीला पकडणाऱ्या त्या तरुणाला तूं ओळखतेस होय ? ”

भामा—“ भाऊजी ! प्रथम माझ्या प्रश्नाचं उत्तर द्या. त्यावेळीं एका लिच्छवीचा प्राण वांचवायसाठीं आम्हांला तरवार चालवावी लागली असती तर आज्ञेविरुद्ध होतं कीं नाहीं ? ”

मी—“ पण तुम्हीं इतकी दूरची मजल गांठावी असं आमचं मत नव्हतं. ”

भामा—“ सेनापति ! मी आज्ञेबद्दल विचारते आहे. ”

मी—“ पण हें आमच्या मता विरुद्ध आज्ञा घेणं होत आहे. ”

भामा—“ पण आज्ञाभंग तर नाहीं होत हा ? ”

मी—“ एका अर्थी आज्ञा भंग नाहीं, व एका अर्थी आहेहि. ”

भामा—“ मला तुमच्या उत्तराचा पूर्वार्धच हवा आहे सेनापति ! ”

मी—“ वहिनी ! तर मग तुम्ही तलवार चालवलीत ? ”

भामा—“ चालवली तर ! पण भाऊजी ! तुम्ही जेवढे अपराधी आहांत तेवढ्या कांहीं आम्ही अपराधी नाहीं. ”

मी—“ तें कसं ? ”

भामा—“ तुम्ही उपसेनापति होतां ना ? ”

मी—“ होय. ”

भामा—“ साऱ्या युद्ध क्षेत्राचं संचालन करायचा भार तुमच्यावर होता ना ? ”

मी—“ होय. ”

भामा—“ तुम्ही मगध-सेनापतीवर एकाएकी हल्ला केलांत त्यावेळीं आपल्या गैर हजेरींत युद्ध संचालनांत किती अडथळे येतील याचा तुम्ही विचार केला होता ? उलट मी तर ह्मणून कीं त्यामुळं विजयाचं पराजयांत परिवर्तन होण्याची भीति जास्त होती. ”

मी—“ होय. ही माझी चूक मी कबूल करतो. ”

भामा—“ अशी चूक करणाऱ्या आपल्या सेनापतीच्या रक्षणा करतां जर लिच्छ-
वियानींनीं प्रयत्न केला तर त्याला आज्ञाभंग नाही ना द्वाणतां येणार भाऊजी ? ”

मी—“ आज्ञाभंगाबद्दल माझं मत सोडून दे. पण वहिनी ! खरोखरच तुम्ही
असं साहस केलंत ? ”

भामा—“ आमच्या जवळ साहस होतं अन् आम्ही तें केलं होतं. ”

मी—“ मी मगध सेनापतीच्या हत्तीवर तुटून पडलों त्या वेळीं केलंत ? ”

भामा—“ होय, त्यावेळीं केलं आणखी दुसऱ्या वेळींहि. ”

मी—“ त्यावेळीं आणि दुसऱ्या वेळींहि ? ”

भामा—“ तुम्ही किती तरी वेळां शरीररक्षकाशिवायच युद्ध क्षेत्रांत घुसत
होतां कीं नाहीं ? ”

मी—“ कदाचित्च. मी कधीं एकटा होतो असं वाटत नाही. ”

भामा—“ शिबिरांतून निघायच्या वेळींहि ? ”

मी—“ शिबिरांतून निघतांना पुष्कळ वेळा एकटा असे. ”

भामा—“ अशा वेळीं लिच्छवियानींनी आपल्या युद्ध-संचालक उपसेनापतीच्या
शरीर संरक्षणाचा भार आपल्यावर घेतला तर मला वाटतं त्याला तुम्ही आज्ञा-भंग
म्हणणार नाही. ”

मी—“ वहिनी ! तूं लिच्छवि गण-संस्थेची सदस्य असायला पाहिजे होतीस
असं मला वाटतं. ”

भामा—“ माझ्या वाग्नितेला माझ्या बुद्धीला पुरेसा वाव मिळत नाही
असं मलाहि वाटतं. पण उदीचीच्या तक्षशिला इत्यादि गणांतूनहि स्त्रियांना जिथं हा
अधिकार नाही तिथं वैशालीला त्या बाबतीत आशा कुठली ? पण माझ्या प्रश्नाचं
तर उत्तर मिळालंच नाही. ”

मी—“ दिलं तर खरं: तुझं म्हणणं खरं आहे, झालं आतां ? बरं आतां सांग,
नालागिरीला पकडायच्या वेळी लिच्छविसेनेत तुमच्यांतल्या कितीजणी होत्या ? ”

भामा—“ तीं बहुतेक आम्हीच होतो. लिच्छवि योद्धे थोडेच राहिले होते. ”

मी—“ वहिनी ! आतां पर्यंत तूं मला कां सांगितलं नाहीस ? ”

भामा—“ लिच्छवि-तुरुणाच्या वीरतेचा पुरस्कार करतां न आल्यामुळं तुम्ही
इतके उद्धिग्न झालेले दिसलां नसतां तर आतांहि सांगितलं नसतं. ”

मी—“ मग तिथं कोण कोण होतां ? ”

भामा—“ आमची एक संबंध तुकडी होती. पण तीतल्या सगळ्या लिच्छवियानी
भरपूर उंचीच्या होत्या. तिथं होत्या क्षेमा, भामा, रोहिणी. ....”

मी—“क्षेमा !” जवळ बसून गालांतल्या गालांत हंसत असलेल्या क्षेमाच्या मस्तकावर हात ठेवून मी म्हणालों “आमची जनपदकल्याणी तू पण होतीस ?”

क्षेमा—“जनपदकल्याणी राहिली नसती तर कांहीं बिघडलं नसतं सिंहभय्या ! सेनापती गेल्यानं काय झालं असतं याचा तुम्हींच विचार करा. ”

भामा—“ज्यानं नालागिरीला पकडलं तो तरुण कोण होता सांगूं ?”

मी—“सांग ना. मी तर केव्हांचा विचारतो आहे. ”

भामा—“तुमची पत्नी गांधारी होती ती. ”

मी—“रोहिणी !”

भामा—“होय, रोहिणी यावेळी स्वयंपाक घरांत गेली आहे, ती आल्यावर तिला तिच्या वीरतेचं पारितोषिक मिळालं पाहिजे. ”

मी—“पारितोषिक ?”

भामा—“होय, पारितोषिक. भाऊजी ! तुम्ही जे देणार होतां तें. ”

मी—“तिला बक्षिस देण्यासारखं माझ्याजवळ आहे काय ?”

भामा—“तुम्ही स्वतःला इतके दरिद्री समजतां ? बर तर मी सांगते—चुंबन, आलिंगन; खास या वीरतेची आठवण देऊन हं. अन् भाऊजी ! हत्तीच्या बरोबर जे स्वार छावणीत आले त्यांत भामा व क्षेमाहि होत्या. ”

मी—“छावणीत ?”

भामा—“इतकंच नाही तर रात्री जे स्वार तुमच्या बरोबर उल्काचेलला आले-त्यांतहि या तिघी होत्या. ”

मी—“सेनापति सुमनांच्या मृत्यूच्या दिवशी ?”

भामा—“होय, पण अंकुशाच्या हिसकाहिसकीत झालेली जखम रोहिणीच्या हाताला आहे की नाही तें पाहून घ्या हं अन् मग तिला पारितोषिक द्या. ”

मी—“आहे तर, ती मी आधींच पाहिली आहे. ”

भामा—“भाऊजी, मलाहि कांही बक्षिस मिळेल का ?”

मी—“हो, मिळेल तर. पण वहिनी ! तें तूच सांगायला हवंस. ”

भामा—“माझ्या मनोरथाला आपल्या जवळ ठेवा. म्हणजे मी व रोहिणी निरंतर जवळ जवळ राहूं. ”

मी—“ही तर माझ्या हातांतली गोष्ट आहे वहिनी ! मी मनोरथला आपल्या जवळ ठेवीन. पण ही तर माझ्या स्वार्थाचीहि गोष्ट झाली. ”

भामा—“चला, तुमच्या स्वार्थात आम्हां दोघींचाहि स्वार्थ होईल. अन् धाकटी वहिण क्षेमा ! तिचं बक्षिस ?”

मी—“वहिनी, तूच सांग. ”

भामा—“ ती तुमची दुसरी वहिनी होईल. ”

मी—“ दुसरी वहिनी म्हणजे ? ”

* भामा--“ भाऊजी, घाबरू नका. मी मनोरथांना सवत आणण्याचा अधिकार नाही देणार. ”

मी—“ हे तर मलाहि ठाऊक आहे. ”

भामा--“ समजत होतं म्हणूनच वाटतं डोळ्यांतल्या बाहुल्या येवढ्या मोठ्या केत्या होत्यात त्या ? ”

मी--“ मग वहिनी ? ”

भामा--“ पहा, शोधा, तुमचा आणखी कोण मोठा भाऊ आहे ? ”

मी--“ कपिल ! वहिनी, हें नुसतं पारितोषिकच नाही; तर माझ्या अत्यंत आनंदाची गोष्ट आहे. ” असे म्हणून मी क्षमाच्या कपाळाचे चुंबन घेतले.

भामा--“ पारितोषिक ही तर आनंदाचीच गोष्ट असते भाऊजी ! ”

समाप्त